

replika

105

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

TEST, LÉLEK, TÁRSADALOM

VÁLTOZÓ SZÉKELYFÖLD

IBS
INTERNATIONAL
BUSINESS SCHOOL

nka
ára: 1490 Ft

105

2017/5

IMAGO

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2017/5.

105. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTI

Berger Viktor, Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Koroncai András, Lajos Veronika
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária

Kiadja a Replika Alapítvány
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

Papíralapú megjelenésünket az NKA és az IBS támogatja.

Nemzeti Kulturális Alap

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

Berger Viktor

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Test, lélek, társadalom

Az orvos-beteg viszony társadalomtudományos szempontból

Szerkesztette: Pál Eszter

Pál Eszter

A betegek lázadása: orvosok, páciensek, társadalmak.....7

Simon Katalin

Orvos-beteg viszony Magyarországon a modernizáció előtt (16–19. század)..... 13

Pál Eszter

Fájdalom nélkül: a műtéti érzéstelenítés alternatív módjai az 1840-es években Nagy-Britanniában és Magyarországon

Szociológiai elemzés..... 31

Kovai Melinda

Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet?

Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986 53

Nádasi Eszter

Orvos-beteg viszonyrendszerek az amerikai kórházszorozatokban..... 69

Változó Székelyföld

Szerkesztette: Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba

Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba

Változó Székelyföld..... 85

Egry Gábor

Találkozások a vadonban. Etnicitás és önazonosság Székelyföldön 1918–1940 91

Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba

A román nemzet határai – régió és identitás Székelyföldön

és a Moldovai Köztársaságban..... 107

Bodó Julianna és Biró A. Zoltán

Szimbolikus térhasználat változó szerepben..... 147

Patakfalvi-Czirják Ágnes

Nacionalista szubkultúra és közösségépítés – a Hatvannégy Vármegye

Ifjúsági Mozgalom Erdélyben..... 165

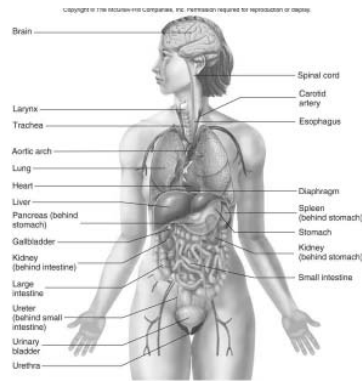
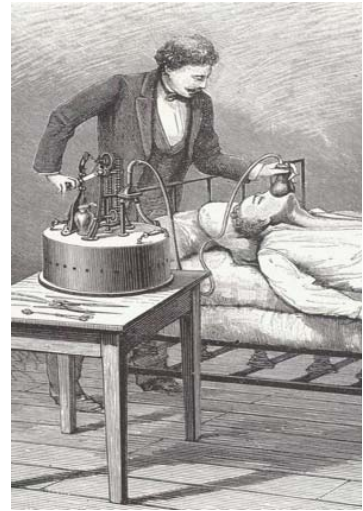
Esszé a magyarokról

Hadas Miklós

Mi a magyar?

Újratöltve – hetvennyolc év után..... 193

Abstracts 213

Test, lélek, társadalom

Az orvos-beteg viszony társadalomtudományos szempontból

Szerkesztette: Pál Eszter

A betegek lázadása: orvosok, páciensek, társadalmak

„A jó orvos barátként viszonyul a betegeihez. Az összeshez. És a beteg is igyekszik legyőzni a pszichológiai és társadalmi korlátokat, hogy orvosának igaz barátja lehessen, ami gyakran sikerül is neki” – írja Dr. Pedro Laín Entralgo *Doctor and Patient* című művében (idézi: Siegler 2011: 7). Szépen hangzik, de nem túlzás ez? Vajon valódi orvosokról van itt szó és valódi betegekről? S egyáltalán: melyik korról és melyik társadalomról?

Lehet, hogy Dr. Laín idealizmusa túlzó, de a kínai orvoslás sem adja alább. Sun Szu-Miao, a tradicionális kínai medicina kiemelkedő alakja a következő elvárásokat fogalmazza meg két és félezer évvel ezelőtti munkájában: az igazi orvosnak nem pusztán részrehajlástól mentesen, egyforma áldozatossággal, saját érdekeit félretéve kell segítenie gazdagon és szegényen, kínain és idegenen, szépen és csúnyán, de „úgy kell tekintenie a szenvedőkre, mintha saját magát érte volna a baj, s szíve mélyéből együtt kell velük éreznie”¹.

Eltérő történelmi és kulturális kontextusokban vizsgálódva az ideális orvosról bizonyára számos további leírást találhatnánk, s ezek vélhetően nem esnének tökéletesen egybe. Nem kétséges azonban, hogy a gyógyító tevékenység normatív elemeinek van közös nevezőjük: az orvosnak a beteg javát kell szem előtt tartania, elfogulatlanul és körültekintően kell eljárnia, és semmiképp sem végezhet ártalmas beavatkozást. Ennyiben talán általánosnak mondható az orvosi etika. Ám az, hogy miképp kell a pácienshez viszonyulnia: egyfajta jóindulatú, atyai leereszkedéssel, megfellebbezhetetlen autoritásként vagy a páciens autonómiáját tiszteletben tartva egyenrangú partnerként – ez már nem kis részben az adott társadalmi kontextus függvénye.

Az elmúlt évtizedekben sokféle, hagyományosnak gondolt szerep tartalma kérdőjeleződött meg a nyugati társadalmakban. Férfi és nő, gyerek és szülő viszonyát a korábbiaknál többféleképp tudjuk elképzelni. Elmosódnak a határok, s olykor elbizonytalanodnak maguk a szereplők is. Bár a magyar egészségügyet e változás korántsem látszik egészében átítatni,

1 Forrás: <http://www.itmonline.org/arts/sunsimiao.htm>. A kínai orvoslás etikájához lásd Tsai (1999).

tágabb perspektívából jól látszik, hogy az orvos-beteg viszony régi evidenciái sem maguktól értetődők többé. A változások zöme mintha a kapcsolat hierarchikus, hatalmi dimenzióját ásná alá, ám úgy tűnik, ennél valójában bonyolultabb a helyzet. Mindenki szeretné, ha orvos emberiben viszonyulna hozzá, személyként, s nem pusztá esetként, egy kór objektívációjaként kezelné, miközben néhányan azt is elvárják tőle, hogy ügyfélnek tekintse őket, és számonkérhető színvonalú szolgáltatást nyújtson.

A paternalizmus tekintetében meglehetősen különböznek a társadalmak, ám még az egyéni autonómia értékét tisztelő Nyugat hagyományos orvos-beteg relációját is színezi ez az árnyalat: a betegek univerzális kiszolgáltatottsága miatt a kapcsolat eredendően aszimmetrikus, vagy legalábbis jellemzően így appercipiálódik. Első pillantásra a többi emancipatorikus törekvés sorába illik az orvos és beteg viszonyát s egyúttal az egészségügyi rendszereket általában is átítató paternalizmussal szembeszegülni igyekvők ambíciója. A biomedikális modellre jellemző, valójában még mindig domináns orvos-beteg kapcsolat lassan megrendülni látszik. Az orvostudománnyal szembeni gyanakvás, néhány nagyobb nyilvánosságot kapott eset (mint legutóbb például az opiátok alkalmazása körüli botrány az Egyesült Államokban²) gyengíti a modell alapjául szolgáló orvosi autoritást. Az internet megjelenése tovább erodálta a viszony korábban egyértelmű aszimmetriáját: internetes oldalakról összegyűjtött információik alapján a páciensek esetenként akár felül is bírálják az orvosi diagnózist vagy javallatot, sőt olykor már kész diagnózissal állítanak be a rendelésre. De vajon mi marad a régi modellből s mi lép a helyére? A hatalmi viszonyok átstrukturálódása, a felelősség súlypontjának eltolódása és az orvos-beteg viszony egyéb változásai a késői modernitás kontextusában izgalmas problémák maradnak.

A terminológia megváltozása is ezeket a folyamatokat hivatott valamiképp kifejezni: a korábban használatos „páciens”-t egyes területeken elkezdte felváltani a „kliens” kifejezés. Nem biztos azonban, hogy az elnevezések mindenütt ugyanarra utalnak. A magyarban például különbséget tudunk tenni „páciens” és „beteg” között, s ez utóbbi kiszorítása egyes területekről talán hasonló irányú változást jelez, mint a „kliens” térnyerése az angolban a „páciens” kárára. Magyarországon az orvosi kontextusban kissé idegenül csengő „kliens” megnevezés a pszichoterápia és a magánegészségügy egyes szegmenseiben terjed. Az egyik magánklinika például ennek jegyében méri a rendelésen megjelent betegek elégedettségét, hiszen, amint honlapjukon írják: „[számunkra] az elégedettség mérése nem pusztá formalitás, hanem a hosszú távú, innovációra épülő gondolkodásunk egyik alapja, egyben az ügyfeleinkkel való korrekt partneri viszony kifejezője is”³. A „korrekt partneri viszony” Magyarországon már önmagában is ritka érték, s oly mértékben elüt az egészségügyben szerzett domináns tapasztalatoktól, hogy talán az orvosi kezelés minőségétől függetlenül is szívesen fizet érte, aki megteheti.

Másutt azonban, ahol a partneri viszonyulás alapvetőbbnek tekintett társadalmi szervezőelv, nem biztos, hogy a páciensek örömmel veszik tudomásul metamorfózisukat, s változnak klienssé. Egy kanadai orvos például arról számol be (Wing 1997), hogy egy hátfájásra szakosodott klinika betegeinek körében végzett felmérése meggyőző arányban (101-ből 74

2 Amerikában kimagasló az ópiumfüggők aránya, és egyre többen sejtik ennek háttérben az egyik ópium-alapú fájdalomcsillapítót gyártó cég manipulatív kampányát, melyben korrupt orvosok is részt vettek az elmúlt évtizedekben. Az eset nagy nyilvánosságot kapott a médiában. Ehhez lásd pl.: <https://www.newyorker.com/magazine/2017/10/30/the-family-that-built-an-empire-of-pain>.

3 A Budai Egészségközpont honlapja: <http://bhc.hu/magunkrol/elegedettsegmeres/>.

válaszadó esetében) mutatta azt az óhajt, hogy „kliens” vagy „ügyfél” helyett továbbra is „beteg” vagy „páciens” maradjon az elfogadott címke. Egy brit pszichiáter a *Psychiatric Times* hozzászólásrovatában ad hangot felettébb szkeptikus véleményének az újabb szóhasználatot illetően.⁴ Úgy véli, a „kliens” terminus elszemélyteleníti, üzletiesse degradálja a viszonyulást, s ezzel éppen a lényegétől fosztja meg. Bizonyos esetekben pedig használata egyenesen neveltségessé válik. („Vajon – szögezi neki az olvasónak költői kérdését a doktor – egy pszichotikus, hospitalizált beteget mostantól »kórházi ügyfélnek« kell nevezni?”) Az újfajta szóhasználatot – e kételkedő orvosok számára is nyilvánvalóan – az indokolja persze, hogy a „páciens”, illetve „beteg” kifejezést mind többen érzik a régebbi, paternalisztikus viszonyt tápláló biomedikális modell csökevényének. Az egyenrangú félként, sőt személyként elismert beteg korrektebb megnevezése ezért sokak szerint a „kliens”. Ám úgy tűnik, ez korántsem arat osztatlan sikereket még azok körében sem, akik egyébként örömmel látják a kapcsolatot szabályozó régi normák, elvárások és asszociációk változásait. Az idézett orvosok létező dilemmára mutatnak tehát rá, amit jelez a cikkeikre érkezett hozzászólások sokasága is.

Van azonban a „kliens” megnevezésnek egy további olvasata is. A történész Thomas Cole (2012) például úgy látja, hogy a kifejezés éppenséggel egy emberibb, ideálisabb orvos-beteg viszony felbomlását jelzi. Szerinte az Egyesült Államokban a kapcsolat aranykora 1880 és 1970 közé tehető, amikor a személyesség volt a viszonyulás legmarkánsabb aspektusa. Cole arról az időszakról beszél, amikor az orvos minden egyes betegével közeli viszonyt ápolt, vagyis nemcsak az orvosi szempontból közvetlenül releváns anamnézist, de a páciens egész háttérét jól ismerte. Az 1970-es, '80-as évektől azonban Cole szerint az egészségügyi szféra nagyvállalati átalakulása mindezt fokozatosan leépítette. Az orvosok ma már a nagyvállalati logika alapján működő kórházak, biztosítók és hasonló szervezetek alkalmazottai, ezek pedig bürokratikus, profitorientált intézmények, s működési logikájuk az orvos és betege közti interakcióba is beférkőzik.

Többnyire épp ez a korszak szolgál háttérül az életünk hovatovább szerves részét képező televíziós sorozatok népszerű válfajának, a kórházszorozatnak is. A dramatizált kórházi történetek nem egyszerűen csak tükrözik, hanem bizonyos értelemben alakítják is a mindennapi realitást. A konstruált valóság beszüremkedik képzeletünk közé, formálja elvárásainkat, vonatkoztatási keretétől szolgál értékítéleteinknek. Tanulmányában Nádasi Eszter azt elemzi, hogy miként jelenik meg az orvos karaktere e dramatizált helyzetekben. Érdekes kettősséget tár fel: a képernyőn megismert orvos valóságos modern hős (vagy antihős), aki mindent megtesz a betegért, akár még normákat is áthág, csak hogy gyógyítani tudjon, miközben a páciensek jóformán papírmásé figurák csupán, akik csak asszisztálnak az orvosi karakter kibontakozásához, s a doktor heroikus erőfeszítéseinek pusztá díszletei maradnak.

Orvos és páciens viszonyát néha komplementer, máskor egymásnak ellentmondó elvárások sokasága szabályozza és szabályozta tehát régebben is, a ténylegesen lezajló interakciók pedig még ennél is nagyobb változatosságot mutatnak. Az alábbi tanulmányok mindegyike valamilyen formában érinti e kapcsolódás kérdését: közvetlenül vagy implicit módon a gyógyítási folyamat részeként elvárt és megvalósuló viszonyulással is foglalkoznak. Simon Katalin tanulmánya a modernizáció előtti Magyarország orvostörténetébe enged bepillantást. Nemcsak az orvos- és betegszerep alakváltozásait, de azt is áttekinti, hogy egyáltalán milyen források mutatják a viszony történeti alakulását.

4 Ronald W. Pies (2015. április 22.): <http://www.psychiatrictimes.com/blogs/couch-crisis/why-doctors-dont-have-clients>.

Az eltérő társadalmi szövetek részeként természetes, hogy e viszony is különbözőképp alakulhat. Az elmúlt évtizedekben a nyugati világban mégis mindenütt érzékelhető valamilyen változás, s egyformán nagy a bizonytalanság is. Ám úgy tűnik, mindez némileg eltérő módon érinti az orvosi mező egyes szegmenseit. Szász és Hollender 1956-os rendszerezése szerint az orvos-beteg viszony három alapmodell alapján épülhet fel (idézi Kaba és Sooriakumaran 2007: 61). Az első egymással világosan szembeállítható, illetve egymást kiegészítő aktív és passzív szerepeket oszt a résztvevőkre: a viszony ekkor a szülő és csecsemő közötti reláció mintájára épül fel. Az orvos cselekszik, a beteg pedig passzívan eltűri ezt is, akár magát a betegséget. Ennek legtipikusabb manifesztációja egy műtéti beavatkozás vagy egy kómás beteg ellátása. A következő típusban az orvos irányít: megmondja a páciensnek, mit tegyen, a betegtől pedig együttműködést vár el. Fertőzések és egyéb akut állapotok kezelése ilyen, s a viszonyulás itt a szülő és nagyobb gyerek kapcsolatához válik hasonlónak. A harmadik modell a kölcsönös szerep- és felelősségvállalásé, ahol az orvos abban segít, hogy a páciens segíteni tudjon saját magán. Ez egyfajta partneri, felnőtt viszony, amely krónikus betegségek kezelésekor, vagy még gyakrabban pszichoterápia során alakulhat ki.

Noha kifejezés és tartalom nem választható el egészen egymástól, nem árt szem előtt tartanunk, hogy itt valójában nem annyira az elnevezésről, mint inkább az orvos-beteg viszony természetéről magáról van szó, amely szervesen illeszkedik egy adott orvosi mező, végső soron pedig egy egész társadalom kontextusába. Nem meglepő ezért, hogy e reláció térben és időben igen nagy változatosságot mutat, sőt az egyes orvosi területeken belül jellemző szerepek is különbözőek lehetnek. Egy sebésztől például hiába is várnánk személyesebb viszonyulást: az ő gyógyító munkájának elengedhetetlen feltétele a beteg passzivitása. A sebészet történetének ezért érthető módon szerves része az a kényszer, s egyúttal ambíció, hogy a beteg minél tökéletesebb passzivitását biztosítani tudják, mely törekvés végső soron egy egész szakterületet hozott létre: az aneszteziológus specialitása voltaképpen a páciens passzívvá tétele. Alábbi írásomban az orvostörténet egy olyan epizódjával foglalkozom, amelyben a páciens a legteljesebb passzivitásra volt kárhoztatva: a műtéti érzéstelenítés első, 19. századi formáit vizsgálom, s bemutatom, miként jelenhettek meg a tágabb társadalmi, hatalmi viszonyok egy-egy orvosi innováció sorsának alakulásában.

A pszichoterápiában újabban elterjedt „kliens” kifejezés nem egyszerűen az üzleti vagy partneri viszonyra utal, hanem alternatívát kínál a „beteg/egészséges” hamisnak, félrevezetőnek tartott dichotómiájával szemben. Ám a helyzet ennél komplexebb. Úgy vélem, a pszichoanalitikus modell voltaképpen egy régebbi orvos-beteg reláció újabb formájának is tekinthető. A páciens aktív részvétele a folyamat egészében, a diagnózis és a kezelés közös, diszkurzív konstrukciója közeli rokonságot mutat az úgynevezett medikalizáció, a 18–19. század során lezajló jelentős változások előtti orvosi tevékenységgel, vagy annak legalábbis egy részével. A kórházak megjelenését és dominánssá válását, a mikrobiológia felfedezéseit és a különféle orvosi eszközök bevezetését megelőzően a betegségek kezelése többnyire otthon zajlott, az orvosi vizit maga pedig nem sokkal állt többől egy beszélgetésnél, amelynek során a páciens beszámolt tüneteiről, majd az orvossal közösen kiválasztották a megfelelőnek tartott gyógymódot. A páciens testének tüzetesebb szemrevételezése csak a bőrfelszín elváltozásainak esetében volt a vizit része, egyébként a beszélgetés maga alkotta a vizsgálatot. A viszony persze így sem volt szimmetrikus, csakhogy az aszimmetria nem csupán a beteg kiszolgáltatottságából fakadhatott, hanem az orvosból is, akinek megélhe-

tése a szolgálatait igénybe vevő fizető pácienseitől függött. Ám ha némileg aszimmetrikus volt is, a viszonyt ezekben az esetekben személytelennek semmiképp nem érezhette sem orvos, sem beteg.

A pszichoterápia során a páciens (kliens) mentális állapota éppúgy nem hozzáférhető a közvetlen inspekciónak számára, mint ahogy a 18. századi orvos sem igen tudhatott más anyagból dolgozni, mint abból az információból, amit a beteg közölt saját állapotáról. A technológiai újítások a sztetoszkóptól a modern képalkotó technikákig és laboratóriumi tesztekig egyebek mellett azt sugallták és sugallják továbbra is, hogy személyében a betegnek többé már nem kell jelen lennie a folyamat semmilyen részében: gyakorlatilag szükségtelessé vált, hogy állapotáról maga tudósítson – bőven elegendő, ha testét felkínálja a minél behatóbb, de immár gépek, eszközök által közvetített orvosi vizsgálat tárgyául. A Foucault (1973) nyomán többek által is leírt változások az orvos-beteg kapcsolat két végpontját, vagyis a pszichoterápiát és a sebészetet tulajdonképpen elkerülték. A pszichoterápiát e technológiai innovációk érintetlenül hagyták, s a diagnózisalkotás és a (nem gyógyszeres) kezelés folyamata lényegében nem változott.

A pszichoterápia tehát egyszerre tükrözi a medikalizáció előtti személyességet, a partneri viszonyulást, a páciens felelősségvállalásának mozzanatát egyfelől, és fejezi ki a betegség és egészség kategóriáit élesen szembeállító hagyományos felfogás későbbi modern megkérdőjelezését másfelől. Ám a pszichoterápia sem homogén terület. Felvetődik például a kérdés, hogy miként alakul mindez abban a különleges esetben, amikor a viszony már nem két ember interakciójaként manifesztálódik, hanem egy csoport közvetíti. Miként befolyásolja a csoportterápia sajátos interaktív szituációja a hagyományos orvos-beteg relációt? Részben ezekkel a kérdésekkel foglalkozik Kovai Melinda tanulmánya. Az orvos-beteg (terapeuta-páciens, csoportvezető-csoporttag) viszonyára vonatkozó megszokott, sőt részben intézményesített szabályokat felrúgó, ám nagyon is szigorú normák mentén működő híres Mérei-csoportok történetére fókuszálva az írás a csoportterápia Kádár-kori sajátosságait mutatja be.

Ha a sebészetet és a pszichoterápiát – eltérő okokból – nem is jellemzi efféle antagonizmus, a köztes területeken már egy ideje megfigyelhető a személyiségüktől megfosztott, tárgyiasított betegek egyfajta lázadása. Ennek egyik emblematikus kifejeződése a magyar származású, de Angliában hírnévre szert tevő Bálint Mihály megközelítése (Bálint 1957). Bálint betegközpontú, biopszichológiai perspektívájú kezelést szorgalmaz, ahol a beteg nemcsak személyként van jelen, de osztozik az állapotának alakulása iránti felelősségben is. A megközelítés háttérében az a belátás húzódik meg, hogy a fizikai és a mentális állapot egymástól nem elválasztható, vagyis egy ember fizikai állapota nem kezelhető pszichoterápiás jellegű kezelés nélkül – pusztán tárgyként senki sem gyógyítható meg. A dán szerzőpáros itt közölt tanulmánya e felismerést járja körül az alternatív orvoslás viszonylatában. A régi és új gyakorlatokat egyaránt felölelő, a hagyományos nyugati biomedikális megközelítés alternatívájaként egyre divatosabbá váló terület legfontosabb pillére éppen a saját egészségéért felelősséget vállaló, aktívan cselekvő páciens vagy inkább: „kliens”. A kliens teste itt tárgyból cselekvő ágenssé, ő maga statisztából főszereplővé válik. Az alternatív orvoslás pontosan azt ígéri, amit a nyugati medicina fősodra az elmúlt kétszáz évben szem elől tévesztett: a kiszolgáltatott, függő helyzetbe került, autonómiájától megfosztott beteg újra aktív részesévé válhat állapota alakításának, és felnőtt személyisége egészével vehet részt a partnerségként újrafogalmazott viszonyban.

Voltaképpen tehát már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazódott a manapság inkább elvárás-ként manifesztálódó idea: a tárgyként kezelt betegek személyességet és partneri viszonyt követelnek, sőt úgyszólván egész lényükkel kívánnak jelen lenni a gyógyítással kapcsolatos interakciókban. A beteg személye helyet követel magának ismét, ám nem tudni, a későbbi modern társadalmak egészségügyének megváltozott közegében hol találja azt meg.

Hivatkozott irodalom

- Bálint, Michael (1957): *The Doctor, His Patient and the Illness*. New York: International Universities Press.
- Cole, Thomas, R. (2012): The Rise and Fall of the Doctor-Patient Relationship. *Digital Commons@The Texas Medical Center, John P. McGovern Historical Collections and Research Center. Houston History of Medicine Lectures*. Paper 10. Interneten: <http://digitalcommons.library.tmc.edu/homl/10>.
- Foucault, Michel (1973): *The Birth of the Clinic*. New York: Pantheon Books. (Magyarul: *Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina, 2000.)
- Kaba, Riyaz és Prasanna Sooriakumaran (2007): The Evolution of the Doctor-Patient Relationship. *International Journal of Surgery* 5(1): 57–65.
- Siegler, Mark (2011): *The Three Ages of Medicine and the Doctor Patient Relationship*. Monographs of the Víctor Grífols i Lucas Foundation, 26. Barcelona: Víctor Grífols i Lucas Foundation. Interneten: <https://www.fundaciogrifols.org/documents/4662337/4689077/monograph26.pdf/>.
- Tsai, Daniel Fu-Chang (1999): Ancient Chinese Medical Ethics and the Four Principles of Biomedical Ethics. *Journal of Medical Ethics* 25(4): 315–321. Interneten: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC479240/pdf/jmedeth00005-0025.pdf>.
- Wing, Peter C. (1997): Patient or Client? If in Doubt, Ask. *Canadian Medical Association Journal* 157(3): 287–289. Interneten: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1227829/pdf/cmaj_157_3_287.pdf.

Simon Katalin

Orvos-beteg viszony Magyarországon a modernizáció előtt (16–19. század)

– Mégis csak különös, hogy az orvost mindig fizetik,
akár fölgyógyul a' beteg, akár más világra költözik.

– Én pedig igen természetesnek találom ezt,
mert mit tehet arról az orvos, ha betegének ideje lejárt?

– Az igaz, de gyakran arról sem tehet,
ha fölgyógyul (Nagy 1844: 145).

Noha az orvos-beteg kapcsolat a kezdetektől fogva az orvoslás egyik központi kérdése (lásd az ún. „hippokratészi háromszöget”, amelynek csúcaiban az orvos, a beteg és a betegség áll, Duranti 2015; Malatesta 2015), a betegközpontú orvostörténet-írás mindössze pár évtizedes múltra tekint vissza. Mivel az orvoslás történetével a 19. században és a 20. század első felében alapvetően orvosok foglalkoztak, ez nagyban meghatározta a kutatási témákat. Leginkább a technikai kérdéseket tekintették hangsúlyosnak, valamint a nagy változásokat jelentő találmányokat és az azokat kifejlesztő híres orvosokat, az emberiséget fenyegető nagy járványokat, valamint a modern közegészségügyi rendszert és a hozzá vezető reformokat (Malatesta 2015). A bölcsészeti szempontokat is figyelembe vevő összefoglalókban szintén ez a lineáris tudománytörténeti megközelítés figyelhető meg (Demkó 1894; Szumovski 1939), így nem csak a betegek, de még az egyes korszakok kisebb megbecsülésnek örvendő orvosi rétegei (például seborvosok, fürdősök, bábák, különböző népi gyógyászok) sem képezték részletes vizsgálat tárgyát. A betegek mint főszereplők kezdetben nem egy csoport képviselőiként váltak érdekessé, hanem a „híres orvosszemélyiségek” mintájára a nevezetes személyek betegségeinek történetével kezdtek foglalkozni. A német szakirodalom az ilyen jellegű írásokat a *Pathographie-Forschung* körébe utalja, míg a *Patientengeschicht*t szélesebb körben, a betegek társadalomtörténetére vonatkoztatva használja, határozottan elkülönítve azt

a betegápolás történetétől, azaz a *Pflegegeschichte*től (Eckart és Jütte 2007). A neves személyiségek betegségeit vagy halálát megörökítő források feldolgozására Magyarországon már az 1920-as években történtek kísérletek, lásd Magyary-Kossa Gyula leírásait Kisfaludy Károly betegségről, Bethlen Gábor haláláról, illetve Deák Ferenc általa publikált boncjegyzőkönyvét (Magyary-Kossa 1929), ezek azonban nem képezték egy későbbi, áttekintő tanulmány alapját, lényegében megmaradtak az egyedi esetismertetésekénél.

A betegek iránti érdeklődés elsősorban az orvostörténetet társadalomtörténetnek, és nem csupán tudománytörténetnek tekintő történészek munkáiban jelent meg. A hetvenes években lett egyre erősebb az igény, hogy az orvoslás történetét ne csupán az egyik fél, azaz az orvosok szemszögéből, hanem a betegekéből is vizsgálják meg, aminek további lendületet adott a történeti demográfiai kutatások megélénkülése (Porter 1985; Eckart és Jütte 2007). Porter a betegek történeti vizsgálatában az orvos-beteg viszony mellett célul tűzte ki többek között a betegségszlelés, az ápolástípusok vagy a beteg szubjektív betegséfgfogalmainak vizsgálatát. Javaslatát angolszász területen kezdetben nem, német kutatóknál azonban visszhangra talált. Jellemző, hogy a *Patientengeschichte*re nincs külön terminus technicus az angol szakirodalomban – Roy Porter különböző leírásokkal próbálkozott, mint például a „patient-oriented history” vagy a „sick people’s or sufferers history” (Jütte 1991, 2013; Eckart és Jütte 2007). Az utóbbi évtizedekben az angolszász szakirodalomban is jelentősen nőtt az érdeklődés a téma iránt (Duranti 2015; Malatesta 2015).

A német szakirodalom a *Patientengeschichte* körébe utalja az orvos-beteg viszony vizsgálata mellett általában a beteghez kötődő egyéb kérdéseket is, így például annak betegségtudatát, a betegségképzeteket vagy akár a betegség lefolyását. Végezetül érdemes megemlítenünk, hogy a ma általánosan használt „páciens” szó – noha már a 18. században is elterjedt volt – nem tükrözi megfelelően a 20. század előtti esetekben a beteg helyzetét, s ezáltal a korábbi orvos-beteg kapcsolatot sem, hiszen a *patiens* szó annak passzív, szenvedő szerepére utal.

A téma kutatottságának fellendülésében nagy szerepe volt a kora újkort érintő orvostörténeti kutatásoknak, az élet minden területét felölelni kívánó *polizia*, majd azon belül a *polizia medica*, illetve a *homo hygienicus* problematikájának (Labisch 1992; Elmer 2004; Möller 2005). Ezzel párhuzamosan kezdtek nagyobb érdeklődést tanúsítani a gyógyítás korábban „alsóbb szintűnek” tartott csoportjai iránt is (sebészek, bábák), és sorra születtek meg a kérdést regionális szinten vizsgáló feldolgozások, monográfiák (így például Huerkamp 1985; Sander 1989, magyar oldalról Krász 2003; Simon 2013). Magyarországon ugyanekkor a népi gyógyászat történetének vizsgálata és a néprajzi megközelítés vezettek új kérdések feltevéséhez (Hoppál és Törő 1975; Kis 1993; Grynaeus Tamás és Deáky Zita kutatásai), így az átlagember járványokkal kapcsolatos megfigyeléseinek vagy akár a „*homo patiens*” betegség- és fájdalomtudatának feldolgozásához (Stolberg 2011 [2003]). Az orvos-beteg kapcsolat történeti vizsgálata a ma praktizáló orvosok számára is tanulságos, akik hangsúlyozzák, hogy a 18. századig a beteg elsősorban ügyfél (*Kunde*) volt, aki egyedi szolgáltatásként vette igénybe az orvosi kezeléseket, míg a felvilágosult abszolutizmus egészségpolitikája (amelynek célja a minél több egészséges állampolgár által a minél nagyobb hadi és munkaerő biztosítása, s ezáltal az adott ország erejének növelése) az egész társadalom egészségügye feletti felelősséget az orvosi hivatások képviselőire bízta. Ezzel az orvosok egy része egyfajta állami képviselővé vált, az egyéni igények, jellegzetességek háttérbe szorultak mind az orvos, mind a beteg ol-

dalán, a kapcsolatban a beteg mint „szenvető fél” (*Leidende*) jelent meg. A 20. század végére azonban újból előtérbe került az egyén szerepe, a beteg ismét ügyfélle-vevővé kezd válni (Unschuld 2006). Unschuld mindössze utal rá, de nem nevezi néven, hogy az ügyfél-szenvedő fél-ügyfél váltás során az orvos eredetileg a betegtől mint ügyféltől függött, ezáltal alá volt rendelve, majd a 18–19. századi változások és a modernizáció, medikalizáció következtében ez a kapcsolat épp az ellenkezőjére fordult, manapság pedig mindkettő jelen van: az állami szektorban a beteg kiszolgáltatott az orvosnak, míg a magánpraxisban a doktorok a betegeknek mint ügyfélnek a kezeléssel szolgáltatást nyújtanak. A kérdés etikai vonatkozásait – történeti kontextusba helyezve és reflektálva a mai viszonyokra – Jay Katz vizsgálta (Katz 2002 [1984]). Ami a magyarországi szóhasználatot illeti: a 16–17. századi magyar nyelvű céhprivilegiumokban a borbély-sebész által kezelt személyekre *sebes* vagy *beteg* szóval utalnak (így Debrecen, 1583/1598; Magyary-Kossa 1931: 246–247), de Pápai Páriz is egyszerűen *betegeket* említ előszavában (Pápai Páriz 1984 [1690]: 15). A páciens szó már a 18. században megjelenik, magyar szövegben *Patiens* (Eger és Győr, 1765), németben *Pazient* formában (Buda, 1765; Simon 2013: 264, 269, 274). A *polizia medica* első hazai szakkönyvében, amelyet a pozsonyi Huszty Zakariás Teofil írt, a beteg *Leidende* névvel szerepel (Huszty 1786). A reformkor egyetlen hosszú távon fennmaradni képes magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratában, az *Orvosi Tárbán* (1831–1833, 1838–1848) azonban mindössze háromszor fordul elő a *patiens* kifejezés: 1832-ben egy magyar és egy latin nyelvű értekezésben, valamint 1844-ben egy a Schöpf Ágoston nevével fémjelzett Orvos-Sebészi Évkönyvek kritikája kapcsán. Az orvosok, sebészek gondjára bízott személyeket a cikkekben általánosan a *beteg* szóval illették. Az 1857-től megjelenő *Orvosi Hetilapban* szintén szórványosan fordul elő a *patiens* kifejezés, az 1890-es évektől kezdte rohamosan kiszorítani a *beteg* megjelölést.

Ennek megfelelően a betegek, valamint az orvos-beteg kapcsolat kutatása – hasonlóan az orvosdoktorok mögött korábban háttérbe szorított egyéb orvosi csoportokhoz – ma elsődlegesen az orvostörténelmen belül a társadalomtörténeti megközelítésen keresztül lehetséges.

Források

A modern orvostudomány előtti orvos-beteg kapcsolat kutatása több nehézségbe ütközik: a források döntő többsége eléggé egyoldalú, hiszen azok az orvosok szemszögéből íródtak (így a különböző tankönyvek, Malatesta [2015]). Noha egyszerűnek tűnne az orvos-beteg kapcsolatot a fennmaradt kórházi források alapján megpróbálni rekonstruálni, azonban félrevezető lenne, különösen a 19. század második felét megelőző időszakra vonatkozóan, amikor a még viszonylag kis létszámmal működő kórházak (és szegényházak) mellett az orvosi praxis legelterjedtebb formája a beteglátogatás volt a beteg otthonában (orvosdoktorok), egyes orvoscsoportok pedig a mai orvosi rendelő elődjének tekinthető műhelyben, az *officinában* – vagy akár a fürdőben – kezelték a hozzájuk járókat (sebész, fürdős), nem beszélve a különböző népi gyógyászokról, valamint a vándor életmódot folytató gyógyászokról (fogorvosok, szemészek, ún. kő- és sérvmetszők, *hernio- és lithotomusok*). A különböző források közül kiemelnénk a képi ábrázolásokat, valamint az írott forrásokon belül a kéziratos és a nyomtatott dokumentumokat.

1. ábra. Gyógyító Krisztus, két oldalán a betegágnál praktizáló orvosdoktor, illetve sebészmester, előtérben az eszközeik, 1609

Forrás: Johann Gelle metszete E. van Panderen nyomán.
Wellcome Library, London, Wellcome Images, Iconographic Collection 23857i

Képi források

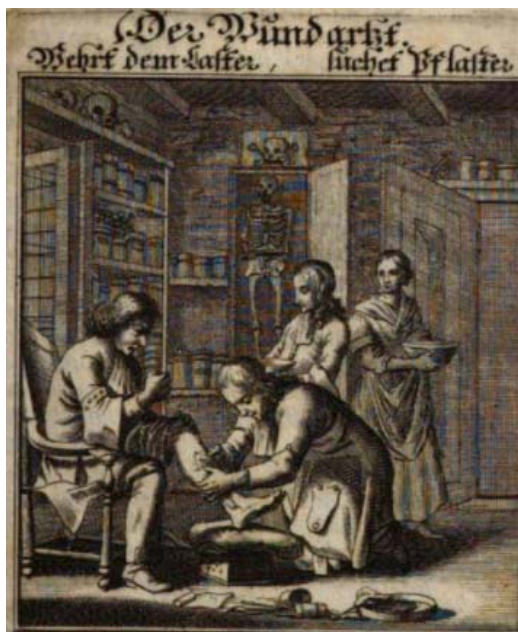
A képi forrásokat két fő csoportra lehet osztani: festmények, valamint metszetek. A 16–17. században népszerű kiadványnak számítottak a középkori eredetű, az egyes hivatásokat, foglalkozásokat bemutató ún. *Ständebuchok* (Simon 2013: 50). Ezek közül Hans Sachs (1494–1576) versei és Jost Amman (1539–1591) fametszetei díszítették a műfaj egyik legsikeresebb kötetét, az *Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden* címűt (1568). A könyv rangsor szerint mutatta be a különböző mesterségeket. Az egyházi és világi vezetőket követően az elit tagjai között láthatjuk az orvosdoktor. A hozzá tartozó versike szerint Isten segítségével gyógyítja a betegeket kízó kórságokat, míg a metszet a népszerű korabeli vizsgálati módszert mutatja be, az üvegcsében lévő vizeletet analizáló orvost. Az orvos-beteg viszonyt a metszeten ellentétesen ábrázolja Amman: az orvosdoktor (*Doctor*) elegáns ruhában, a kép felső részén foglal helyet, szó szerint – igaz, emberséggel, de – lenéz a betegre, akit egy szegény öregasszony testesít meg.

2. ábra. Orvosdoktor ábrázolása 1568-ból

Forrás: Sachs, Hans – Amman, Jost (1568): *Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden...*
Franckfurt am Mayn

A rangsorban közvetlenül a patikus (*Apotecker* [!]) követi, akinek működési köre ekkor még jóval szélesebb volt a mai gyógyszerészekénél, s a leírás szerint a gyógyszeradás csak a cukorkészítés, fűszerkereskedés után következett számára. A képen szereplő *patikárius* és a vőői egyenrangú felekként vannak ábrázolva. A kézművesek, a cipész és a harangöntő között tüntetik fel az ún. *orvoslási piac* (*Medical Market*) többi főszereplőjét, a borbélyt (*Balbierer*) és a fürdőst (*Bader*), illetve a fogászt. Az első kettő rokonságban állt egymással, mivel a borbélymesterség ekkoriban vált külön a fürdősétől. A borbély esetében a leírás és a kép nem feleltethető meg tökéletesen egymásnak, mert míg előbbi nagyrészt a borbély gyógyító tevékenységét hangsúlyozza (kenőcs, flastrom készítése, sebkezelés, lábtörés ellátása, nemibeteg kezelése, hályogműtét végzése, foghúzás, érvágás), addig a kép épp a maradékot mutatja be: a hajvágást – gyógyításra mindössze a falon függő érvágáshoz használt tálak, patikaedények, valamint összegöngyölt kötések utalnak. A borbély és ügyfele itt is egymással egyenrangúaként vannak bemutatva, hasonlóan a fürdőshöz, aki a metszeten éppen köpölyözi páciensét.

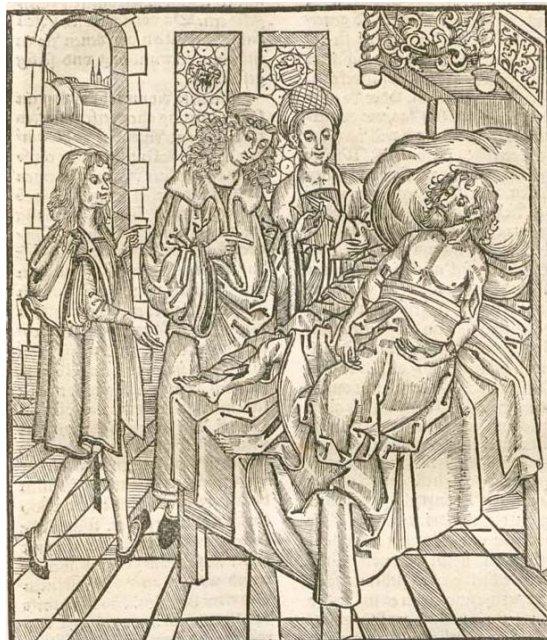

Forrás: Weigel (1698: 132–133)

Id. Christoph Weigel (1654–1725) *Abbildung Der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände...* (1698) című munkájában már differenciáltabb képet kaphatunk az egyes orvosi hivatásokról. Weigel külön fejezetet (V., Weigel 1698: 120–152) szentelt az „egészséget elősegítő és megőrző” mesterségeknek, ide sorolva az orvosdoktor (Medicus), a patikáriust (Apotheker), a fűszerkereskedőt (Materialist), a seborvost (Wundarzt), a borbélyt (Barbierer), a fürdőst (Bader), a szemorvost (Oculist), és a fogorvost (Zahn Arzt). Az orvos egy könyvei között ülő előkelő tudós, aki előtt alázatosan lehajtott fejjel áll a segédje. A mesterségekhez tartozó részletes leírások eleje történeti áttekintést, majd általános leírást tartalmaz (mik az adott foglalkozás előfeltételei, mik különböztetik meg egyéb mesterségektől stb.). Weigel szerint az orvosdoktor mellett, hogy „a pácienseknek receptet ír fel”, elsősorban a boncolásban kell jártasnak lennie (Weigel 1698: 125). A patikus és a fűszeres officinája többszörös műhelyé változott Weigel idejére. A 17. század végén a sebészet kivált a borbély és fürdős mesterségből, és önállósodott. Weigel seborvosa szeretetteljes gondoskodással térdel betege mellett, akinek fájó lábát vizsgálja, munkájában inasa és valószínűleg felesége segíti, míg a borbély sokemberes műhelyében az előtérben borotválják, a háttérben viszont eret vágnak. A fürdőben Weigelnél is a köpölyözés áll a központban. (A gyakorlatban nem különültek el ilyen tisztán egymástól az ún. külső betegségekkel foglalkozó mesterségek – ahogy Weigel is megjegyezte, egy jó borbély törekszik arra, hogy seborvossá képezze magát; Weigel (1698: 140)). Az alapvetően vándoréletmódot folytató, vásári praktizálók körébe tartozó fogorvos, szemorvos előtt kiszolgáltató állapotában, ülve ábrázolják a beteget. Megjegyzendő, hogy a „vásárimitatvány-jelleg” mindössze az előbbi ábrázolásnál szembevetendő, ahol – hatásos fájdalomcsillapító hiányában – a beteget lefogó segéd és egy másik társa az ab-

lakon bekukucskáló nézőkhöz hasonlóan érdeklődve figyelik, mi lesz a fogfájással küszködő kuncsaft reakciója. Mind az Amman-, mind a Weigel-féle kötetekben az orvosdoktorokat és a különböző sebészeket ábrázoló képekhez tartozó verseknél hangsúlyozzák Isten szerepét a beteg gyógyításában.

4. ábra. Beteglátogatás 1497-ben

Forrás: Brunschwig, Hieronymus (1497): *Das ist das Buch der Cirurgia...*
Strassburg: Johann Grüninger. 1497: fol. 62r.

A korabeli (tan)könyvekben szereplő metszetek a *Ständebuch*okhoz hasonlóan sematikus ábrázolások, a metszet drága volta miatt a 16. században még kevésbé változatosak, akár egy kötetben belül is ismétlődhetnek. Így a 15. század végén, 1497-ben nyomtatott, Hieronymus Brunschwig-féle könyv (*Das ist das Buch der Cirurgia*) is több egyforma metszetet tartalmaz, ahol mind az orvosok és segédjeik, mind a betegek elegáns megjelenésű emberek, és még a halálos seb felismerését vagy a mérgezett sebeket tárgyaló fejezetben is kedélyesen elbeszélgetnek egymással a seb fölött. A korszak későbbi sebészeti könyveiben a felcser-seborvost és páciensét tipikus sebészeti beavatkozások közben (kauterizálás, azaz a seb kiegészése, amputálás, törés és ficam kezelése) ábrázolják (például Hans von Gersdorff: *Feldbuch der Wundartzney*, 1517). A sebész koncentrálna, a sebesült pedig bizalommal fordulva várja vagy tűri a fájdalmas beavatkozást. A 17. század végére ezek a képek az egyes sebészeti eljárások tökéletes, részletgazdag technikai illusztrációivá váltak, a beteg mint személy egyidejű háttérbe szorulásával (így Johannes Scultetus: *Armamentarium chirurgicum*, 1655). A páciens iránti mindenféle érzelemtől mentes tudományos érdeklődés ábrázolásának extrém példája a Rembrandt-féle Doktor Tulp anatómiája (1632 Hága, Mauritshuis) és Doktor Deijman anatómiája (1656 Amszterdam, Amsterdam Museum).

5. ábra. Rembrandt: Doktor Tulp anatómiája (1632)
alajpán készült fa- és elefántcsont makett a 18. századból

Forrás: Wellcome Library, London, Wellcome Images, Museum No. A119917

Festményeken a 17. században vált népszerűvé a gyógyítás, az orvos/borbély-sebész és betegek ábrázolása. A holland zsánerképek kedvelt jelenetei közé tartozott a vizeletvizsgáló orvosdoktor vagy a „szerelem betegéhez”, a fiatal lányhoz érkező és pulzusát mérő orvos. A borbély-sebészt vagy előkelőbb városi seborvosként jelenítették meg, vagy szegény falusi borbélyként – jellemzően érvágás vagy flastromkészítés közben –, aki szerényebb eszköztárral próbálja kezelni a hozzá fordulókat. Az orvosdoktor és a sebész között alapvető különbség volt, hogy az előbbi házhoz ment, utóbbi pedig – mint egy mai rendelőben – a műhelyében várta az akár sorban álló betegeket, és ez a jellegzetes különbség az ábrázolásokon is megjelenik. Míg az orvosdoktor esetében általában maga az orvos és a beteg is a társadalom felsőbb rétegéből került ki, a sebészében a városi seborvost ábrázolhatták köztisztviselőként álló, gazdag és művelt polgárnak, aki mindenféle beteget kezel, míg a vidékit rendszerint szegénynek, aki hozzá hasonló szegényekkel is foglalkozott – ami kellően szarkasztikus jelenetek ábrázolását is lehetővé tette. Különösen kedvelt téma volt a különböző orvoslók és betegek viszonya a Rembrandt-tanítvány Gerrit Dou (1613–1675) festményein. *Orvosdoktora* (1653 Bécs, Kunsthistorisches Museum) elegáns férfi, akinek tehetős voltára bársonyruhája mellett az előtérben lévő szőnyeg és váza, valamint a függönnyel félig takart földgömb utal. Orvosi munkáját az érvágó tál, a *Vesalius De humani corporis fabrica* című – egyébiránt meglehetősen drága – kötet, valamint a kezében lévő vizeletvizsgálathoz használt üvegcsé jelképezi. Utóbbi tartalmát nagy műgonddal elemzi. Betege a háttér félhomályában szerényen meghúzódva várja a diagnózist. Közvetlen kapcsolat tulajdonképpen nincs köztük. Dou többször megfestette ezt a jelenetet, általában ebben a beállításban. A *vizkóros nő* című képén (1663 Párizs, Louvre) szintén vizeletet vizsgál az orvosdoktor, a tehetős páciens azonban hozzá hasonlóan hangsúlyos a képen. A vándoréletmódot folytató specialistaikat általában vásári mutatványos kuruzslóként ábrázolják, így Dou *Kuruzsló* című képén (1652 Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen), ahol a foghúzó egy fogat mutat fel a picolóknak, maga elé tett asztalán mesterségét igazoló-alátámasztó tárgyakkal (oklevél, érvágó tálka), míg mögötte a ház falán feltehetőleg a saját hirdetését olvashatják. Beteg nem

is szerepel a festményen, de beszédes, hogy az asztalon egy majom is látható – a lényeg a látvány. (Éppen a vándoréletmód miatt voltak ellenőrizhetetlenek ezek a gyógyászok, a beteggel nem alakult ki különösebb kapcsolatuk, komplikációk esetén már jó eséllyel megszöktek.) 1672-es fogorvosán (Drezda, Gemäldegalerie Alte Meister) a sikeres eljárásnak örvendő fogász által felmutatott kihúzott fog egyfajta cégér, míg kis betege még gondterhelt tekintettel bámul maga elé és tapogatja foga helyét. Dou egy korai, sebészműhelyben játszódó foghúzásos jeleneténél (1630–1635 körül, Párizs, Louvre) a beteg kiszolgáltatottságát jelenítette meg, amint tátott szájjal, kinyújtott lábbal, a fájdalom és a beavatkozástól való félelem miatt felhúzott kezekkel ül a seborvos előtt.

Dou kortársának, Jan Steennek (1626 körül–1679) szintén kedvelt témája volt az orvos-beteg viszony ábrázolása, ám Douhoz képest jóval ironikusabban. Orvosi vizit vagy más néven *A szerelem betege* témájú festményein (például 1658–1662 körül, London, Wellington Museum, Apsley House) azon élcelődik, hogy a fiatal lány pulzusát mérő öntudatos orvos nem ismeri fel a szerelmes lány terhességére utaló jeleket, a Londonban őrzött képen még csak nem is a lányra, hanem a szolgájára figyel. A hasonló témájú philadelphiai festményen ugyan próbálja az orvos megfejteni a lány baját, de szemmel láthatóan nem sikerül neki (pedig a háttérben utalásképpen még egy fiatalember is látható, aki kaján vigyorral halat tart a magasba) (1660–1665 körül, Philadelphia, Philadelphia Museum of Art). Utóbbin az idős, fekete ruhás orvosdoktor éles kontrasztot alkot a körülötte lévő fiatal, tarka ruhás társasággal. Dou és Steen képeit az orvosdoktorokkal kapcsolatban megfogalmazott különösen erős kritikának kell tekintenünk, tudva, hogy mindketten abban a Leidenben működtek, amely híres volt 1575-ben alapított egyeteme orvosi karáról.

6. ábra. Vidéki borbély-sebész műhelye a 17. század közepén

Forrás: Adriaen Rombouts, 1647–1667 körül.

Wellcome Library, London, Wellcome Images, Iconographic Collections ICV No. 51428

A borbély-sebészekről készült zsánerképek közül kiemelnénk ifj. David Teniers (1610–1690) *Borbély-sebészét* (Norfolk, The Chrysler Museum of Art), ahol egy zsúfolt és forgalmas officinát láthatunk, az előtérben a tapasztalt, idős mesterrel, aki egy fiatal beteget vizsgál, miközben inasa flastromot készít elő a számára. A háttérben a műhely legénye valószínűleg érvágáshoz készít elő egy másik ügyfelet. Egbert van Heemskerck (1634 körül–1704) *Jacob Franszn és családja a borbély-sebész műhelyében* (1669 Amszterdam, Amsterdam Museum) című zsánerképén az előzővel ellentétben egy tehetős polgári családot láthatunk egy hasonlóképpen elegáns seborvosnál, aki éppen vért enged le a családfő karjából, eközben a háttérben már a következő – kevésbé tehetősnek tűnő – ügyfél várakozik. A kép mester és páciense között bizalmas, már-már baráti kapcsolatot sugall (egyéb képi ábrázolásokról lásd még Simon 2013: 48–52).

Írott források

Az írott forrásokat a képekhez hasonlóan két fő csoportra lehet osztani. A nyomtatványok között a normatív szabályozás különböző formáival találkozhatunk (céhprivilegiumok, rendeletek, de akár a tankönyvek vonatkozó fejezetei is), míg a 19. századi periodikákban már egyéni eseteket, véleményeket lehet olvasni. A kéziratos anyagban általában egyedi esetek szerepelnek, például panaszok. A panaszok döntő többsége azonban nem a betegek felől érkezett, hanem jellemzően szakmai féltékenység, kenyéririgység rejtőzött mögöttük, s ezért erős kritikával kezelendők. Sajnálatos módon nálunk nem maradtak fenn – vagy nem ismeretek – az orvos, sebész mindennapi praxisát bemutató naplók.

Normatív szabályozás

Az írott források egy jelentős részét a normatív szabályozás különböző forrásai alkotják. A központi intézkedések, rendeletek mellett az alsóbb (városi, vármegyei) szintű utasításokat is ide sorolhatjuk, nem feledkezve meg ugyanakkor a céhszabályzatokról. Az ilyen források elemzésekor azonban szem előtt kell tartani, hogy egy ideális(nak tartott) állapotot tükröznek, s nem feltétlen a valóságot. Külön etikai kódexet nem készítettek, mivel magától értetődőnek tartották, hogy a betegekről keresztényi felebaráti szeretettel gondoskodnak – kivétel Friedrich Hoffmann *Medicus politicusa*, amelyben az orvos erkölcsi normái mellett külön fejezetet szentel a beteg férfival, nővel, gyerekekkel való bánásmódnak (Hoffmann 1749). A hazai orvoskari képzés megindulása előtt különösen nagy jelentőségük volt a céhszabályoknak. Noha elsősorban a céh belső működésének szabályait, illetve a céhtagok egymáshoz való viszonyát fektették le bennük, utalnak a fürdős, borbély vagy sebész és a beteg kapcsolatára is. Ezek szerint egyik mester sem ajánlkozhatott fel önként, és kereshette fel házában a beteget – meg kellett várnia, hogy hozzá forduljanak. Másrésztől viszont, ha egy céhtársa már elkezdte az illető kezelését, nem csábíthatta át magához azt.

Quintus articulús: ha walameli Sebest, walaki keozzulunk legh eleozer bekeotend, es ezuthan mas Mester tarsunkhoz menne az sebes, es az, latuan az ketest rayta, s meghis mindaz által bekeotne, teorweny szerent az ollian Mester megbwntettessek (A győri borbélycéh szabályai, 1593, idézi Magyary-Kossa 1931: 260–261).

A betegnek ugyanakkor – a régi megfizetését követően – jogában állt mestert váltania.

...Hogyha peniglen valamely beteges az ú mesterit avagy gyógyítóját elhadni és máshoz magát adni teljességesen akarná: tehát akkor méltó jutalmát az első gyógyító mesternek fáradságának megjutalmaztatván, más mestert keresni és választani legyen hatalma reá... (A debreceni sebészek 1583-ban kiadott és 1598-ban megújított céhlevele, idézi Magyary-Kossa 1931: 246–247.)

Súlyos esetekben már a 16. században előírták, hogy az illetékes mester köteles konzíliumot tartani a többi mesterrel, vagy akár a helyi orvosdoktorral (Komáromban már 1606-tól megkövetelték az orvosdoktor jelenlétét). Néhol még azt is előírták, hogy a bonyolultabb beavatkozásokhoz szükséges eszközökkel, amennyiben nem állt az adott mester rendelkezésére, a többinek kellett őt kisegíteniük. Mind a mesterek, mind a betegek érdekét szolgálta, ha a privilégiumban rögzítették a különböző kezelési költségeket, amire az 1745. évi országos érvényű árszabás, az ún. Torkos Justus János-féle *Taxa Pharmaceutica* bevezetéséig volt ténylegesen szükség (Simon 2013: 41–42).

...Nyolczadik Articulus: Ha pediglen valamelyikének nehéz Patiense vagyon, vagy Incisio tétel, vagy Golyóbis vétel vagy Csontoknak herre tétele szükséges, tartozik a többi Mestereket egybe hinni, vélek közleni, és ugy Consiliumot éránta tartván, kiki Lélekismérete szerint köteles felüle tractálni, és maga opinioját hozzá adni (Az egeri sebészek céhlevele, 1765, idézi Simon 2013: 264).

Hazánkban az 1876. évi XIV. tc., azaz a közegészségügyi törvény előtt az 1770-ben kiadott, a Habsburg Birodalom egészére érvényes *Generale Normativum in Re Sanitatis* szabályozta az egészségügy minden területét (magyarul lásd Balázs [2004], ugyanebben az évben nyílt meg Nagyszombatban az egyetem orvosi kara, s ezáltal hazánkban is megkezdődött az egyetemi szintű orvos- és sebészképzés). A *Generale Normativum* meghozatalában már a bevezetőben is említett felvilágosult abszolutizmus és *polizia medica* elvei érvényesültek. Eszerint egy erős birodalom sok és egészséges állampolgárt kíván, akiknek erejét a birodalom számára különböző formákban kamatoztathatják (termelő munka, adózás, katonai potenciál, nők esetén reprodukció). A szabályozás a járványügy mellett elsősorban az egyes szakértők (orvosdoktor, sebézmester, patikus, bába) egymás közötti viszonyát és hivatali kötelezettségeit, az etikai normákat és működésük feltételeit érintette, utalással a beteggel szembeni bánásmódra – nagyrészt korábban már rögzített elveket ismételve meg. A szakmai ranglétra csúcán álló orvosdoktorokat figyelmeztette, hogy egyforma gondossággal kezeljék a szegény és a gazdag beteget, a meghatározott kezelési költségen felül ne várjanak el több fizetséget, súlyos esetben a beteg érdekét szem előtt tartva kérjenek akár segítséget is, halálos betegség esetén pedig figyelmeztessék őt a végrendekezésre és az utolsó kenet felvételére, és egy praktikus rendelkezés: éjjelente tartózkodjanak otthon, hogy bármikor hívhatók legyenek a súlyos betegekhez, ha pedig nincsenek otthon, írják ki a házukra, hova kellett menniük. A sebészeknek hasonlóképp éjjel-nappal készenlétben kellett állniuk, súlyos esetekben a helyhatóság és az orvosdoktor felé jelentési kötelezettséggel (Balázs 2004: 44–46).

Egyedi esetek

A török időkben különösen nagy jelentősége volt a seborvosoknak. Az Eger 1552. évi ostromát meglehetősen pontosan feljegyző Tinódi kiemelte, hogy a Dobó István által a várba behívott 13 borbélymester *szerezzel* gondozta a sebesülteket.

Sok sebösök az várban sívnak-rívnak,
De az jó Istennek mind hálát adnak.
Jó jámbor barbélmestörök forgódnak,
Sebösökhöz nagy szeretettel nyúlnak.

(Tinódi Lantos Sebestyén: Eger vár viadaljáról való ének história II., 906–909)

A fenti idézet azonban extrém példának számít, hiszen a korszakban nem csak a betegek, de még a borbély-sebészek helyzete sem volt könnyű. Járványok idején az orvos és beteg közötti feszültség akár tettelegességig fajulhatott. A járványorvosnak kivétel nélkül gondoskodnia kellett a fertőzöttek elkülönítéséről és a halottak elszállításáról, ami nem mindig volt könnyen kivitelezhető (Géra 2014: 138–143).

Ami a *kórházakat* illeti: a városok a 15. század végétől vették át azokat a szerzetesrendektől vagy alapítottak saját kórházakat, s ez kihatott azok működésére, ezáltal a betegek ellátására is. A városi ispotályok fenntartása a polgárok közös felelősségévé vált, a végrendelkezés során meg kellett emlékezni róla (De Cevins 2003). Az ispotály (*xenodochium, hospitale*) a kisebb városokban a 19. századig egyszerre volt kórház és szegényház. Ritka kivételnek számított Buda, ahol már a 18. század elején külön városi kórház, *Bürgerspítal, Krankenhaus*, illetve szegényház, *Armenhaus* működött (Géra 2014: 359–363). A lakóiról való gondoskodás ezért leginkább az élelmezést jelentette (Magyary-Kossa 1931: 211). Az ispotályban ápoltak a társadalom peremén mozgó személyek, idősek, nyomorékok, elszegényedett koldusok voltak, többségükben nők. A 18. század elején bevett szokás volt, hogy közvetlen gondozásukra a köztörvényes bűnözőket ítélték (Géra 2014: 361). Érthető, miért csak a legvégső esetben vették igénybe a kortársak az ilyen intézmények szolgáltatásait. A 19. század első felében az ország egyik legmodernebb kórházának számító pesti Szent Rókus Kórház többszáz fős betegforgalma kirívóan egyedi jelenség volt az általában pár tucat beteget ápoló vidéki intézményekhez képest.

Hogyan látták az orvosdoktorok a gondjaikra bízott betegeket a 16–18. században? A 16–17. században magyar nyelven megjelent orvosi könyvek célközönségét még nem feltétlen csak a szakmabeliek jelentették. Így az első magyar nyelvű füveskönyvet, Melius Juhász Péter (1532–1572) *Herbáriumát* (1578) haszonnal forgathatták akár az udvarházukban gyógyítással foglalkozó nemesasszonyok is, illetve bárki írástudó személy, sőt maga Melius sem volt képzett orvosdoktor. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ebben az időben a kisebb költségigény miatt az orvosi munkák leginkább kivonatolt, kéziratos formában terjedtek. Az orvoshiány nagy szerepet játszott abban, hogy Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) *Pax Corporisa* (1690), ami még a 18. század közepén is használatban volt, elsősorban a szegény laikusoknak íródott, s ez érződik többek között az egyszerűbb gyógymódokban, könnyebben hozzáférhető és elkészíthető gyógyszerekben. Pápai Párizt a hívó ember beteg társai iránti aggodalma vezette a munka megírására.

Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmeket megfogni, nem is azoknak írom, hanem a házi cselédes gazdáknak s gazdaasszonyoknak és az igyefogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképpen falukon, ahol hamarébb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember. E könyvből pedig szükségéhez képest olvashat; vagy ha maga nem tud, olvastathat mással nyavalyájáról a beteg (Pápai Páriz 1984 [1690]: 15).

Perliczi János Dániel (1705–1778), Nógrád vármegye főorvosa, az európai irodalomban népszerűségnek örvendő műfaj magyar nyelvű változatában, a szegényeknek, laikus használatra íródott *Medicina Pauperum*ának előszavában (1740) így fogalmaz:

Az emberi életnek Isten után való meg-tartását vizsgáló Orvosnak, szegény nyögő fele-baráttához nem lehet nagyobb szereteti, és könyörületessége, mint ha nem csak lábra segíti, de útát is mutat az maga egészségének meg-tartásához szükséges eszközöknek fel-keresésére (Perliczi 2005 [1740]: 3).

A század végén Perliczihez hasonló felelősségtudattal rendelkező Csapó József (1734–1799), Debrecen főorvosa írt a kellő vagyonnal nem rendelkező, és ezért orvoshoz, patikushoz fordulni nem tudó „*pusztai szegény sorsu Ember*” számára *Orvosló könyvetskét* (Csapó 1791), hogy szükség esetén azok tudjanak magukról gondoskodni.

„A magyar nyelvű orvositanönyv-kiadás úttörőjének számító Rác Sámuel (1744–1807) egyetemi tanár sebészeknek írt tankönyve előszavában (*A' borbélyi tanításoknak második darabja...*, 1794) már a beteg egyén helyett az állampolgárok egészségének egészségügye kerül előtérbe, ahogy a kötetet is a törvényszéki orvostannak és az *orvosi politziának* szentelte a szerző (az első kötet előszavában mindössze a munka magyar nyelven történt kiadását dicsérik).

...Minden jó rendben álló Köztársaságban a' leg-főbb gondok közzé helyeztetik a' nép' egészségének 's életének fenn-tartása, és védelmeztetése: nem-is ok nélkül: mert nem lenni, vagy betegség miatt a' közönséges szolgálatra alkalmatlannak lenni, a' Köz-társaságra nézve mind egy (Rác 1794).

A reformkorban az orvos-beteg viszony az orvosdoktorok és sebészek (sebészmesterek, polgári seborvosok) közötti működési kört érintő szakmai diskurzusban fordul elő. Jay Katz utal arra, hogy a 19. században alakuló orvosi egyesületekben nagy hangsúlyt fektettek a betegekkel szembeni bánásmód normáinak rögzítésére, egyfajta etikai kódexként (Katz 2002 [1984]). Az ismert magyarországi egyesületi alapszabályokban azonban kifejezetten ilyen pont nem szerepel. Meghatározták a tagság létszámát, összetételét, a belépés feltételeit, a szervezeti felépítést, a gyűlések menetét, a közös vagyont (beszerzendő könyvek, folyóiratok, műszerek), de a betegekkel kapcsolatos normákat nem (Simon 2010). Ennek oka, hogy az egyesületek elsődleges célja egy-egy regionális, szakmai továbbképzést biztosító orvosi közösség kiépítése volt. Az 1872-ig fennálló egyetemi kettős képzés (orvosdoktor – az ún. belső betegségekre; sebészmesterek, polgári seborvosok – az ún. külső betegségekre) és az orvosi kar népszerűvé válásával az onnan nagy számban kikerülő diplomás gyógyítók nehéz elhelyezkedése miatt azonban a kétfajta „orvosi rend” tagjai közötti vitában többször szóba került a betegek helyzete. Mivel biztos megélhetést ekkor a vármegye vagy a város alkalmazása jelentett, a magánpraxisból nehezebben tartották fenn magukat az orvosi karról kikerülők. A későbbi közegészségügyi törvénnyel ellentétben, ahol már lakosságszámhoz kötötték az orvosok alkalmazását, a közigazgatási egységek alapján kellett főorvost, illetve járási seborvosokat tartani. A kézműves sorból kiemelkedő, s az egyetemi rendszerbe 1770-től bekerülő sebészek így nagyobb számban voltak jelen és otthonosabban mozogtak a vidéki, szegényebb betegek között, nem beszélve a kortársak által „gyógykontárnak” nevezett kuruzslókról, amely csoportba sok orvos beleértette az akkor elterjedő homeopátia képviselőit is. Az ún. „alsóbb

szintű” (tehát nem doktori fokozatú) sebészet elleni támadást indító bécsi tanár, Töltényi Szaniszló mellett Rechnitz János pesti orvosdoktor hangsúlyozta: az orvosok nagy száma azért is káros, mert a „napszámosként” dolgozó orvosban kevésbé bízik a beteg, kisebb a tekintélye, s közben nagyobb teret kapnak a kontárok (Rechnitz 1846). A sebészek, akiknek döntő többsége nem a magánpraxisból megélő orvosdoktorok körében oly népszerű Pesten, hanem vidéken működött, kritikus hangnemben figyelmeztették az orvosdoktorokat arra, hogy az orvosi tekintély csökkenésében szerepük volt az orvosok egymás közötti, nagy nyilvánosságot kapott vitáinak. Példaként említették, hogy az orvosdoktoroknak a betegek fölött tartott konzíliumai felszínesek, és azt is inkább egymás közötti konfliktusaik hangoztatására használták a páciens állapotának megtárgyalása helyett (Szathmáry 1845). Velük ellentétben a sebészek nem csak a gazdag betegek kegyeit keresték, ugyanakkor megjegyzték, hogy sajnálják a nehéz helyzetben lévő magánorvosokat (Gyurkovszky 1843, a vitáról, amely 1848-ban tetőzött, de végül csak az egységes orvosképzés bevezetése oldotta meg 1872-ben, lásd Simon [2010]).

...a fővárosokban sok, ellenben mezővárosokban és helységekben semmi [az orvosok száma], az az, a gazdagoknak kelletinél több, a szegényeknek a szükségnél is kevesebb orvosa; elannyira hogy ezek csak a harangozót és birót ösmervén, tudja az isten, micsoda s miféle babonák s kontárkodások közt élnek, szenvednek; megyei orvostul, kinek hivatalköre szerfölött nagy, soha vagy csak törvényes esetek és hivatalos fölszólításuk következtében látogattnak... mert az urakat ingyen szolgálni, orvosolni, kegyelem és szerencse (propter futuram gratiam); a szegényeket pedig, szinte lelkiismeretes dolog, kötelesség... (Gyurkovszky 1843:517–518).

Köszönhetően a 19. században elterjedő periodikáknak, a másik fél, a beteg is kifejtette véleményét a kérdésről nyilvánosan, akár ironikus anekdoták formájában, például a páciens fölött konzíliumot tartó, de a társaival a divatos új gyógymódok, például a homeopátia és a priznicelés miatt egyetértésre nem jutó, és ezért semmilyen kezelést nem javasló orvostól, akit végül saját fia „gyógyít meg” (Nagy 1834), vagy épp ellenkezőleg, a túlbuzgó orvosdoktorról, aki mindenféle kúrát ajánl a betegnek, azonban rajta végül semmi sem segít (Greguss 1875). Nagy Ignác találó jellemzést írt a reformkorban megjelenő *divatorvos*ról, aki külföldi utazás és multságok után, illetve közepette Pesten próbál szerencsét, lehetőleg gazdag betegeket keresve (Nagy 1844). A század második felében, Budapest világvárossá válásával és népességének óriási megnövekedésével, az egyetemi oktatás modernizálásával és a közegészségügyi törvény meghozásával ezek a problémák fokozottan jelentkeztek az orvosok és betegek között.

...Megérkeztét a' hirlapok tüstént illő hangon jelentik, hogy a' szegények ingyen nyerendnek tőle orvosi segélyt, a' mi magában nem nagy teher az orvosra nézve, mert a' valódiilag szegény ember rendszeren csak akkor folyamodik orvoshoz, midőn már félholtan kórházba hurczolják... utóbb valódi betegekhez is jut, és népesíteni kezdi a' temetőt; miért azonban teljességgel nem vádolhatni őt, mert mindnyájan jól tudjuk, hogy halál ellen nincs orvosság (Nagy 1844:143–144).

Tanulmányunkat nem részletes összefoglalónak, hanem bevezetőnek szántuk a hazai orvos-beteg viszony kora újkori-újkori alakulásának bemutatásához. A 19. század második felében rövid időn belül meginduló modernizációs, medikalizációs folyamatok (1872: egységes orvosképzés bevezetése, 1873–1911: modern egyetemi klinikai tömbök kiépülése Budapesten, 1876: közegészségügyi törvény, 1897: Budapesti- és Vidéki Orvosszövetség megalakulása,

19–20. sz. fordulójára: pavilonos kórházépítkezések stb.) gyökeresen megváltoztatták a több évszázadon keresztül fennálló orvos-beteg viszonyt, és napjainkban is érzetik hatásukat.

Összegzés

Amint azt láthattuk, az orvos és a beteg kapcsolatának kutatása még nemzetközi szinten is viszonylag fiatal, mindössze pár évtizedes múltra tekint vissza. A téma előtérbe kerülését elősegítette ama szemlélet elterjedése is, mely számára az orvostörténet nem csupán tudománytörténet, hanem a művelődés- és társadalomtörténet egy speciális ága. Elsőként a német szakirodalomban kezdték részletesen tárgyalni a kérdést, leginkább a kora újkor viszonylatában. Ennek eredményeként a *Patientengeschichte* az orvostörténelem egyik önálló ágává vált. Külön kiemelendő Robert Jütte, valamint Roy Porter ezirányú úttörő munkássága.

Hazánkban ezt a kérdést a 20. századi, modern orvostudomány előtti időszakra vonatkozóan idáig még nem vetették részletes vizsgálat alá. A tanulmány célja ezért a főbb jelenségek bemutatása mellett a további kutatási lehetőségek felvázolása volt. Mivel a „szenvedő fél”, azaz a beteg oldaláról meglehetősen kevés közvetlen forrás áll rendelkezésünkre (amelyek közül kiemelnénk a 19. századi sajtóban megjelenő cikkeket), a kép árnyalásához minél többféle forrást, dokumentumot szükséges vizsgálat alá vetni. Így példaként említettünk néhány, tipikus orvos (pontosabban orvosdoktor, sebész, fürdőös) és beteg (mint ügyfél) közötti jelenetet bemutató képi ábrázolást. Az írott források közül a korabeli szakkönyvekben szereplő utalásokat, a normatív szabályozás különböző formáit (céhprivilegiumok, az 1770. évi Generale Normativum) emeltük ki. A 19. században a nagy mennyiségű sajtóterméknek köszönhetően egyre árnyaltabb kép bontakozik ki előttünk, s jobban megismerhetjük mind a két fő orvosi csoport (orvosdoktorok, sebészek) betegekhez – és a másik csoporthoz – való hozzáállását, ugyanakkor egyre több írás jelenik meg a betegek szemszögéből is. Összességében elmondható, hogy a magyarországi orvos-beteg viszony 16–19. századi változásának kutatása még jelentős új eredményeket hozhat a hazai orvostörténet iránt érdeklődők számára.

Hivatkozott irodalom

- Balázs Péter (2004): *Generale Normativum in Re Sanitatis. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Orvosok, sebészmesterek, patikusok, bábák és a járványügy a XVIII. század magyar jogalkotásában*. Budapest – Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.
- Csapó József (1791): *Orvosló könyvszke, mely betegeskedő szegény sorsu ember számára és hasznára készült*. Posony – Pest: Fűskuti Landerer Mihály.
- De Cevins, Marie-Madeleine (2003): A szegények és a betegek gondozása a középkori végi magyar városokban. *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat* 11–12: 47–74.
- Demkó Kálmán (1894): *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Budapest: Dobrowsky és Franke.
- Duranti, Tommaso (2015): Two Actors in the Mediaeval Therapeutic Relation. In *Doctors and Patients. History, Representation, Communication from Antiquity to the Present*. Maria Malatesta (szerk.). San Francisco: University of California, 52–80.
- Eckart, Wolfgang Uwe és Robert Jütte (2007): *Medizingeschichte. Eine Einführung*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau.
- Elmer, Peter (szerk.) (2004): *The Healing Arts. Health, Disease and Society in Europe 1500–1800*. Manchester: Manchester University Press.

- Géra Eleonóra (2014): *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején*. Budapest: L'Harmattan – Könyvpont.
- Greguss Ágost (1875): A beteg és az orvosok (vers). *Budapesti Szemle* 9(17–18): 405–406.
- Gyurkovszky István (1843): Esmék orvosi rendünk állásáról. *Orvosi Tár* 3(22) (1843. május 28.): 514–520.
- Hoffmann, Friedrich (1749): *Medicus politicus, sive regulae prudentiae...* Lugduni Batavorum: Petrus Kastrop et Gerardus Cortis.
- Hoppál Mihály és Törő László (1975): Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* (7–8): 13–176.
- Huerkamp, Claudia (1985): *Der Aufstieg der Ärzte im 19. Jahrhundert vom gelehrten Stand zum professionellen Experten. Das Beispiel Preussens. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* 68. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Huszy, Zacharias Gottlieb (1786): *Diskurs über die medizinische Polizei. Erster Band*. Pressburg – Leipzig: Anton Löwe.
- Jütte, Robert (1991): *Ärzte, Heiler und Patienten. Medizinischer Alltag in der frühen Neuzeit*. München: Artemis & Winkler.
- Jütte, Robert (2013): *Krankheit und Gesundheit in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Katz, Jay (2002 [1984]): *The Silent World of Doctor and Patient*. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.
- Kis Domokos (1993): Az erdélyi bujdosók és a pestis. Adalékok a pestis elleni védekezés történetéhez (1708–1711). *Orvostörténeti Közlemények* 141–144 (1–4): 83–105.
- Krász Lilla (2003): *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Labisch, Alfons (1992): *Homo Hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit*. Frankfurt – New York: Campus.
- Magyary-Kossa Gyula (1929): *Magyar Orvosi Emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. I. kötet. Budapest: Eggenberger.
- Magyary-Kossa Gyula (1931): *Magyar Orvosi Emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. III. kötet. Adattár 1000-től 1700-ig. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- Malatesta, Maria (2015): Doctors and Patients Between Historiography and Medical Humanities. In *Doctors and Patients. History, Representation, Communication from Antiquity to the Present*. Maria Malatesta (szerk.). San Francisco: University of California, 1–19.
- Möller, Caren (2005): *Medizinalpolizei. Die Theorie des staatlichen Gesundheitswesens im 18. und 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Nagy Ignác (1834): A beteg és az orvosok. *Társalkodó* 3(52) (1834. június 28.): 208.
- Nagy Ignác (1844): A divatorvos. *Életképek* (2): 142–151.
- Oláh Andor (1975): Szemelvények Békés megye népének járványtani megfigyeléseiből, elképzeléseiből. *Orvostörténeti Közlemények. Supplementum* (7–8): 259–273.
- Perliczi János Dániel (2005 [1740]): *Medicina Pauperum. Az az: Szegények számára való házi orvosságoknak az köztök leg-inkább és leg-gyakrabban uralkodni szokott nyavalyák ellen való alkalmaztatás, az mindennapi könnyen fel-található, és meg-szerezhető eszközökkiül ki-nyujtatott... Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból* 49. Balassagyarmat: Hír-Ász Kft.
- Pancino, Claudia (2015): Doctor and Patient in the Modern Age. Words, Gazes and Gestures. In *Doctors and Patients: History, Representation, Communication from Antiquity to the Present*. Maria Malatesta (szerk.). San Francisco: University of California, 81–107.
- Pápai Páriz Ferenc (1984 [1690]): *Pax Corporis*. Magyar Hírmondó. Sajtó alá rendezte, utószót és jegyzeteket írta: Szabylár Ferenc. Budapest: Magvető.
- Porter, Roy (1985): The Patient's View. Doing Medical History from Below. *Theory and Society* 14(2): 175–198.
- Rácz Sámuel (1794): *A borbélyi tanításoknak második darabja a' törvényes orvosi tudományról, és az orvosi politziáról*. Pest: Trattner Mátyás.
- Rechnitz János (1846): Az orvosi rend korviszonyairól s reform szükségéről. *Orvosi Tár* 3(10) (1846. november 8.): 305–313.
- Sander, Sabine (1989): *Handwerkschirurgen. Sozialgeschichte einer verdrängten Berufsgruppe. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft Band 83*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Simon Katalin (2010): Mesterségből hivatás. Sebészesterek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig. *Korall* (42): 77–102.
- Simon Katalin (2013): *Sebészet és sebészek Magyarországon 1686–1848. A Semmelweis Egyetem Levéltárának kiadványai* 5. Budapest: Semmelweis.

- Stolberg, Michael (2011 [2003]): *Experiencing Illness and the Sick Body in Early Modern Europe*. Basingstoke: Palgrave and Macmillan.
- Szathmáry István (1845): Észrevételek a sebészi pálya tökéletes eltörléséről. *Orvosi Tár* 8(10) (1845. augusztus 31.): 145–157.
- Szumovski Ulászló (1939): *Az orvostudomány története bölcsészeti szempontból nézve. Orvosok és orvostanhallgatók számára*. Ford.: Dr. vitéz Herczeg Árpád. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- Unschuld, Paul U. (2006): Der Patient als Leidender und Kunde. *Deutsches Ärzteblatt* 103(17): 1136–1139. <https://www.aerzteblatt.de/pdf.asp?id=51173> (letöltés: 2017. október 6.)
- Weigel, Christoph (1698): *Abbildung Der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände von denen Regenten und ihren so in Friedens- als Kriegs-Zeiten zugeordneten Bedienten an / biß auf alle Künstler und Handwercker*. Regensburg: Weigel. <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/88/1/0/> (letöltés: 2017. október 12.)

DIÉTAI KÖVETEK, ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK

Nagy János:

„Hozzáfognak hát botgón, hisz Turmus a példa”. Buda város követei az 1741. évi országgyűlésen

Dominkovits Péter:

Megyei hivatalviselőkből a rendi diéták követei. Párhuzamos családi karrétek a korai ókori Sopron vármegyében

Sebők Richárd:

Az 1722–1792 közötti országgyűléseken résztvevő és részt nem vevő írlőmesterek prozopografiai elemzése

Hinczváth Gyula Csaba:

A 18. század végi és a reformkori hatalmi elit rokoni kapcsolati hálózata

Völgyesi Orsolya:

Vármegyei követei az 1832–1836. évi országgyűlésen a titkosrendőri jelentések tükrében

Dobozay Tamás:

Széchenyi István országgyűlési részvétele. *Diétai ismeretlen*

Tóth-Barabás Veronika:

„Családi költőállások” vagy „egyéni érzés és hajlandóság”? A főnemesi családok főrendiházi részvétele és szerveződése a dualizmus időszakában

Gechzal Péter:

A fővárosi képviselőjelöltek a dualizmus korai időszakában

A **KORALL** szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű számmal postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Soron következő 2018. évi tematikus számaink

71. Felügyelet és büntetés
72. Kapitalizmus
73. Fotó és társadalom
74. Civil társadalom

Pál Eszter

Fájdalom nélkül: a műtéti érzéstelenítés alternatív módjai az 1840-es években Nagy-Britanniában és Magyarországon

Szociológiai elemzés

Az alábbi oldalakon két orvosi innováció megjelenésének és terjedésének körülményeit vizsgálom komparatív megközelítésben. Mindkét innováció valamilyen formában kapcsolódott a műtéti érzéstelenítés kezdetéhez, az elemzés voltaképpeni tárgya tehát az aneszteziológia legkorábbi fejezetének alakulása a brit és a magyar orvoslásban. Ám a jelen tanulmány elsősorban nem orvostörténeti adalékokkal kíván szolgálni. Mindenekelőtt azt kívánom bemutatni, hogy a látszólag „tisztán” orvosi, orvostörténeti kérdések valójában egyúttal társadalmi problémák is, és a szociológiai elemzés segítségével megértésük elmélyíthető.

Ma már el sem tudjuk képzelni, milyen lehetett fájdalomcsillapítás nélkül műtéten átesni, holott az operáció közbeni modern érzéstelenítés első módzatai csupán a 19. században jelentek meg. Ezek az eljárások a tiltakozó, rúgkapáló, a fájdalomtól és rettenettől ordító embert egy mozdulatlanul, szinte élettelenül fekvő, akaratától és tudatától megfosztott testté változtatták. A kiszolgáltatottság azonban csak látszólag nőtt, hiszen a beteg, bár a teste fölötti teljes kontrollt átadta az orvosnak, személyében átmenetileg úgyszólván megszűnt létezni. A magából korábban kivetkőző személy a műtétnél immár jelen sem volt: a teljes fizikai kiszolgáltatottság ellenére emberi integritását a beavatkozás nem sértette többé.¹

Köszönettel tartozom Simon Katalinnak a tanulmányhoz fűzött hasznos megjegyzésekért.

¹ A páciens tárgyiasítása, a Foucault (1973) által leírt „klinikai tekintet” megjelenése és dominánssá válása jellemző és valóban fontos aspektusa a 19. században zajló változásoknak. Úgy vélem azonban, hogy létezik ennek egy kevésbé hangsúlyozott oldala is: amint a beteget pusztán testként, az orvosi beavatkozás egyszerű tárgyaként kezelik, személyiségként egyúttal mintegy kiszabadul a beavatkozás potenciálisan megalázó keretei közül, az orvos-beteg viszony tárgyiasulása pedig ezáltal paradox módon a páciens személyes méltóságának megőrzését is lehetővé teszi. Ezzel az egyébként izgalmas kérdéssel itt nem foglalkozom.

A műtéti érzéstelenítés azonban nemcsak a beteg szenvedését enyhítette, de radikálisan megváltoztatta a sebészek professzionális pozícióját is. A korábbi villámgyors és kevésbé szofisztikált operációk helyét átvették a részletes anatómiai ismereteken nyugvó bonyolult és hosszú beavatkozások, az amputációkat gyakran konzervatív eljárások váltották ki – mindez pedig az orvosi szakma alsóbb grádicsait elfoglaló sebészi csoport presztízsét jelentősen megnövelte. Érthető tehát, hogy a 19. század közepén megjelenő aneszteziológiai eljárásokat orvos és beteg egyaránt üdvözölte. Vajon mi magyarázza mégis, hogy az eltérő módszerek sokakból erős ellenérzéseket is kiváltottak, s a kérdés a szakma és az érdeklődő publikum vitáinak homlokterébe került? Az alábbi tanulmány első része az 1840-es évek Nagy-Britanniájában megjelenő műtéti érzéstelenítés két radikálisan eltérő módozatát mutatja be, ezt követi a két eljárás korabeli magyarországi szakmai recepciójának vizsgálata. A rövid áttekintés és összevetés nem tárgyalja az orvostörténet eme (különben igen figyelemreméltó és izgalmas) epizódját kimerítően. Elsődleges célja ehelyett rámutatni az aneszteziológia (s egyúttal általában az orvosi eljárások) társadalmi beágyazottságára, és illusztrálni az aneszteziológia (s egyúttal általában az orvosi eljárások) szociológiai elemzésének lehetőségét.

A brit orvostudomány, 1815–1858²

A 19. században zajló társadalmi és tudományos változások³ a brit orvoslás elméletét és gyakorlatát sem hagyták érintetlenül. Az industrializációs folyamatok – elsősorban az urbanizálódás és a technológiai fejlődés – jelentősen megváltoztatták a közeget, amelyben az orvosok és a betegek gyógyítottak és szenvedtek.

Míg korábban a gyógyítás jórészt a beteg otthonában zajlott, a 19. század óta a kórház az orvoslás (valamint a medikusképzés⁴) fő *locusa*. Az orvosi tevékenység azonban nemcsak térben távolodott el a mindennapi élettől, de a sztetoszkóp és más eszközök megjelenésével az általa képviselt tudásforma is misztifikálódni kezdett. E misztifikálódás azonban már nem a népi gyógyítók, füvesek és egyéb kuruzslók mágikus praxisának titokzatosságán, hanem a tudomány ugyancsak távoli, tiszteletet ébresztő s bizonyosságot ígérő tudáskészletén alapult.

A 19. század első felének brit társadalma a reform jegyében élt. A reform égisze alatt megfogalmazott törekvések és ambíciók egy hangsúlyos része a tudomány átalakítását célozta.⁵ Ebben a közegben öltött már az 1810-es évektől egyre határozottabb formát az orvostudományon belül is a reform ideája, amely azután a '30-as évekre mind konkrétabban fogalmazódott meg (Porter 2005; Warner 2005). Az orvosi reform szükségességének legradikálisabb képviselője és a korszak meghatározó figurája Thomas Wakley, a mai napig létező orvosi lap, a *Lancet* alapítója volt.⁶ Mint alább látni fogjuk, Wakley véleménye, amelyet a gyorsan rangot

2 A 19. századi angol és brit orvostudomány szakirodalmá szerteágazó. Az általános áttekintéshez a következő művekre támaszkodom: Carpenter (2010), French és Wear (2005), Porter (1993, 1997).

3 Ezekről részletesen írtam másutt: Pál (2015).

4 Nagy-Britanniában az első oktatókórházat 1836-ban hozták létre a University of London intézményi kerekein belül.

5 Az angol tudományos élet megújításának, sőt átfogó reformjának igénye legeklátásabban Charles Babbage radikális, s ezért a tudományos berkekben nagy port kavaráó könyvében fogalmazódott meg 1830-ban (Babbage 1830).

6 A *The Lancet* nevű orvosi lapot Wakley 1823-ban alapította, és 1862-ig ő maga, halála után pedig leszármazottai szerkesztették. Ma az egyik legtekintélyesebb szakmai orgánus.

szerző folyóirat lapjain fogalmazott meg, egyes esetekben meghatározó szerepet játszott az orvosi mezőben zajló folyamatok alakulásában. Bár az egyelőre kevésbé differenciálódott tudományos szféra meghatározó alakjai és intézményei – így például a *Royal Society* – az orvosi közegben is számítottak, az átalakuló orvosi mező egyik fontos pozícióját most már Wakley és a *Lancet* foglalta el.

A brit orvosi mező struktúráját a legközvetlenebbül azonban egy törvényi szabályozás, az 1815-ös ún. „patikusrendelet”, az *Apothecaries’ Act* befolyásolta. A rendelet a korábban a céhek által szabályozott tevékenységi körök pontos és egységes kereteit szabta meg, vagyis az állami kontroll és a modern, professzionális orvostudomány irányába tett fontos lépés volt, meghatározott vizsgákhoz kötötte például a hatálya alá eső tevékenységeket. Ám nem kevésbé lényeges, hogy megerősítette a brit orvosi mező korábbi, szigorú és hierarchikus hármastagoltságát: külön szabályok vonatkoztak az általános orvosokra, a sebészekre és a gyógyszerészekre. A sebészek és az általános orvosok korábban még természetesnek tűnő elválasztása a 19. századra már nem mindenütt maradt érvényben: Franciaországban például, amely a brit tudományos (és orvosi) elit számára több tekintetben is követendő példának számított, e megkülönböztetés már nem létezett (Carpenter 2010; Lawrence 2005). A brit sebészek számára azonban meghatározó lett a másodrendű pozíció: fő szakmai törekvésük a következő évtizedekben a presztízs növelésére, az általános orvosokéval egyenrangú pozíció és azonos szabályozás kiharcolására irányult.

A sebészek alárendeltsége, alacsonyabb státusza és megbecsültsége a középkorig nyúlik vissza, és nemcsak Nagy-Britanniában, hanem egész Európában, így Magyarországon is jellemző volt.⁷ Ez részben egyszerű gyakorlati tényezőkkel magyarázható: a sebészek tevékenysége a borbélyokéhoz hasonló, igen drága eszközöket igényelt, így az eszköz beszerzésével a test felszínén található bármely elváltozás – legyen az szakáll vagy szemölcs – eltávolításának monopóliuma is együtt járt. Bár Nagy-Britanniában 1745-től a borbély és a seborvos foglalkozási kategóriái különváltak, az 1815-ös rendelet az orvosi szakmán belül megőrizte a sebészek alacsonyabb professzionális státusát.

Miközben a vidéki seborvosok helyzete keveset változott, a városi kórházakban operációkat végző sebészek némelyike egyre nagyobb hírnévre és tekintélyre tett szert. A sebészi tevékenység fejlődése és ezzel együtt rangjának emelkedése azonban két banálisnak tűnő, ám nagyon is komoly korlátba ütközött: egyfelől túl kevés holttest állt rendelkezésre a boncolásokhoz, ahol a medikusok elsajátíthatták volna a szükséges anatómiai ismereteket, másfelől pedig valódi érzéstelenítés hiányában csupán minimális idő állt a sebészek rendelkezésére a beavatkozás elvégzéséhez.

Az első probléma, ha botrányok nyomán is, de lassacskán megoldódni látszott. 1828-ban sorozatgyilkosok tartották rettegésben az edinburgh-iakat és borzolták az ország többi lakójának kedélyét. A Wakley által „kereskedő bérgyilkosok”-nak titulált bűnözők azért végeztek áldozataikkal, hogy testüket anatómiai iskoláknak adhassák el (Richardson 2005). Az eset a boncolás kérdéskörére irányította a figyelmet. A testrablás, vagyis a holttestekkel kereskedés régi és bevett gyakorlata voltaképpen a 19. századig kielégítette az anatómiai iskolák holttestigényét. Azért nem okozott ez komolyabb gondot, mert a testrablók kivégzett vagy börtönben meghalt bűnözők holttestével kereskedtek.⁸ Olyan erős félelem övezte a boncolást,

⁷ A fent idézett orvostörténeti munkákon kívül ehhez lásd: Hollingham (2009), Snow (2006) és Simon (2013).

⁸ Az sem volt ritka, hogy maguk a medikusok vitték haza tanulmányozni az akasztott emberek testrészeit, mint például maga Andreas Vesalius is tette a 16. században (Hollingham 2009).

hogy a halálnál is szörnyűbbnek gondolt sorsra csak a gyilkosokat tartották „érdemesnek”. A Vesalius óta elsősorban a boncoláson alapuló anatómiai oktatás igényei meghaladták a legálisan elérhető testek mennyiségét, emiatt pedig a testrálás és a holttestek eladása profitábilis tevékenység lett. A közkeletű irtózás a boncolástól csak lassan enyhült, s eleinte az sem lendített sokat az ügyön, hogy – mint ismert – maga Jeremy Bentham, a híres filozófus ajánlotta fel testét tudományos célokra. E gesztuson túl ugyancsak Benthamnek köszönhető a későbbi anatómiai törvény tervezetének első, 1826-os megfogalmazása, s a rendeletet végül – egy bizottsági jelentés, valamint egy a korábbihoz hasonló sorozatgyilkossági ügy után – 1832-ben fogadták el (Richardson 2005). Az *Anatomy Act* lehetővé tette, hogy mindazoknak a holttestét felboncolják, akik valamilyen zárt intézményben (börtönben, kórházban vagy szegényházban) haltak meg. Ez kétségkívül fontos előrelépés volt az anatómia (főként az anatómiai oktatás) tekintetében. Más kérdés, hogy az intézkedés rendkívül diszkriminatív volt, s mint ilyen, jól illeszkedett az 1830-as évek angol szegénypolitikájához.⁹ Voltaképpen azt a percepciót erősítette meg, amelyben a boncolás szörnyűségnek tűnik, és csak a társadalom legrosszabb helyzetű csoportjait érintheti: a bűnözőket, a dologházak lakóit és a kórházakban ápolott betegeket, akik a 19. század első felében szinte kizárólag ugyancsak a legszegényebb társadalmi csoportokból kerültek ki, míg a szerencsésebbek otthon lábadoztak vagy hunytak el (Carpenter 2010). A sebészet helyzete sokat javult tehát, ám az 1858-as orvosi rendelet (*Medical Act*) egyéb szabályozások mellett mégis fenntartotta az általános orvos-sebész-gyógyszerész kategóriák szigorú elkülönítését. Mindez azt eredményezte, hogy míg a változások következtében a sebészet gyakorlata egyre kifinomultabb lett s egyre alaposabb anatómiai ismereteken nyugodott, az orvosi szakmán belül a sebészek még mindig nem szerezték meg az áhított pozíciót. A korszak néhány orvosi innovációjának sorsát pedig többek között éppen ez a visszás helyzet határozta meg.

A 19. század első felére a megfelelő fájdalomcsillapítás hiánya maradt a sebészet fejlődésének legfőbb gátja. A fájdalom kordában tartásának persze azelőtt is léteztek különböző módjai: közismert például, hogy az ókorban gyakran alkohollal tompították a mûtéti vagy egyéb fájdalmat, de igen széles körű ismereteik alapján különféle gyógynövényeket is felhasználtak erre a célra. A fájdalomcsillapítás ennél hatékonyabb formáinak kérdése egy darabig nem került az orvosi vizsgálódások homlokterébe. A 19. század eleji orvosi kézikönyvek tanúsága szerint a közkeletű szakmai vélemény a fájdalom fiziológiai jelenségének élettani szerepet tulajdonított, sőt elképzelhetetlennek tartotta a gyógyulást fájdalom nélkül (Snow 2006). Mindezt tetézte, hogy az egyházi tanítások bizonyos esetekben gyakorlatilag előírták a fizikai szenvedést. Bár eltérő okokból, de a haldoklónak és a vajúdo anyának például egyaránt kötelessége volt elviselni a fájdalmat: a haldoklónak világos elmével kellett elhagynia a földi életet, a vajúdo nő pedig fájdalmával volt kénytelen vezekelni bűnéért.

Elmélet és gyakorlat azonban nem mindig esik egybe, pláne, ha magasztos elvekről van szó. A vajúdo nők és egyéb szenvedők például feltehetően mindig is kimondottan hálásak voltak, ha némileg kevesebb fájdalmat kellett elviselniük. Nem meglepő tehát, hogy az elérhető szereket többnyire széles körben használták. A 18. század utolsó harmadától Európa-szerte gyorsan nőtt az opiótók forgalma, az 1830-as évek Nagy-Britanniájában pedig már olyannyira elterjedt az ópium orvosi célú fogyasztása, hogy Stephanie Snow nem vé-

9 A korszak szociálpolitikájához lásd Hopkins (2000), Rees (2001), Robinson (2002).

letlenül nevezi e szert a „gyógyszerek ékkövének” (Snow 2006: 22).¹⁰ Közben enyhültek a fájdalom türésére vonatkozó szigorú vallási és orvosi előírások is, így egyre természetesebb módon jelenhetett meg a fájdalomcsillapítás igénye, és egyre nagyobb méreteket öltött a fájdalomcsillapító szerek fogyasztása.

Mindez azonban igen kevésbé változtatta meg a sebészet helyzetét. Míg ugyanis a narkotikumok enyhítették a szülési fájdalmakat, elviselhetőbbé tették a foghúzást, s akár még a krónikus betegeknek is segítettek, hatásuk a műtéti fájdalmak mellett eltörpült. Nehéz ugyan elképzelni, de az 1840-es évek előtt a műtéteket szinte érzéstelenítés nélkül végezték – ez pedig egyúttal azt is jelentette, hogy a sebészi munka kvalitásának legfőbb mércéje a gyorsaság volt. Az operációkat legtöbbször csapatmunkában végezték, akárcsak manapság. A mai műtétektől eltérően azonban a csapat néhány tagja ekkor még komoly fizikai munkát volt kénytelen végezni: általában többen fogták le a rúgkapáló, menekülni próbáló beteget, miközben az orvos végrehajtotta a lehető legkevésbé komplikált, leggyorsabban elvégezhető beavatkozást. Az esetek többségében ez a beteg testrész eltávolítását jelentette, vagyis egyszerű amputációt. A sebészek tehát úgyszólván mészáros munkát voltak kénytelenek végezni, s a 19. század derekához közeledve, amikor anatómiai tudásuk már jóval kifinomultabb operációkat is lehetővé tett volna, ez az állapot elmélyítette a szakmai feszültséget.

A brit sebészek helyzete egyelőre a vártnál kevesebbet javult. Mégis, a gyorsan fejlődő patológia és anatómia eredményeiből, az újonnan összeállított statisztikákból és az új eszközökből ők is profitáltak (Snow 2006). A fejlődés földrajzi és egyéb szempontból egyenlőtlenül zajlott, s hamarosan markánsabban érzékelhetővé vált a szakmán belüli elit jelenléte. A sebészet végleg elvált a borbélymesterségtől, de míg korábban e választóvonal bizonyult a legélesebbnek, addig most már jelentősebbé vált a sebészek belső differenciáltsága: a főként Londonban s néhány más nagyvárosban praktizáló legnevesebb sebészekből kialakult a sebészi elit.

Az elit sebészek némelyike afféle celebritásként tevékenykedett. Nem csak az orvosi szakma belső körei kísérhették figyelemmel munkájukat, de az 1820-as évektől a orvosok mellett a tágabb publikum is egyre nagyobb érdeklődéssel vette körül a nyilvános operációkat. A műtőben (vagyis a beszédes *operating theatre* elnevezésű teremben) egyfajta performanszként bemutatott és végigcommentált beavatkozásokat nézhettek végig a laikus közönség tagjai, köztük újságírók is. Ám a sebészi szakma sztárjai hiába villogtak imponáló kezűességükkel, lenyűgöző gyorsaságukkal, igazán látványos beavatkozások végrehajtására az adott körülmények között egyelőre kevés lehetőségük adódott.

Az 1840-es évekre tehát nagy lett a műtéti érzéstelenítés iránti igény: a fájdalom eltűrése már nem számított morális kötelességnek, és orvosilag sem volt szükséges. A betegek mindenáron szerették volna elkerülni, s ugyanígy voltak ezzel a sebészek is, akik végre ka-

¹⁰ Az opiátok persze nem csupán orvosi alkalmazásuk miatt terjedtek, hanem azért is, mert, mint jól ismert, fogyasztásuk függőséget okoz. A 19. században a Brit Birodalom terjeszkedésének egyik következményeképp Nagy-Britannia lett a világ legnagyobb kábítószer-kereskedője. Különböző narkotikumok érkeztek a birodalom távoli pontjairól, de mind közül az ópium tett szert a legnagyobb népszerűsége (Parssinen 1983). Az opiátokat korlátozás nélkül lehetett árusítani és vásárolni, és afféle általános gyógyhatású szerként többek között álmatlanság, hasmenés, fejfájás, menstruációs görcsök ellen, de még gyerekeknek is adták köhögős orvosság formájában. Nem csoda, hogy rengetegen váltak függővé. Ez azonban a maitól teljesen eltérő megítéléssel találkozott: az ópiumszívás igen divatos volt művészek és különféle entellektüellek körében, de általában sem ítélték el.

matoztatni akarták egyre komolyabb anatómiai ismereteiket. Mindezek fényében azt gondolhatnánk, hogy 1842-ben egyöntetű és feltétlen támogatásban részesült a teljes érzéstelenítést kínáló első eljárás. Ám ez nem így történt, s a számos ok közül érdemes kiemelni egyet: a szóban forgó módszert addigra olyannyira lejáratták, hogy kétséggé vált, vajon alkalmas lehet-e a sebészi szakma presztízsének növelésére. Ennek megfelelően pedig a legbefolyásosabb orvosi és sebészi körök nem támogatták. E rendkívüli innováció, vagyis az első aneszteziológiai eljárás alapjait egy korábban már ismert gyakorlat, az úgynevezett mesmerizmus kínálta.

A mesmerizmus Nagy-Britanniában

Mai fogalmaink szerint a műtéti érzéstelenítés többnyire a környezet érzékelésének totális felfüggesztését jelenti: nem egyszerű alvás, hiszen a célja az, hogy gátolja a környezet felől érkező ingerek érzékelését. Ennek lehetőségét ma már természetesnek véljük, ám sokáig nem gondolták, hogy létezhet olyan módosult tudatállapot, amelyben az érzékelés megszűnik, miközben a légzés és a keringés fenntartható. Ezt a 19. század elején uralkodó orvosi elgondolások sem vélték elképzelhetőnek, ami az egyik (bár korántsem az egyedüli) oka volt annak, hogy a „mesmerimus” (vagy másképp: „animális magnetizmus”) néven elhíresült gyakorlat ellentmondásos fogadtatásban részesült Nagy-Britanniában.¹¹

Franz Anton Mesmer története ismert. A bécsi orvos tevékenysége, majd különös módszere az 1770-es évektől keltette fel a szélesebb közönség figyelmét. A Magyarországon „delejezés”-nek nevezett eljárást először saját otthonában, egy fiatal nőn próbálta ki, de a sikeres kezelésnek hamar híre ment, s második páciense egy felvidéki magyar földbirtokos, egy bizonyos horkai Horeczky báró lett, aki a híres bécsi orvost birtokára invitálta, hogy kínozzon nyakai merevségéből és fájdalmaiból az kígyógyítsa.¹²

De miben is állt e különös gyógymód? Az eredeti felfedezés voltaképpen egy Angliából érkező hírre épült, mely szerint egyes orvosok mágnessel gyógyítanak. Mesmer ennek alapján, de az eljárást módosítva, egy mágnesdarabbal – a test felszínét súroló, simító mozdulatokkal – kezelte páciensét, aki gyorsan enyhülő tünetekről számolt be. A gyakorlathoz rövidesen kidolgozott elmélet szerint (Ellenberger 1992: 62) a világegyetem egyik fontos alkotóeleme egy mágneses fluidum, amely az élő szervezetekben is megtalálható. Az e testnedv eloszlásának egyensúlyában beálló zavar okozza az adott betegséget, a gyógyuláshoz tehát az egyensúlyt kell helyreállítani – ez pedig logikus módon mágnesek segítségével képzelhető el. A kezelés részeként Mesmer nemcsak mágneseket használt, de közvetlen fizikai kontaktusba is került pácienseivel: testüket különböző pontokon érintette, illetve „simogató” mozdulatokat ismételt meg többször.¹³ A betegség legyőzésének utolsó lépése volt a „kri-

11 A mesmerizmus 19. századi brit történetének legjobb és legteljesebb feldolgozása Alison Winter műve (1998). Snow ugyancsak foglalkozik vele az aneszteziológia történetét tárgyaló munkájában (2006), és hasznos szempontokat vet fel Barrow (2005) is. Az alábbiakban főként ezekre a művekre támaszkodom, de felhasználom még Ellenberger áttekintését (1994) is, jóllehet a viszonylag régi (eredetileg 1970-ben megjelent) pszichiátria- és pszichoanalízis-történeti mű determinisztikus módon, a pszichiátria és pszichoterápia felől közelít a mesmerizmus és a hipnózis történetéhez, ez pedig lényegesen eltér az itteni felfogástól.

12 Az esetet részletesen feldolgozza Bugyi (1971).

13 Mint látni fogjuk, a praxis egyebek mellett éppen e kevésbé illendő aspektusa miatt vált évtizedekkel később, a viktoriánus Angliában egyes támadások céltáblájává.

zis”, ami tulajdonképpen egyfajta önkívületi állapotot jelentett. Bár az alkalmazott tárgyak (a mágnesen kívül például tükör, hangszerek stb.) és technikák (a kézmozdulatok jellege, helye stb.) változtak, az önkívületi állapot az eljárás inherens részét képezte.

Mesmernek kezdettől sok kritikusa volt. Bécsot elhagyta, és Párizsban telepedett le, de a támadások miatt végül onnan is távozni kényszerült. Nagy hírű praxisának mégis óriási hatása volt. A híre évtizedekkel később Nagy-Britanniába is eljutott, de az eljárás akkorra már jelentősen átalakult, s vele az elmélet ugyancsak módosult. Mesmer legjelentősebb tanítványa, Puységur márki felfedezése szerint a beteg állapotában a változást nem a mágneses fluidum okozza – ez ugyanis nem is létezik –, hanem a magnetizőr akarata. A márki követői és az „ortodox mesmeristák” két táborra oszlottak, a francia forradalom kitörése azonban az ellenfelek sárdobálásának és a mesmerizmus terjedésének egyaránt véget vetett.

A napóleoni háborúkat követően a mesmeri tanok új erőre kaptak, a módszerek és az elgondolások további változásokon mentek keresztül, míg végül 1837-ben egy Charles Dupotet nevű színpadi magnetizőr tolmácsolásában Londonba is megérkeztek.

A viktoriánus korszak egyik kedvenc foglalatossága a különféle megváltozott tudatállapotok vizsgálata volt. Az alvajárást, a médiumoknál megfigyelhető „transz” és a magnetizőrök által kiváltott öntudatlan, mégis ébrenlétinek tetsző állapot sokak fantáziáját megmozgatta. Az 1830-as és ’40-es években a brit kulturális és tudományos elit színe-java valamilyen kapcsolatba került a kérdéssel, többnyire személyes tapasztalatok révén. A Thomas Henry Huxley-val folytatott későbbi nyilvános vita kapcsán elhíresült Wilberforce püspöktől, az evolúciós tanok szenvedélyes ellenfelétől a radikális George Eliotig, Dickensig vagy Faradayig rengetegen részt vettek magnetizőrök által tartott szeánszokon és tudományos kísérleteken, sőt többen – például a híres esszéista, Harriet Martineau – alá is vetették magukat a mágnesezésnek (Winter 1998).

1837. Dupotet első nyilvános bemutatója és 1844. Harriet Martineau személyes beszámolójának publikációja között azonban számottevő változás történt a jelenség megítélésében. Martineau az *Athenaeum* című folyóirat lapjain közzétett levélsorozatban számolt be korábbi csodálatos felépüléséről, vagyis arról, hogy halálos betegségéből miként gyógyította ki az animális magnetizmus. A beszámolót nagy figyelmet kapó nyilvános vita követte, melyben orvosok és a művelt elit egyéb tagjai egymásnak feszülő véleményeiknek adtak hangot, s amelyet vélhetően nem kis mértékben befolyásoltak az ezt megelőző néhány év eseményei.

De mi is történt az 1837-es szeánsz után? Dupotet azzal érkezett Londonba, hogy a nyilvános bemutatásokon túl felajánlja szolgálatait az új eljárás oktatása terén is. Ez többeknek felkeltette az érdeklődését, de leginkább John Elliotson, a londoni egyetemi klinika progresszív és minden újdonságra nyitott orvosa vette észre a benne rejlő lehetőséget. Elliotson meghívta Dupotet-t, hogy dolgozzon a kórházban, s hamarosan maga is kísérletezésbe fogott. Az innovatív munkában egyik legfontosabb szövetségese és támogatója az ekkor már majdnem másfél évtizede működő tekintélyes *Lancet* kiadója és szerkesztője, Thomas Wakley volt. Elliotsonhoz hasonlóan Wakley is az orvosi reformok radikális szószólójaként tevékenykedett – kettejükét így természetes szövetség fűzte össze.

A magnetizmus e korai szakaszában a kísérleti alanyok, illetve páciensek jellemzően a nők közül kerültek ki, férfi alig akadt köztük. Többnyire olyan nőknön próbálták ki az eljárást, akik valamilyen mentális betegségben szenvedtek (bár a mágneses kezelést a legkülönbözőbb tünetekre alkalmazták). Mivel ekkor már – Mesmer eredeti tanaival szemben – általában azt feltételezték, hogy a kiváltott állapot a magnetizőr akaratának köszönhető, a kezelés sikeré-

hez szükségesnek tartották a páciens és a magnetizőr közötti hierarchikus viszony meglétét. Így a kórházi páciensek azért is lehettek kiváló alanyai az efféle kísérleteknek, mert túlnyomórészt a társadalom szegény, iskolázatlan csoportjaiból kerültek ki, alárendeltségük tehát egyértelmű volt. A szegénységet és iskolázatlanságot ráadásul jellemzően a gyenge karakterrel és akarattal kötötték össze, mindez pedig összességében garantálni látszott a sikert.

1837–38 során több kórházban is kísérleteztek a bent fekvő páciensekkel, amiről a sajtó rendszeres beszámolókat közölt. Az új módszer a nyilvánosság homlokterébe került, s élesen megosztotta a közvéleményt. Már a *Royal Society* is foglalkozni kezdett a kérdéssel, és hamarosan bizottságot állított fel a magnetizmus értékelésére: a *Lancet*-ben is publikált jelentés megerősítette az eljárás során fellépő „transz” valóságát. Ám a vélemények továbbra sem voltak egységesen pozitívak, az orvosok nyilvánosságát is megosztotta a kérdés: egy másik fontos orvosi lap, a *Medical Gazette* kétségbe vonta a *Lancet*-ban napvilágot látott megállapításokat, amelyek a jelenséget igazolták, s ehhez a szkeptikus állásponhoz csatlakozott az *Athenaeum* is.

Mégis, ahogy Winter (1998) rámutat, a kezdeti szkepszist követő első hónapokat inkább a lelkesedés jellemezte, amely elsősorban a magnetizmusnak mint az elme működésének tanulmányozását lehetővé tevő új kísérleti technikának szólt. Vezető értelmiségiek látogatták a nyilvános kísérleteket s írtak beszámolókat tapasztalataikról, orvosi társaságok tárgyalták és elemezték tudományosan a megfigyelt jelenségeket: a kétkedő hangok ellenére az eljárást nagyon is komolyan vették az orvosok és a laikusok egyaránt.

Hamarosan azonban mindez radikális és látszólag váratlan fordulatot vett: kiderült, hogy Elliotson kedvenc páciensei csak megjátszották a delejezés során fellépő önkívületi állapotot, ami óriási botrányt keltett, és felháborította az addig lelkes közönséget. De kikről is van szó voltaképpen? A Dupotet-től elsajátított technikát Elliotson elsősorban „hisztériában” és epilepsziában szenvedő betegeknek alkalmazta. Közülük hamarosan az O’Key nővérek, két tizenéves ír cseléd került a figyelem középpontjába. Elliotson elsőként Elizabeth O’Key magnetikus kezelését mutatta be nyilvánosan, s az eseményről a *Lancet* is tudósított (Winter 1998). Ezen első „fellépés” alkalmával Elizabeth különleges dolgokat produkált: a delejezés hatására fellépő öntudatlan állapotban a közönséggel vidáman elbeszélgetett, viccekkel és dalokkal szórakoztatta őket, ám amikor kezelőorvosa megkísérelte magához téríteni, Elizabeth nem reagált. Ehelyett kinyilatkoztatta, hogy mikor és hogyan tér majd magához, s úgy is történt. Elizabeth és húga ettől kezdve egyre kiszámíthatatlanabban kezdett viselkedni a kísérletek alkalmával. Elliotson persze nem örült neki, hogy kicsúszik az irányítás a kezéből, ám egy darabig mégis óriási lehetőségeket látott mindebben, hiszen úgy vélte, a kísérletek során az elme egészen különleges kapacitásaira derült fény. A pusztá szórakoztatást gyorsan maguk mögött hagyva a nővérek már orvosi szakértőkként léptek fel: a módosultnak látszó tudatállapot során olykor kórházi betegtársaik állapotáról és a szükséges kezelésekről adtak „szakvéleményt”. A kísérletezés még hónapokig folytatódott, kórházi kollégái közül azonban már sokan támadták Elliotsont.

A tágabb szakmát, így a folyóiratokban tükröződő álláspontokat is, egyre inkább megosztotta a kérdés, de még mindig jó néhányan támogatták az újfajta eljárást. Ám a dolgok Elliotsonra nézvést nem alakultak kedvezően. 1838 közepére már a korábbi támogatók közül is többen kételkedtek az állapot valóságában, és miután híre ment, hogy egyes páciensek szimulálnak, Elliotson addigi szövetségese és barátja, Wakley is ellene fordult. A *Lancet* megjelentette a beszámolót a szimulánsokról, ezután pedig már igen rövid út vezetett Elliotson

nyilvános megszégyenüléséhez. A *Lancet* egy újabb támadó cikkét követően, 1838 végén a kórház vezetősége az ekkor már egyértelműen csalónak tartott O'Key nővéreket és a kísérleteknek alávetett többi páciensét elküldte az intézményből, Elliotson pedig tiltakozásul lemondott pozíciójáról.

A mezmerizmus értelmezése és megítélése másfél év alatt gyökeresen megváltozott. 1838 végére az orvosi lapok közül a módszernek csupán egyetlen támogatója maradt: a *Medical Times* továbbra is Elliotson mellett állt. A többiek azonban, köztük a *Lancet* is, vehemensen támadták. A kiváltott állapot valódiságának megkérdőjelezése – vagyis a racionális érvek – mellett a diskurzus mind határozottabb morális színezet is öltött: a páciensek zöme nő volt, a magnetizőrök férfiak, az eljárás pedig közeli fizikai kapcsolatot feltételezett köztük, és mindennek tetejébe még a nő öntudatlanságával is járt (jóllehet sokan épp ezt vonták kétségbe), így egyre többen vélték úgy, hogy mindez legalábbis „illetlen”, ha nem egyenesen erkölcsstelen (Winter 2006).

Ám ha John Elliotson karrierje az egyetemi kórházban be is fejeződött,¹⁴ a magnetizmus „pályafutása” Nagy-Britanniában ezzel még nem ért véget. A későbbiekben más formában és néven bukkant föl ismét: a sokakat magával ragadó új terület, a frenológia egy irányzataként („freno-mezmerizmus” néven), illetve James Braid egészen új elméletének keretében „hipnózis”-ként született újjá. A show-bizniszből pedig valójában sosem szorult ki – a botrány talán még jót is tett a színpadi magnetizőrök üzletének. Ám a mezmerizmus brit történetének volt egy másik, igen különös epizódja: 1842 és 1846 között az első és ekkor még egyetlen műtéti érzéstelenítési eljárás alapjául szolgált.

Mezmerizmus és anesztézia

A műtéti érzéstelenítés hiányáról és a sebészek általános helyzetéről főntebb leírtak ismeretében különös ambivalencia övezte a nyilvánosan elsőként 1842-ben bemutatott módszert, vagyis azt, hogy a páciens magnetizálásával váltottak ki a radikális műtét közben is fenntartható, tökéletesen érzéstelen és öntudatlan állapotot. Ha elgondoljuk, hogy nem volt valódi alternatívája a borzalmas szenvedésnek és a sebészeti beavatkozáshoz aligha ideális körülményeknek, nehezen érthető, hogy lelkesedés és hála helyett miért részesült az új lehetőség legfeljebb vonakodó támogatásban az orvosi szakma részéről. Ám tekintve, hogy a mezmerizmus mint orvosi eljárás hitelét a pár évvel korábban történtek komolyan megtápták, mégsem lehetünk annyira meglepve.

Az első dokumentált műtétet, amelyben a mezmerizmust teljes érzéstelenítésre használták, 1842 őszén végezte egy Ward nevű sebész (Snow 2006; Winter 1998). Az operációban magnetizőrként közreműködött egy William Topham nevű ismert ügyvéd, az eljárás ismerője.¹⁵ A páciens öntudatlan állapotban, moccanás nélkül tűrte lábának amputálását,

¹⁴ Elliotson másutt továbbra is praktizált, megtartotta számos magnetizált páciensét, sőt az O'Key nővéreket is pártfogásába vette. 1843-ban William Engledue-vel, a frenológia vezető képviselőjével *The Zoist* néven a területnek szentelt folyóiratot alapított. A londoni orvosi elit köreiből azonban végleg kiszorult.

¹⁵ Érdemes megjegyezni, hogy paradox módon épp ez a néhány év után háttérbe szoruló, majd csaknem feledésbe merülő módszer volt az, amelynek kapcsán a később önálló sodó feladatör elsőként megjelent: a beteg magnetizálását nem a sebész, hanem egy „szakértő” végezte, voltaképpen a későbbi anesztéziológushoz hasonló szerepben.

s fájdalomról vagy az operációval kapcsolatos bármilyen emlékről utólag sem számolt be. A gyanakvás mértékét jelzi, hogy komoly felvetésként fogalmazódhatott meg a család vádjá, vagyis az, hogy a páciens szimulált, s pusztán rendkívüli önuralmának köszönhetően tűrte moccanás nélkül a szörnyű beavatkozást.

De miért maradt a mesmerizmus aneszteziológiai módszerként is a támadások kereszttü-
zében? A sebészi szcéna alakulása részben választ ad erre a kérdésre. Az ekkoriban zajló fon-
tos változások részeként a sebészek létrehozták saját szakmai szervezetüket, a *Royal College of Surgeons*,¹⁶ s egyre határozottabban követelték maguknak a „rendes” orvosokkal azonos szakmai státuszt és tekintélyt. A műteti érzéstelenítés tétje tehát nem utolsósorban az volt, hogy képes lesz-e a szakma megteremteni azokat a körülményeket, amelyek között tudományos ismereteken alapuló, bonyolult, konzervatív beavatkozásokat tudnak végrehajtani vil-
lámamputációk helyett – s ezzel végre kivívni az őket megillető rangot. Csakhogy hiába csil-
lant föl ennek reménye a mesmerizmusnak köszönhetően, a módszert annyi ellentmondás
övezte és annyi támadás érte, hogy túlságosan bizonytalan lett volna erre alapozni a szakmai
legitimitásért folytatott küzdelmet. Ráadásul az ekkorra már jelentős mértékben átalakult,
tudományosabbá és professzionalizáltabbá váló orvosi mező befolyásosabb pozícióit betöltő
szereplői közül kerültek ki a mesmerizmus legádázabb ellenfelei: Thomas Wakley mellett az
ünnepeelt londoni sebész, Robert Liston, aki Elliotsonnak és a mesmerizmusnak általában
véve is régi ellensége volt. Ám 1846-ig a magnetizmussal kiváltott műteti altatásnak nem
volt alternatívája, így, bár sokan támadták, mégis számos sebész volt hajlandó alkalmazni
az eljárást.¹⁷

Könnyűnek vagy problémamentesnek persze semmiképp sem nevezhetjük a metódust. Noha külön magnetizórt hívtak a műtétekhez, vagyis a sebésznek magának nem kellett az altatással bajlódnia, az eljárás számos nehézséget rejtett magában. A zaklatott állapotban lévő pácienseket nem minden esetben sikerült eléggé megnyugtatni ahhoz, hogy a módszer működhessen, s nehéz volt kontrollálni az „altatás” időtartamát is. A gyakorlati problémák mellett az is akadályozta az innováció elfogadottságát és terjedését, hogy a megfigyelt je-
lenségeket nem tudták egy olyan elméleti keretbe illeszteni, amely egyértelműen beemelte volna a magnetizmust és az arra épülő altatási technikát a legitim tudományos koncepciók és orvosi módszerek sorába. Az eredeti elgondolás, Mesmer „mágneses fluid” teóriája már elavultnak minősült, s ekkoriban inkább a tudattal kapcsolatos újabb elméletek szerint igye-
keztek a jelenséget magyarázni. A korszak gondolkodását meghatározó pozitívizmus kere-
tében – s ne feledjük: a módszer botrányoktól megtépázott tekintélye fényében – azonban a

16 Az 1800-tól *Royal College of Surgeons of London* néven működő társaság 1843-ban vált országos szervezetté *Royal College of Surgeons of England* néven.

17 A módszert legtovább egy James Esdail nevű calcuttai orvos alkalmazta, aki külön erre szakosodott kórházat nyitott, és indiai pácienseket operált. Bár a calcuttai kórház története kívül esik a jelen tanulmány keretein, egy-két dolgot mégis érdemes megjegyezni. Érdekes például, hogy a gyarmati területen, indiai pácienseken folytatott „kísérletezés” kevésbé szúrta a londoni *establishment* szemét, mint Elliotson praxisa. Az is közrejátszhatott ebben, hogy a 19. századi britek szemében plauzibilisebbnek tűnt egy „elmaradott bennszülött” öntudatlan állapota, amelyet egy civilizált orvos idéz elő. Esdail ugyan állította, hogy a mesmerizmus technikája társadalmi státusztól függetlenül elsajátítható – és a helyiek közül sokakat meg is tanított rá –, ám ez mit sem változtatott az uralkodó elképzeléseken. Míg Londonban mindössze négyéves volt e sajátos aneszteziológiai módszer története, s ezalatt végig támadások kereszttüzében állt és sohasem lett általános vagy terjedt el szélesebb körben, addig a calcuttai kórház sikeresen működött, rengeteg páciensen alkalmazták az eljárást, és az intézmény végül csak Esdail visszavonulása után, az 1850-es évek végén szűnt meg teljesen, hasonló kaliberű vezető orvos hiányában (Winter 1998; Snow 2006).

mezmerizmus könnyen tűnhetett puszta illúzióknak vagy egyenesen szemfényvesztésnek. Így voltaképpen nem is annyira meglepő, hogy a legtekintélyesebb londoni orvosok és sebészek nem akartak belebonyolódni a mezmerizmussal kapcsolatos további kísérletezésekbe, és annak ellenére utasították el az eljárást, hogy az végre elérhetővé tette az egyébként annyira áhított műtéti érzéstelenítést. Ám annál nagyobb volt a lelkesedésük, amikor 1846-ban híre ment, hogy végre megtalálták egy másik módját a műtéti altatásnak, ami nemcsak a sebészeti beavatkozások problémáját oldja meg, de egyúttal a mezmerizmus eltűrését is végleg szükségtelenné teszi a műtőkben.

A „jenki trükk”

Nagy-Britanniában, ahol a 19. század derekán még nem létezett egységes állami fenntartású kórházi ellátás,¹⁸ a sebészet üzleti alapú szolgáltatásként működött. A kórházi orvosoknak nem járt fizetés az intézménytől, bár néhányan kaptak egy jelképes összeget. Az oktatókórházakban dolgozó orvosok jövedelmét alapvetően a tanítványaik által fizetett tandíj biztosította, de jelentős bevételhez juthattak tehetős magánbetegektől is. Persze, mint láttuk, az orvosi szakma már akkor sem volt egységes. Eddig például nem is esett szó a régi seborvosi szakmából kinőtt, de a sebészek csoportjától ekkor már elkülönülő fogorvosokról, holott az érzéstelenítés tekintetében szerepük nem mellékes. Az üzleti szemlélet közvetlenebb módon befolyásolhatta az ő praxisukat: egy olyan területen, ahol visszatérő fizető betegekkal lehetett számolni, a páciens elégedettsége különösen fontos volt. A mai érzéstelenítési eljárás alapja, a narkotikumok alkalmazása (vagy legalábbis e gyakorlat elterjedése) nem meglepő módon épp a fogászatnak köszönhető, ahol a beavatkozás fájdalommentesítése, a páciens kellemetlenségeinek csökkentése az üzletmenethez tartozott.

Szükségyszerűségről azonban korántsem beszélhetünk. Voltaképpen még csak az sem egyértelmű, hogy mikor, hol és ki fedezte fel elsőként az éter és a többi gáznemű anyag érzéstelenítő potenciálját. Mindamellet kétségtelenül fontos szerepe volt a történetben annak, hogy egy fogász (is) felfigyelt a szer áldásos hatására 1846 végén. Ha ugyanis a szóban forgó bostoni fogorvos számára nem lett volna annyira fontos, hogy ne csak hírért vigyék a felfedezésnek, de az „új” szert még szabadalmaztathassa is – vagyis ha nem kelti fel a nyilvánosság figyelmét –, akkor mindössze pár nappal az első, éter használata mellett végzett nyilvános bostoni foghúzást követően Robert Liston páciense nem heverhetett volna étertől öntudatlan állapotban egy londoni műtőasztalon, miközben a híres sebész megszabadította egyik végtagjától.

A különböző gázok tudatmódosító hatása valójában ekkor már korántsem volt ismeretlen. Az úgynevezett nevetőgáz vagy kéjgáz (dinitrogén-oxid) és az éter a medikusok kedvelt partidrogjaként szolgált már a század elejétől, sőt szélesebb körben is gyakran használták rekreációs céllal mindkettőt. Mivel nyugtató és kedélyjavító hatása Amerikában is ismert volt, tulajdonképpen kézenfekvő, hogy egy georgiai orvos étert adott egyik különösen ideges páciensének a beavatkozás előtt, majd a kiválóan bevált módszert további betegeknél is alkalmazta. Egy fogász – mellékesen kémikus – pedig ugyancsak az éter e kiváló tulajdonságára ala-

¹⁸ A brit kórházi rendszer történetéről részletesen tájékoztat és a 19. századi betegellátásra vonatkozó pontos adatokkal is szolgál Rivett (n. d.).

pozta fogfájás elleni cseppjeinek hatását. Feltehetően elég sokan használták a szert különböző célokra minden felhajtás nélkül, de végül az említett bostoni fogorvos, William Morton volt az, aki felismerte a felfedezésben rejlő üzleti lehetőséget is, és az éter hatását (saját felfedezéseként) egy nyilvános fogászati beavatkozással demonstrálta 1846 decemberében.

Liston tehát ezt követően már napokon belül éterrel operált Londonban. A jelenlévő tanúk szerint az eredményt látva lelkesen kiáltott fel: „Uraim! Ez a jenki trükk kiütéssel győz a mesmerizmus ellen!” (Snow 2006: 41–42). Szavai arról árulkodnak, hogy a mesmerizmus ellenzői nem egyszerűen a műtéti érzéstelenítés várva várt megoldásaként fogadták az új eljárást, hanem keresztes hadjáratuk végső győzelmének eszközeként is.

Bár egy Benjamin Brodie nevű tapasztalt londoni sebész az éter színrelépésekor azonnal figyelmeztetett a potenciális veszélyekre, az újfajta érzéstelenítés eleinte semmiféle problémát nem okozott. Az orvosi sajtó rögtön felkapta és példátlan terjedelemben tárgyalta a kérdést. A fogadtatás egyértelműen pozitív volt, s az innováció futótűzként terjedt: 1847 januárjában minden nagyobb londoni kórházban kipróbálták, és a hónap végéig összesen 80 operációt hajtottak végre éterrel indukált műtéti altatásban (Snow 2006).¹⁹ A londoni kórházakat hamarosan a vidékiek is követték: az új szer diadalmaskodni látszott.

A kezdeti osztatlan lelkesedést eleinte orvosok megállapításai árnyalták: sokan magukon próbálták ki az új szert, s a kísérletek során hamar kiderült, hogy az éter hatása korántsem tökéletesen kiszámítható. Olykor nem tűnt elég erősnek, esetenként pedig rosszulletet okozott, és bár alkalmazását egyszerűbbnek gondolhatnánk egy magnetizőr feladatánál, az adagoló inhalátorok kifejlesztése előtt az mégsem volt problémamentes.

Am az éter igazi árnyoldala akkor került napvilágra, amikor egyébként erős szervezetű betegek sorozatos, váratlan halálát okozta. Sokan fel is hagytak az alkalmazásával, néhányan egyéb gázokkal kezdtek kísérletezni. Még egy év sem telt el az éter első műtéti alkalmazása után, amikor ígéretes felfedezést tettek: a kloroform kellemetlen mellékhatások nélkül, gyorsabban hat. Nem sokkal később azonban a kloroformtól is meghalt egy páciens, s ezt követően még számos újabb haláleset irányította a figyelmet az érzéstelenítéshez használt gázok biztonságának kérdésére.²⁰ E diskurzus azonban már csupán a gázok mibenlétéről és adagolásáról szólt: a magnetizmusnak, mely egyetlen páciens életét sem oltotta ki, ebben már nem jutott szerep.²¹

Az aneszteziológia izgalmas történetének további bemutatása helyett most foglaljuk össze a fentiek tanulságait. A mesmerizmus, amely elsőként kínált megoldást a beteget és orvost egyaránt kínzó problémára, az orvosi *establishment* ellenállásával szemben nem tudott bevett gyakorlattá válni az 1840-es években. Úgy vélem, ezt csupán részben magyarázza a módszer nehézsége és az a tény, hogy nem minden esetben tudták alkalmazni. A helyét pillanatok alatt átvevő és jóval szélesebb körben terjedő innovatív eljárás, az éteres anesztézia gyakran okozott kellemetlen mellékhatásokat: rosszulletet, hányást, részegséghez hasonló állapotot – vagyis olyan helyzetet, amely az előzetes várakozásokkal ellentétben nem könnyítette meg a sebész dolgát. Ráadásul hamar kiderült, hogy – ugyancsak előre nem jelez-

19 Snow összehasonlító adatot is közöl: 1842 és 1846 között összesen mintegy 60 dokumentált esetben alkalmazták a magnetizmust műtétek során.

20 Jelen tanulmány kereteibe nem fér bele az éter és az azt gyorsan váltó kloroform történetének bővebb tárgyalása. Az aneszteziológia e korai fejezetének igen alapos feldolgozását végzi el Snow (2006).

21 A magnetizmus egyik leágazásából, a hipnózisból azonban – mint ismert – később elfogadott altatási technika is vált, s noha általánosnak semmiképp sem mondható, a mai napig alkalmazzák bizonyos műtéteknél. Ez azonban egy későbbi korszak fejleménye, és a hipnózis elméleti újrakeretezése nélkül valószínűleg nem lett volna lehetséges.

hető következményként – alkalmazása nemritkán a páciens halálához vezet. Ennek ellenére, bár többen figyelmeztettek a veszélyre, míg mások a pontos és biztonságos adagolás alapjait próbálták kidolgozni, a sebészi szakma összességében mégis e módszer mellett foglalt állást.

Mivel magyarázható mindez? Úgy gondolom, a két alternatív aneszteziológiai módszer elterjedése és relatív súlya ebben az időszakban nem értelmezhető pusztán az eljárások „objektív” előnyeivel és hátrányaival. Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk erről az epizódról, egyéb tényezőket is figyelembe kell vennünk. Az éter és a kloroform alkalmazása egy olyan innovációt képviselt, amely nem csupán lehetővé tette a hosszabb és szofisztikáltabb műtétek elvégzését, vagyis megteremtette a sebészek szakmai felemelkedésének alapját, de a mesmerizmusnál egyértelműbben beleilleszthető volt abba a tudományos keretbe, amely a 19. század közepén kijelölte a legfőbb tájékozási pontokat. Noha használatuk sok beteg életébe került, az éter és a kloroform mégiscsak leírható, mérhető vegyületek voltak. Hatásuk eleinte ugyan nem volt pontosan kiszámítható, de könnyen el lehetett képzelni, hogy hamarosan az lesz: tapasztalati alapon, megfigyelésekkel, kísérletekkel, számokkal leírható és megragadható jelenségről volt szó. A mesmerizmus azonban továbbra is rejtély maradt: jöllehet különböző elméletekkel igyekeztek magyarázni, mégis sokkal inkább illett a show-biznisz és az egyre divatosabbá váló spiritizmus, az okkult szeánszok világába, mint a tudomány berkeibe. S mint ilyen, nem igazán vált alkalmassá arra, hogy egy feltörekvő szakmai csoport tudományos és professzionális rangját emelje.

A mesmerizmus persze különböző formákban továbbra is virágzott: az országot járó színpadi magnetizőrök (később hipnotizőrök) a század folyamán végig lelkes közönségre számíthattak, de nem kevésbé voltak divatosak a spiritiszta szeánszok sem. A tudomány berkeiben is gyökeret vert, de csak valamivel később, megújult formában, „hipnózis”-ként kerülhetett az elme jelenségeit firtató legitim területek közé, azt követően, hogy James Braid²² minden tekintetben igyekezett megkülönböztetni az új gyakorlatot kétes hírű elődjétől. A mesmerizmus és az aneszteziológia közös története azonban végleg lezárult.

Mindeközben Magyarországon...

A 19. századi Magyarország elitje szervesen kapcsolódott a nemzetközi – elsősorban természetesen a német nyelvű – kulturális és tudományos élethez.²³ E geopolitikai és kulturális adottság részben meghatározta a reformkori törekvéseket is, amelyek sorába a magyar orvostudomány és orvosi szakma megújítása is beletartozott. Noha igen nagy különbségek is észlelhetők az itt vizsgált két ország között – elsősorban a közegészségügyi és járványügyi helyzetben, illetve az intézmények számában és színvonalában –, az orvosi mező átalakulását tekintve a reformkori retorika és a ténylegesen lezajló folyamatok meglepő hasonlóságokat mutatnak.²⁴

²² James Braidról és a hipnotizmus kezdeteiről lásd: Yeates (2013).

²³ E tanulmány szempontjából releváns adat például, hogy Magyarország területén csak 1770-től, a nagyszombati egyetemen (illetve a pár évvel később Budára, végül Pestre költöző karon) indulhatott el az orvosi képzés; a magyar orvosok többsége addig Bécsben szerzett diplomát (Simon 2013).

²⁴ Az alábbi elemzéshez a hivatkozott orvostörténeti munkákon kívül a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár anyagait is áttekintettem: a Budapesti Királyi Orvosegyesület jegyzőkönyveit 1842-től 1848-ig, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek 1841 és 1847 közötti iratait használok fel a következőkben. Köszönet illeti a SOM levéltárosát, Domján Lajost a kutatás során nyújtott segítségért.

Az 1830-as és '40-es években az európai példák nyomán Magyarországon is elindultak a tudományos professzionalizálódás felé vezető folyamatok. Az orvosi szakma szervezettebb formák kialakítását kezdte meg: megalapította saját folyóiratait és tudományos társaságait (Gracza 2010; Simon 2013). Az 1831-ben induló első kifejezetten szakmai folyóirat, az *Orvosi Tár*,²⁵ nem törhetett a *Lancet* babérjaira, és később sem lett, nem is lehetett belőle nemzetközi hírű tudományos folyóirat. Célkitűzése bizonyos értelemben ezzel éppen ellentétes volt: jórészt ennek a lapnak és alapító szerkesztőjének, Bugát Pálnak köszönhető az addig a latin és a német mellett megkopó magyar orvosi nyelvnek a megújítása, sőt részben megteremtése.

Az 1837-ben alapított Pest-Budai Királyi Orvosegyesület²⁶ eleinte nem működött átfogó szakmai társaságként. Mint neve is mutatja, kezdetben nem volt országos szervezet, de más tekintetben is korlátozták rekrutációs bázisát: sebészmesterek és gyógyszerészmesterek nem lehettek a tagjai.²⁷ A rendszerint kéthetente tartott ülések nyelve kezdetben a latin volt, de 1842 után, a reformkori nyelvi törekvéseknek megfelelően magyarra váltottak. A forradalom kitöréséig rendszeresen ülésező Orvosegyesület működése – számos más tudományos és szakmai társuláshoz hasonlóan – a szabadságharc bukásától a kiegyezésig nem volt folyamatos.

Az 50 taggal alapított egyesület tagsága viszonylag gyorsan bővült, méghozzá (a földrajzi korlátozás gyors megszűnését követően) nem csupán magyar tagokkal, s nem is csak a környező országokból csatlakozókkal, hanem néhány brit kollégával is.²⁸ Pár évvel az alapítást követően az egyesület a bécsi, berlini, lipcsei, zürichi kollégák mellett már londoni, dublini és edinburgh-i tagokkal is büszkélkedhetett. Nem világos, hogy e külföldi tagok milyen tevékenységet fejtettek ki a társaság életében – a brit kollégák vélhetően kevésbé aktív tagjai voltak az egyesületnek, sőt a jegyzőkönyvek tanúsága szerint (és nem meglepő módon) a külföldi tagok az üléseken – melyek immár magyar nyelven zajlottak – nem vettek részt. Ám e külföldi tagságnak a szimbolikusknál bizonyára mégis nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk: arra utal, hogy a magyar orvosi szakma közvetlen kapcsolatokat tudott kiépíteni Európa távolabbi szegleteiben is. Az sem lényegtelen, hogy a tagok szakmai és tudományos továbbképzése (az egyik explicit célkitűzés) jegyében könyvtárat alapítottak, ahol nemzetközi szakfolyóiratokat és a külföldi kollégák által küldött köteteket is elérhetővé tettek.

Ha e kéthetente megrendezett üléseken nem is, az 1841-től évente szervezett közgyűléseken már külföldi vendégek is részt vettek. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseit német mintára kezdeményezték, s mint a név is mutatja, az esemény nem

25 Az *Orvosi Tár* valójában nem a legelső magyar nyelvű orvosi lap volt: 1803-ban indult *Orvosi és Gazdasági Tudósítások* címmel egy ismeretterjesztő újság, melynek – bár más területekkel is foglalkozott – az orvosi nyelvre és az egészségügy színvonalának emelésére vonatkozó célkitűzései az *Orvosi Tár* ambícióihoz voltak hasonlóak. Az 1803-ban kiadott lapnak azonban csupán az első három száma ismert. Ehhez részletesebben lásd Gracza (2010, 2014).

26 A testület eredetileg „Pesti Gyakorló Orvosok Egyesülete” néven jött létre, ám az elnevezést hamar módosították, elsősorban az egyetemi tanárok felvételének köszönhetően (Kempner 1975). A levéltári iratok a későbbi „Budapesti Királyi Orvosegyesület” néven szerepeltek, de 1873 előtt Pest-Budai Királyi Orvosegyesület volt a hivatalos elnevezés.

27 Az orvosdoktori diplomával rendelkezők azonban, akik közül sokan műtöttek is – vagyis a „sebészdoktorok” – beléphettek a társaságba. Ez azért is fontos, mert, mint látni fogjuk, a szervezet ülésein felmerültek a mûtéti érzéstelenítés kérdései is.

28 A Budapesti Királyi Orvosegyesület jegyzőkönyvei 1842–45, SOM Könyvtár és Levéltár.

kizárólag orvosi, hanem természettudományi előadásoknak is keretet adott. A tudományos közélet e formája Nagy-Britanniában sem volt ismeretlen, ahol a *British Association for the Advancement of Science* nevű társaság évente más és más vidéki városban, hatalmas pompával megrendezett gyűlései rengeteg résztvevőt vonzottak, és a nyilvánosság figyelmét is felkeltették (Pál 2015). A gyűlések több szempontból is hasznosak voltak: nemcsak információcserére, de kapcsolatépítésre is szolgáltak, s mivel minden évben másik város adott otthont a találkozóknak, e forma arra is alkalmas lehetett, hogy integrálja a vidéki tudományosságot, vagyis országos tudományos mezőt hozzon létre, s egyúttal segítse a nemzetközi tudományos élethez kapcsolódást is. A BAAS-hoz és más külföldi szervezetekhez hasonlóan (a német példától azonban eltérően) itt is állandó igazgatási testületet hoztak létre, és hamar elkezdtek meghatározott diszciplináris keretekben szervezni a közgyűlések előadásait. Az orvosi szakosztály 1844-ben Kolozsvárott már orvosi-sebészeti szakosztályként tartott előadásokat, ami a brit esetben megfigyelhető változásokat jelez itt is: a sebészi szakma legfontosabb pozícióit betöltő orvosprofesszorok a legszűkebb pesti orvosi elit berkeibe tartoztak, jelentős szerepet kaptak az orvosi szakma minden számottevő intézményében, s általában is meghatározó egyéniségei voltak az orvosi közéletnek.

Mivel a sebésztársadalom a 19. századi Magyarországon igen heterogén volt (Simon 2013), e kitérített helyzet korántsem lehetett minden sebész sajátja. Jelzésértékű például, hogy a Pest-Budai Királyi Orvosegyesületbe sebészek nem léphettek be. Hogyan lehetséges akkor, hogy az évi közgyűlésen, az orvosi szakma jelentős eseményén „orvosi-sebészeti” szakosztály létesült? Ahogy Simon Katalin (2013) részletesen bemutatja, a 19. század kontextusában valójában a „sebész” elnevezés eltérő helyzetű hivatási csoportokra utalhat: egyfelől a seborvosok csoportjára, akik még a régi céhes rendszer nyomait őrző képzési rendnek megfelelően sebészmesteri vagy polgári seborvosi címet szereztek, másfelől pedig a sebészdoktorokra, akik általános orvosdoktori végzettséggel is rendelkeztek, s ebbéli minőségükben végeztek kórházi operációkat. E két csoport megítélése az orvosi mezőn belül és azon kívül is jelentősen eltért egymástól.

A reformkori orvosi mező szerkezetét nagymértékben meghatározták II. József egészségügyi reformjai, melyek nyomán a 19. században kiépült az országos közegészségügyi ellátás rendszere.²⁹ Eszerint a vármegyék alkalmaztak főorvosokat, sebészeket és bábákat – e három kategóriához eltérő feladatokat és juttatásokat rendelve (jóllehet számos helyen, ahol mégsem volt orvos, a sebész végezte az orvosi tevékenységeket is). A ’30-as évektől megkezdődött a sebészek önszerveződése is, s létrehozták saját szakmai szervezetüket (Simon 2013). Az orvosok és a sebészek szembenállásának okai ekkor már nagyrészt egzisztenciális természetűek voltak. A két professzionális csoport közötti határ valójában lassan elmosódnak látszott: az általános orvosi képzésnek része lett a sebészet, az addig egyszerű seborvosként praktizáló mesterek közül pedig egyre többen tettek egyetemi vizsgát. Az 1840-es évekre megfogalmazódott az igény, hogy a sebészi tevékenység minden formáját orvosdoktori diplomához kössék, a külön tanfolyamként működő sebészmesterképzést pedig szüntessék meg. Noha ez végül csak 1872-ben valósult meg, mindebből kitűnik a vizsgált időszak magyar sebészeinek a brit kollégákéhoz hasonlóan ambivalens helyzete.

29 Bár az még a század végén is jelentős egyenetlenségeket mutatott. Ehhez lásd Gracza (2010) és Pálvolgyi (2011).

A mezmerizmus Magyarországon

Fentebb láttuk, hogy Mesmer tanai idejekorán eljutottak Magyarországra: második páciense egy felvidéki magyar földbirtokos volt. Mint az alábbiakból kiderül, e gyógyászati eljárás későbbi formái is hasonlóképp, szinte egyszerre terjednek Magyarországon és a kontinens nyugatibb felében.

Nemcsak Nagy-Britanniában, de egész Európában, így Magyarországon is ellentmondásos volt mindenféle alternatív orvosi gyakorlat megítélése. Mégis, miközben elindult a magyar orvosi mező professzionalizálódása, az alternatív oroslás egyes formái be tudtak épülni a modern gyakorlatokba és elméletekbe (Fazekas 2011). Ami az „animális magnetizmus”-t illeti, úgy vélem, itt kisebb mértékű volt az ellenállás, mint Nagy-Britanniában, sőt a hangulatot inkább egyfajta óvatos elfogadás jellemezte.³⁰ Ahogy láttuk, kezdetben Londonban is inkább támogató légkör vette körül a magnetizmus innovatív praxisát, ám végül a botrány, a nyilvános felsülés a mérvadó orvosi köröket szembefordította az újítással. Nem így Magyarországon: noha az érdeklődéssel fogadott gyógy móddal kapcsolatban itt is felmerült a csalás vádja, az *Orvosi Tárb*an megjelent cikkek (Kölnei 2006), valamint a Pest-Budai Királyi Orvosegyesület és az Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek jegyzőkönyvei alapján mégis elmondható, hogy az orvosi elit tagjai sokkal behatóbban foglalkoztak a magnetizmus lehetséges hatásaival és alkalmazási területeivel, mint a kuruzslás vádjával.

Az első magyar nyelvű könyv a témában 1818-ban jelent meg Kováts Mihálytól *Az Állati Mágnesség Mérő-Serpenyűje* címmel (Kölnei 2006), de egy évvel korábban Lenhossék Mihály egy rövidebb írást már közzétett „Az állati magnetizmus rövid rajzolatja” címen. 1817-es cikkében Lenhossék komoly gyógy módként foglalkozik a magnetizmussal, aminek nagy jelentősége lehetett a gyakorlat recepcióját illetően. Elvégre a szerző nem akárki volt: pesti és bécsi egyetemi professzor, 1825-től pedig országos főorvos, és számos egyéb fontos pozíció betöltője. Ráadásul nem pusztán egy rövid cikk erejéig foglalkozott a témával, hanem a későbbiekben támogatatta, sőt művelte a „gyógydelejesség” néven is ismert praktikát. Az ő tanítványa lett Szapáry Ferenc gróf, a magnetizőr, aki ennek a gyógy módnak szentelte jól menő pesti rendelőjét az 1840-es években.

Az *Orvosi Tár* 1830-as és ’40-es években megjelent cikkeiben (Orvosi Tár 1831–1847) többen foglalkoznak a delejesség különféle alkalmazásaival, és bár egyesek kritikai észrevételeiknek is hangot adnak, alapvetően pozitív a gyakorlat megítélése (Kölnei 2006). Elvégtve ugyan, de pozitív megközelítésben foglalkoznak az „állati delej” vagy „magnetizmus” kérdésével az Orvosegyesület ülésein, valamint a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésein is.³¹ Végeredményben tehát a vizsgált korszak magyar orvosi közvéleménye alapvetően elfogadóan viszonyult a magnetizmushoz, s ha az nem is tartozott a legáltalánosabban alkalmazott gyógy módok körébe, mindenképpen bevett orvosi eljárásnak számított.

30 Fontos azonban megjegyezni, hogy ennek megítélése a források kis száma miatt nem egyértelmű. Koltay Erika (2004) szerint például a magnetizmust nemcsak szűkebb körben ismerték a többi alternatív orvosi gyakorlatnál, de a domináns szakmai vélemény kuruzslásnak tekintette. Mint látni fogjuk, én ezzel a megállapítással nem egészen értek egyet.

31 Az Orvosegyesület 1844. június 15-i ülésén számolt be Dr. Frommhold a „delejberz” gyógyító hatásával kapcsolatos tapasztalatairól, 1847-ben pedig a Sopronban rendezett vándorgyűlésen tartott előadást a témáról Dr. Eisenstein bécsi és Dr. Gárdos pesti orvos, vagyis Gárdos János, a magnetizmus orvosi gyakorlatának egyik legfontosabb magyar szószólója (SOM Levéltári fondok).

Botrány helyett Magyarországon egy szabadságharc és az azt követő bénultság befolyásolta a magnetizmus sorsát. Ezután története mégis hasonlóan alakult, mint Nagy-Britanniában: egyfelől feloldódott a gyorsan divatossá váló spiritizmusban, másfelől pedig az 1860-as évektől megújult formájában, hipnózisként vált mind többet tanulmányozott, kísérleti orvosi és pszichiátriai területé.

Az anesztézia és a magyar sebészet

Az igen jelentős különbségek ellenére néhány területen olyan hasonlóságokat fedezhetünk fel az 1840-es évek brit és magyar orvosi szférája között, amelyek alapján azt várhatnánk, hogy az anesztézia bevezetésének története is szoros párhuzamokat mutat majd. Végére is a magyar sebészek (és betegek) számára sem volt kevésbé fontos valamiféle műtéti érzéstelenítés lehetősége, s ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar orvosi mező korántsem szigetelődött el az európaítól, a mesmerizmus maga pedig igen jól ismert gyakorlat volt ebben az időszakban, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a magnetizmus alkalmazása a műtéti érzéstelenítésben Magyarországon is megoldást kínálhatott a problémára. Ám, miközben – ahogyan látni fogjuk – a magyar orvosi hálózaton keresztül szinte pillanatok alatt elterjedt az éter, majd a kloroform innovatív aneszteziológiai használata, addig a nagyon jól és viszonylag el is ismert magnetizmust ugyanezen a gyakorlati területen a források szerint még csak ki sem próbálták.

Ha eltekintünk a tágabb kontextustól, önmagában még nem volna meglepő, hogy a „mágneses” anesztézia gyakorlata teljességgel ismeretlen maradt Magyarországon. Elvégre egy ma már ezoterikusnak tűnő módszerről van szó, amely a brit sebészetből is viszonylag hamar kikopott. Az azonban már figyelemre méltó, hogy míg az éternarkózist néhány héttel első londoni alkalmazását követően már Pesten is kipróbálták, addig a Londonban négy évig használt mágneses anesztéziáról a magyar orvosok csak e négy év legvégén értesültek, jöhetnek magát a magnetizmust igen jól ismerték.

Mint említettem, az orvosegyesületi üléseken pár alkalommal foglalkoztak a delejezés különféle alkalmazási területeivel, a műtéti érzéstelenítésről azonban a vizsgált időszakban mindössze egy megjegyzést találtam a jegyzőkönyvekben: 1846. november 16-án Dr. Jovichich beszámolt egy golyó sikeres műtéti eltávolításáról, majd így folytatta: *„frantzhonban néhány véres műtétek vitettek véghez, hol alatti deléjálomba szenderítvén a beteg fájdalmakat, ámint állítatik nem érzett”*, mire Dr. Kratzman egy ugyancsak Franciaországban végzett hasonló altatásról és sikeres operációról tett említést (SOM Levéltár Bp-i Kir. Orv Egy. 2.1). A jegyzőkönyv szerint azonban a beszámolóok különösebb izgalmat nem váltottak ki a jelen lévő orvosokból. (A tájékoztatás további hozzászólás nélkül „tudomásul vétetett”.)

Égész más a helyzet a narkotikumok esetében. Noha a primátus tekintetében a források eltérő adatokkal szolgálnak, abban egyeznek, hogy Magyarországon elsőként 1847 februárjában került sor az éter alkalmazására általános műtéti érzéstelenítés céljából. Csillag István (1970) és az *Orvosi Tár* tudósításai alapján Simon Katalin (2013: 29–30) is Schöpf-Mérei Ágostonnak tulajdonítja az első ilyen műtétet, amely ezek szerint február 9-én történt, mások (pl. Korbuly 1937) a Balassa doktor által 11-én végzett operációt tekintik elsőnek. Az általam vizsgált jegyzőkönyvek is Csillag és Simon verzióját támasztják alá, de valójában ez itt nem lényeges. Ami igazán fontos, az az, hogy londoni bevezetéséhez képest mindössze

néhány hetes késéssel Magyarországon is kipróbálták az új eljárást, amely villámgyorsan el is terjedt.

Az újítás diffúziója tehát imponáló gyorsasággal zajlott. Láttuk, hogy milyen körülmények voltak Nagy-Britanniában, de miként zajlott mindez Magyarországon? Úgy tűnik, nálunk is rögtön alkalmazni kezdték a szert műtét közben, még az előtt, hogy széles körű tapasztalatra tehettek volna szert a hatások tekintetében. A sebészek úgyszólván abban a pillanatban kipróbálták az anyagot, amint hírt vették az eljárásnak. Ahogy egy kortárs szemtanú, a történesekben részt vevő orvos megfogalmazta:

Alig terjedett el új fölfödés a tudományos világban gyorsabban a kénégyennel (aether sulfuricus) tett kísérleteknél. (...) Alig szárnyalt e hír az új világból a vén Európába, a szenvedő emberiség fájdalmai enyhítése céljából, Londonban már a mult hó elején, majd Párisban, s néhány nappal ezelőtt már Bécsben is vetekedve tétettek a legjelesebb sebészek által kísérletek (Kovács 1847: 105).

E kísérletek az idézett cikk szerint az első tényleges operációnál mindössze egy nappal korábban, február 8-án zajlottak a tekintélyes sebészprofesszor, Dr. Balassa vezetésével, s nem egyébből álltak, mint abból, hogy egészséges alanyokon (medikusokon) kipróbálták az éter hatását. Mindezt a nyilvánosság előtt tették, s az érdeklődés nem is maradt el: „*annyian tódulának a történeendőket látni vágyók az intézetbe, hogy a diszes és válogatott közönséget nem fogadhatá be mind a szűk korlátok közé szorított terem*” – idézi fel Kovács Sebestyén Endre (i. m. 106). Vagyis az orvosi köröket – legalábbis a pesti orvosi elit köreit – az innováció híre ekkor már hatalmas várakozásokat keltve elérte.

Milyen csatornákon kerülhettek Magyarországra az efféle orvosi újdonságok? Némi leegyszerűsítéssel élve azt mondhatjuk, hogy ugyanúgy, mint manapság (csak persze egy picit lassabban): személyes beszámolók alapján, amelyek forrásai egyrészt a kísérletek közönsége, másrészt pedig a magyar és külföldi folyóiratok, illetve a szakmai ülések voltak. Amint azt az *Orvosi Tár* idézett számában Karsay Lajos bécsi „műtő-növendék” megfogalmazta:

E lapok olvasói bizonyosan figyelemmel kísérik a külföldi lapok abbéli közleményeit, miszerint a kénégyen gőzének belégzése által olly mámorba esnek az illető egyének, hogy kisebb és nagyobb sebészi műtéteket minden fájdalom érzete nélkül kiállhatnak. (...) A közlések egyelőre ugyan mesésen hangzának, de a kísérők között olly férfiak neveit olvasók, akik (...) az orvosi világban méltó tekintéllyel bírnak (Karsay 1847: 100).

E cikkében Karsay Lajos részletesen beszámol a Bécsben végzett kísérletekről, amelyeket nem csak egészséges embereken, hanem műtét közben is végeztek már január végén. Összességében kiváló eredmények születtek: az éter belégzése – a korábbi szabadidős tapasztalatokból ismert módon – gyakran kifejezetten élvezetesnek bizonyult („*arczvonalaín a vig mámor egészen ki volt fejezve*” – i. m. 101), a műtéteket tekintve pedig valóban szenzációsnak lehetett gondolni az új eljárást, hiszen a páciensek nemcsak hogy nem éreztek fájdalmat, de a beavatkozás közben tulajdonképpen még kellemes élményeik is voltak – jóleső bódulatról, mély álomról és hasonlóról számoltak be. (Egy nőbeteg például az operáció alatti álmában „*hon volt és kötéssel foglalkozott*”). De nem kizárólag a cikkekből lehetett tájékozódni, hiszen nem kevés magyar orvostanhallgató volt jelen a bécsi próbákon. Az egyik szerencsés kísérleti alany például Markusovszky Lajos bécsi medikus volt, aki nem sokkal később haza-

tért, és Pesten annak a Balassa Jánosnak lett a tanársegédje, aki az elsők között próbálta ki az éteres műtéti érzéstelenítést (Korbuly 1937).

Azonban már e korai cikkekben is felmerül az óvatosság kérdése, megfogalmazódnak a szer hatásának kiszámíthatatlanságából eredő problémák. „Ezen vázlatos rajzolatból is kitetszik, mennyire változó legyen a lél hatása különféle egyénekre s mennyire szűkség e szer alkalmazásánál az egyénítés” – fogalmazza meg idézett beszámolójában Karsay Lajos (kiemelés az eredetiben).

Az Orvosegyesület 1847. február 15-i ülésén foglalkozott először a kérdéssel, és a két ezt követő ülést is ennek a témának szentelték, de az év során az éter- (majd kloroform-) narkózis később is előkerült. E jegyzőkönyvekből világosan kitetszik az újítás jelentősége. Már az első alkalommal, Dr. Frommhold hozzászólásában felbukkan az adagolás kérdése, és egyértelműen megfogalmazódik, hogy a szer alkalmazása komoly körütekintést igényel és kockázatokkal jár, vagyis az alkalmazás technikai kérdéseit illetően is ugyanazok a szempontok merültek fel a pesti orvosi társaságokban, mint a londoniakban.³²

Hamarosan mindezek híre a laikus közönség körében is szárnyra kapott. Napilapok számmoltak be a forradalmi újításról, esetenként a drámai felhangokat sem mellőzve: „Nincs többé fájdalom! Nincs többé kín és nincs gyötrelm!” – ragadtatja el magát például a *Pesti Hírlap* szerzője a február 18-i számban (idézi Korbuly 1937: 926). A fogorvosok kapva kaptak a lehetőségen, s hirdették fájdalommentes szolgáltatásaikat, sőt pillanatok alatt számottevő divatja lett az éter rekreációs célú fogyasztásának is. Ám amint egyértelművé vált, hogy az éternek és a kloroformnak valóban kiszámíthatatlan a hatása, s mindkettő kockázatos, sőt akár életveszélyes is lehet, reklámozásukat betiltották, árusításukat korlátozták, alkalmazásukat pedig orvos jelenlétéhez kötötték (Korbuly 1937).

A kloroform bevezetésének történetére nem térek ki. Elegendő itt annyi, hogy az orvosi szakma Nagy-Britanniában és Magyarországon egyaránt – és nagyjából egyszerre – szembesült az éter nem kívánt mellékhatásaival, és emiatt tértek át mindkét országban inkább a kloroform használatára 1847 végétől.³³ (Még nem sejtve, hogy a komplikációktól ezzel nem szabadultak meg.)

A műtéti narkózis történetének e legkorábbi fejezete azt mutatja, hogy ebben a tekintetben a két ország nem mutat radikális eltéréseket. Külföldi – elsősorban, de nem kizárólagosan bécsi – kapcsolataiknak köszönhetően a pesti orvosi körök igen hamar értesültek az innovációról, és pillanatok alatt felzárkóztak annak alkalmazása terén. Az újdonságok iránti fogékonyságukat mutatja az is, hogy a harctéri narkózisban a magyar orvosok élen jártak: a szabadságharc sebesülteinek ellátása során mindenki másnál hamarabb alkalmazták a kloroformot.

32 Ezek közé tartozik az itt nem tárgyalt technikai eszközök kérdése is. Londonban John Snow fejlesztett ki először olyan inhalátort, amellyel a pontos adagolás megoldható volt, és ezzel párhuzamosan az adagolás egyéni különbségeit is igyekezett meghatározni. Másol, például Skóciában, tovább tartotta magát az eredeti módszer: szivacsra vagy rongyra öntötték a narkotikumot (étert vagy kloroformot), s ezt aztán egyszerűen a páciens arcára szorították. Mindkét módszernek voltak hívei, de a kérdést tovább bonyolította az inhalátorokkal kapcsolatos szabadmalmak ügye is. Mindehhez részletesebben lásd: Snow (2006).

33 A halálesetek nyomán persze már a kloroformmal szemben is gyanakvás támadt. Nagy-Britanniában sokat lendített elfogadásának ügyén, amikor Viktória királynő szülési fájdalmait kloroformmal enyhítették – teljes sikerrel (Snow 2006).

Magnetizmus és narkózis a magyar aneszteziológia első éveiben

Mindezek után kanyarodjunk vissza a magnetizmushoz! Láttuk, hogy ez is olyan nóvum volt, amely igen gyorsan eljutott Magyarországra. A magyar orvosok brit kollégáiknál voltaképpen hamarabb felfigyeltek az eljárásra: magyar nyelvű tanulmányok jelentek meg a témában már az 1810-es években, s maga az országos főorvos is kitanulta és továbbadta a módszert. Annak ellenére tehát, hogy nem vált általánosan alkalmazott eljárássá, a magnetizmus elfogadott gyógymódnak számított, amelynek legitimitását – a kritikus hangok ellenére – az orvosi elit elismerte. Renoméját Magyarországon komolyabb botrány sem tépázta.³⁴ Ám mégis úgy tűnik, hogy éppen az az alkalmazási terület – a műtéti érzéstelenítés – maradt tökéletesen ismeretlen egészen 1846 végéig (vagyis amikor már úgyszólván küszöbön állt a narkotikumok bevezetése), amely Magyarországon is jelentős igényt elégíthetett volna ki.

Ha a vizsgált korszak magyar orvosi tudása és gyakorlata komoly elmaradottságot és ismerethiányt tükrözne, akkor persze ebben semmi meglepő nem volna. Csakhogy ennek éppen az ellenkezőjét láttuk: egy a nyugati orvostudományba beágyazott orvosi mezőt, ahol a legfontosabb szereplők nagyon is fogékonyak voltak a különféle innovációk iránt, és valóban lépést tartottak a legújabb fejleményekkel. Elvégre az éter és a kloroform használata pillanatok alatt elterjedt itt is, s hetek sem teltek bele, már magyar orvosok vizsgálták különféle tanulmányokban és előadásokban az új aneszteziológiai eljárás kockázatait és ismertették a gyakorlat csínját-bínját. Úgy tűnik, ebben az esetben nem a magyar társadalom elszigeteltsége – nyelvi, kulturális, tudományos vagy földrajzi izolációja – ad magyarázatot kérdéseinkre, hiszen láttuk, hogy a magyar orvosi mező korántsem működött elszigetelten. Éppen ellenkezőleg: azok a brit sebészek, akik 1842 után magnetizórt alkalmaztak műtéti altatás céljából, ezen innovatív eljárást nem tudták szélesebb körben elterjeszteni, a nyilvánosság támogatását megnyerni. A minden negatív mellékhatás nélkül – bár valóban nehezen – alkalmazható eljárás recepciója és diffúziója nem is hasonlítható a rendkívül kockázatos rivális módszer recepciójához és diffúziójához, ami arra utal, hogy a két innovatív módszer befogadását jelentős mértékben befolyásolták az orvosi mezőn belüli hatalmi viszonyok is.

Összefoglalás és további kérdések

E tanulmányban a műtéti érzéstelenítés két módjának páréves történetét vizsgáltam Nagy-Britannia és Magyarország esetében. Voltaképpen két különböző földrajzi centrumból kiinduló, eltérő módon terjedő két innovációról van szó. Az egyik a Bécsből, illetve Franciaországból különböző irányokba terjedő magnetizmus, a másik pedig az Amerikából és Nagy-Britanniából kelet felé hódító útjára induló sebészeti narkózis. A sebészet és a mágneses „tudatmódosítás” a kontinens nyugati felén egy időre összekapcsolódott, ami elsőként teremtette meg a teljes körű műtéti érzéstelenítés lehetőségét. Mégis marginális módszer maradt, amely Pestig már el sem jutott. A sebészeti narkózis ezzel szemben futótűzként terjedt, néhány hét alatt jószerével az egész kontinenst meghódította, s a kellemetlen, sőt po-

³⁴ Évtizedekkel később azonban a részben a magnetizusból kinőtt – de azzal legalábbis rokon – eljárás, a hipnózis már Magyarországon is a figyelem középpontjába került egy szenzációs eset kapcsán: 1894-ben egy fiatal lány halálának kiváltó okaként híresült el (Lafferton 2005).

tenciálisan fatális mellékhatások is csupán ilyen-olyan szabálmódosításokat, rendeleteket szültek, de az innováció útjába nem állhattak.

Az áttekintés végén még rengeteg megválaszolatlan kérdésünk maradt. Érdeemes volna alapos vizsgálatnak alávetni a magnetizmust 1842 és 1846 között Nagy-Britanniában alkalmazó sebészek helyzetét a brit orvosi mezőn belül, s árnyaltabb képet alkotni e hamvába holt, ám annál érdekesebb eljárás rövid történetéről. Részletesebben utána kellene járni a metódus fogadtatásának az orvosi mezőn belül és a tágabb nyilvánosságban is. Pontosabban fel kellene tárnai a magnetizmus orvosi alkalmazásának területeit ugyanebben az időszakban, és jó volna feltérképezni a brit és a kontinentális orvosi hálózatok közötti kapcsolatokat is.

Mindezek alapján bizonyára világosabban lehetne látni azokat a tényezőket, amelyek – úgy tűnik – aránytalanul szűk teret engedtek az egyébként potenciálisan sikeresebb innovációnak. Ám úgy vélem, annyi a fenti áttekintés alapján is megfogalmazható, hogy még az orvosi innovációk sorsa sem értelmezhető a társadalmi vonatkozások figyelembevétele nélkül, sőt egyes esetekben éppen e látszólag externális tényezők azok, amelyek a legnagyobb súllyal befolyásolják az egyes innovációk sikerességét. Ezek tehát valójában semmiképp sem tekinthetők externálisnak, hanem a történet leaszervebb részét alkotják.

Hivatkozott irodalom

- Babbage, Charles (1830): *Reflections on the Decline of Science in England and on Some of Its Causes*. London: B. Fellowes.
- Barrow, Logie (2005): Why Were Most Medical Heretics at Their Most Confident Around the 1840s? (The Other Side of Mid-Victorian Medicine.) In *British Medicine in an Age of Reform*. Roger French és Andrew Wear (szerk.). London – New York: Routledge, 164–183.
- Bugyi Balázs (1971): Franz Anton Mesmer és magyarországi tartózkodása 1775-ben. *Orvostörténeti Közlemények (Comm. Hist. Artis Med.)* 62–63: 117–20.
- Carpenter, Mary Wilson (2010): *Health, Medicine, and Society in Victorian England*. Santa Barbara – Denver – Oxford: Praeger.
- Csillag István (1970): Az első magyarországi narkózisok (1847–1849). *Orvosi Hetilap* 3(48): 2852–2855.
- Ellenberger, Henri F. (1994): *The Discovery of the Unconscious. The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. London: Fontana Press.
- Fazekas Eszter Ágnes (2011): A népi gyógyítás és a modern orvoslás viszonya a 19. századi Magyarországon. *Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány és Orvostörténeti Folyóirat* 2(3): 183–197.
- Foucault, Michel (1973): *The Birth of the Clinic*. New York: Pantheon Books. (Magyarul részlet: *Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina Kiadó, 2000.)
- French, Roger és Andrew Wear (2005): *British Medicine in an Age of Reform*. London – New York: Routledge.
- Gracza Tünde (2010): *Magyarország közegészségügyi állapota a korabeli magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratok tükrében*. (Doktori értekezés.) Pécs: Pécsi Egyetem Egészségtudományi Kar, Egészségtudományi Doktori Iskola.
- Gracza Tünde (2014): „... ’s által fogja a’ haza látni, hogy bizonynyal hasznára élt”. 210 éve jelent meg az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások. In *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Csóka-Jaksa Helga, Schmelzer-Pohánka Éva és Szeberényi Gábor (szerk.). Pécs: Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 301–318.
- Hollingham, Richard (2009): *Blood and Guts. A History of Surgery*. New York: Thomas Dunn Books – St. Martin’s Press.
- Hopkins, Eric (2000): *Industrialisation and Society. A Social History, 1830–1951*. London – New York: Routledge.
- Karsay Lajos (1847): Kísérletek a kénegény (aether sulfuricus) belégzésével a sebészi műtétek fájdalomtalaná tétele végett. *Orvosi Tár* 3. folyamata 11(7): 100–105.
- Kempler, Kurt (1975): Adatok a Pest-Budai Királyi Orvosegyesület alapításáról és XIX. századi működéséről. *Gyógyszerészet* (19): 260–265.

- Koltay Erika (2004): History of Alternative Medicine in Hungary in the 19th and the Early 20th Centuries. *Orvostörténeti Közlemények (Comm. de Hist. Artis Med.)* (188–189): 57–68. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_OK_2004_188_189.
- Korbuly György (1937): Adatok az aether-narkosis magyarországi történetéhez. *Orvosi Hetilap* 15(36): 924–927.
- Kovács Sebestyén Endre (1847): A magyar kir. egyetemnél a gyakorlati sebészet hallgató teremében a kénégennyel tett kísérletekről. *Orvosi Tár* 3. folyamat, 11(7): 105–107.
- Kölnei Livia (2006): Az alternatív orvoslás kezdetei Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények (Comm. de Hist. Artis Med.)* (196–197): 35–77.
- Lafferton Emese (2005): Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza. *Korall* (21–22): 46–67.
- Lawrence, Susan C. (2005): Private Enterprise and Public Interests, Medical Education and the Apothecaries' Act, 1780–1825. In *British Medicine in an Age of Reform*. Roger French és Andrew Wear (szerk.). London – New York: Routledge, 45–73.
- Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia. Tudomány és társadalom*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Pálvölgyi Balázs (2011): *A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere (1867–1914)*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Parssinen, Terry M. (1983): *Secret Passions, Secret Remedies. Narcotic Drugs in British Society, 1820–1930*. Manchester: Manchester University Press.
- Porter, Roy (1993): *Disease, Medicine and Society in England, 1550–1860*. 2. kiadás. Cambridge: Cambridge University Press.
- Porter, Roy (1997): *The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London: Fontana Press.
- Porter, Roy (2005): Reforming the Patient in the Age of Reform. Thomas Beddoes and Medical Practice. In *British Medicine in an Age of Reform*. Roger French és Andrew Wear (szerk.). London – New York: Routledge, 9–45.
- Porter, Roy és Mikuláš Teich (szerk.) (1995): *Drugs and Narcotics in History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rees, Rosemary (2001): *Poverty and Public Health 1815–1948*. Oxford: Heinemann.
- Robinson, Warren C. (2002): Population Policy in Early Victorian England. *European Journal of Population* 18(2): 153–173.
- Richardson, Ruth (2005): 'Trading assassins' and the Licencing of Anatomy, the Anatomy Act, 1832. In *British Medicine in an Age of Reform*. Roger French és Andrew Wear (szerk.). London – New York: Routledge, 74–91.
- Rivett, Geoffrey C. (n.d.): *National Health Service History*. Interneten: www.nhshistory.net.
- Simon Katalin (2013): *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848)*. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Snow, Stephanie J. (2006): *Operations without Pain. The Practice and Science of Anaesthesia in Victorian Britain*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Warner, John Harley (2005): The Idea of Science in English Medicine. The 'Decline of Science' and the Rhetoric of Reform, 1815–45. In *British Medicine in an Age of Reform*. Roger French és Andrew Wear (szerk.). London – New York: Routledge, 135–63.
- Winter, Alison (1998): *Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Yeates, Lindsay Bertram (2013): *James Braid: Surgeon, Gentleman Scientist, and Hypnotist*. (Doktori értekezés.) Sydney: History and Philosophy of Science, School of Humanities, Faculty of Arts and Social Sciences, University of New South Wales.

Források

A Budapesti Királyi Orvosegyesület Állagai, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
 A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek iratai, 1841–1847. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
 Orvosi Tár (1831–1847): https://library.hungaricana.hu/hu/collection/muze_orsz_orvo_orvosi_tar/

Kovai Melinda

Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet?

Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986

Minden korszak és minden társadalom befolyásolja valamilyen módon azt, ahogyan az egyének önmagukat elgondolják, érzékelik, szabályozzák. Ezek az eljárások – Foucault szavaival az önmagaság technikái (Foucault 2000) – egy olyan morális univerzumra épülnek, amely egyrészt tartalmazza a jó és a helyes élet etikai imperatívuszait, másrészt az egyéneket a termelés gazdasági-politikai rendjéhez köti. A nyugati társadalmakban a 20. század második felétől jelentős részben a pszichológia és a pszichoterápiák szolgáltatják azt a fogalmi keretet és eljárásokat, amelyek segítségével az emberek saját belső világukkal, kapcsolataikkal foglalkoznak. A pszichológia és a pszichoterápiák tehát nem csupán leírják, magyarázzák, befolyásolják az egyének viselkedését, hanem éppen a leírással (előírással), magyarázatokkal és a diagnosztikus és terápiás technikákkal *hozzák létre* az önmagát pszichológiai entitásként érzékelő individuumot (Foucault 2003, 2006; Hacking 1999, 2006; Miller és Rose 1988, 2008; Rose 1990, 1996a, 1996b; Matza 2012.) A pszichoterápia története¹ ebből a perspektívából egy szubjektumformáló tudás és gyakorlat története – és mivel a pszichoterápia maga is történeti termék, változásain keresztül nyomon követhetők azok a morális elvek és gyakorlatok, ahogyan adott korban és adott társadalomban önmagunkkal bännünk kell (lásd például: Foucault történeti munkáit és Hacking 1995; Rose 1990, 1996b; Cushman 1995; Micale és Porter 1994; Marks 2017). Jelen tanulmány a csoport-pszichoterápia magyarországi történetén keresztül mutatja be, hogyan alakul és változik egy nyugatról importált, fenti értelemben vett szelftechnológia a magyar államszocializmus négy évtizede során.

1 Az akadémiai pszichológia és a pszichoterápia – bár természetesen mindkettő a modern kapitalizmus terméke – nem egy tőről erednek; csupán a két világháború között, vagy inkább a második világháború után kezdtek intézményileg összekapcsolódní, és a mai napig nem alkotnak teljesen azonos intézményi mezőt (Pléh 1985; Kovai 2016).

Előjáróban két dolgot fontos megemlíteni. Egyrészt azt, hogy az 1960-as évekre Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a (csoport)pszichoterápiák rendkívül széles körben alkalmazott eljárássá váltak. Magyarországon viszont egészen a hetvenes évek közepéig-végéig a pszichoterápia egyik formája sem volt széles körben elterjedt, sőt az emberek túlnyomó többsége élete során egyáltalán nem találkozott pszichológiai szakértelemmel. A nyugati csoportterápiás technikák a hatvanas években Magyarországon szakemberek egy szűk köréhez jutottak el, és elsősorban a hazai szakmai közösség kialakításában, formálásában játszottak lényeges szerepet,² így a csoport-pszichoterápia története az államszocializmus négy évtizedében elsősorban egy szakmai mező kialakulásának, formálódásának, és ez ehhez kapcsolódó értelmiségi habitus változásainak története.

Másrészt a nyugati csoporttechnikák magyarországi adaptációja a hidegháború évtizedében történt, és elválaszthatatlanul kapcsolódik a „szocialista Kelet” és a „kapitalista Nyugat” korabeli képzeteihez. A Magyarországról érzékelt imaginárius „Kelet” és „Nyugat” nem független az ország valós geopolitikai helyzetétől, éppen úgy, ahogyan a pszichológia története sem. A vizsgált időszakban a magyarországi pszichológia történetét lényegileg befolyásolták bizonyos szakpolitikai döntések (elsősorban a közoktatás- és az egészségpolitika területén), a szakpolitikai döntések pedig elválaszthatatlanok a korszak geopolitikai dinamikáitól és Magyarország ebben betöltött aktuális pozíciójától. Így az a tény, hogy a korabeli pszichológusok (és nem mellesleg a pszichológusok aktuális kollektív emlékezete) a magyar pszichológia helyzetét a Nyugathoz viszonyított fejlődés-elmaradottság narratívájában értelmezték, a történeti elemzés egyik fontos tárgya lesz és nem perspektívája.

A nyugati pszichoterápia, mint majd látni fogjuk, a nyugati kapitalizmus egyik jellegzetes terméke. Magyarországon a nyugati technikák adaptálódtak a helyi társadalom kontextusához, és ezáltal céljuk, tartalmaik, morális igazoló elveik is jelentősen módosultak. A tanulmány ezeket a módosulásokat követi végig az államszocializmus négy évtizedében.

A nyugati csoportboom

A pszichológiai értelemben vett csoportot a két háború közötti időszakban „fedezik fel” különféle, egymáshoz nem feltétlenül kapcsolódó területeken (kórházi osztályok, iskolák, nevelőintézetek, üzemi munkaszervezés stb.). Ezek az egymástól elszigetelt kezdeményezések a második világháború alatt alakulnak egységes tudományos és terápiás diskurzussá – elsősorban Angliában és az Egyesült Államokban (Committee... 1971; Szőnyi 2005). Itt a hadsereg és a hátszág hivatalos intézményei részéről óriási igény mutatkozott a pszichológiai szakértelemre, ez lehetővé tette egyrészt az innovatív kezdeményezések intézményesülését, másrészt integratív módon hatott egy tudományos-terápiás szakmai közösség (mező) kialakulására és erősödésére. A háború utáni nemzetközi pszichoterápiás diskurzus főszereplőinek többsége a háború alatt e két állam valamelyike katonai apparátusának dolgozott. Nagy kérdés termé-

² Csoport-pszichoterápia azokon a kórházi osztályokon működött, ahol a főorvos vagy más lelkes munkatárs saját érdeklődésétől vezérelve elkezdte alkalmazni a nyugati szakirodalomban olvasott módszereket. Ezek sokszor egymástól elszigetelt, „kísérleti” kezdeményezések voltak, célcsoportjaik pedig – a nyugati gyakorlattól jelentősen eltérően – nem neurotikusok, hanem pszichiátriai betegek (alkoholisták, pszichotikusok) vagy gyerekek (részletek Szőnyi és Tomcsányi 1985; Szőnyi 2005; Harmatta 2006; Kovai 2016: 374–436).

szetesen, hogy miért éppen itt jutott ekkora szerephez a pszichológiai szaktudás. Feltehetően fontos tényező, hogy a német nyelvterületeken akkor már kiterjedt és intézményesült pszichoanalitikus mozgalom tagjainak jelentős része, illetve a pszichológiai profilú intézmények (kutatóintézetek, egyetemi tanszékek stb.) munkatársai közül sokan a fasizmus elől éppen ebbe a két országba emigráltak. Ezzel összefüggő és még fontosabb tényező lehet, hogy a 20. század első harmadára ez a két állam birtokolja a globális gazdaság legerősebb pozícióit. Nagy mennyiségű anyagi és egyéb erőforrást tudtak fordítani a hadiipar és a gazdaság területén technológiai fejlesztésekre. Ennek köszönhetően a pszichológiai szakértelem a hagyományos polgári filantrópia mellett számos nemzetgazdasági vagy katonai szempontból stratégiai területhez kapcsolódhatott: közegészségügyhöz, hátországbeli szociális munkához, az ipari munkaszervezéshez (főleg az USA-ban), a médiamarketinghez, közvéleménykutatáshoz és propagandatevékenységhez, de leginkább a hadsereghez. Ezekben a területeken a hatékonyság, termelékenység javítása érdekében egyre erősebbé válik a szakértelem iránti igény, az *emberi erőforrás* az intézmények és a társadalom működtetésének egyik lényegi tényezőjévé válik.

A különféle csoportterápiás technikákban eredendően közös, hogy a csoportot olyan önálló entitásként fogják fel, amely *saját magát* képes korrigálni. A terápia tehát nem egy másik ember kezében van, a csoportterapeuta nem irányít, hanem csupán értelmez, az egyén a *csoport által* képes gyógyítani önmagát. A T csoportok, encounter csoportok, analitikus kis-csoportok stb. számára nincs külső feladat, a résztvevők egyetlen dolga a csoportfolyamatok megfigyelése és általa egy olyan belső kultúra kialakítása, ahol a társas viselkedés folyamatos reflexió tárgya, szavakba foglalható, és visszaforgatható az egyén önészlelésébe, önreprezentációjába, szociális jártasságaiba (Miller és Rose 1988). A csoportfolyamatok megértése így nem csupán a neurózis gyógyítását teszi lehetővé, hanem azoknak a társas viszonyoknak a vizsgálatát is, ahol a neurózis megjelenhet. A csoportozás a háború után nem csak tudományos-terápiás technológia, hanem *kultúra*, amelynek alapvetése, hogy az emberi kapcsolatokról *mindenkinek* van tanulnivalója, és ez a tanulás jobbá teszi az egyént és a társadalmat is (Szönyi 2005 – kiemelés tőlem). Az új diskurzus lényege, hogy a csoportok résztvevői a tanulási folyamat eredményeként nem csupán jobb szakemberek (vezetők, tanárok, orvosok, szervezők stb.), hanem jobb, etikusabb *személyiségek* lesznek, azaz képessé válnak privát kapcsolataik *menedzselésére* is.

A hadseregben és az egészségügyben megalapozott szakértelem a háború után villámgyorsan terjedt a közintézményekben, gazdasági és civil szervezetekben, a munka világában, az oktatásban, a szociális munkában stb. Az USA-ban és Angliában kutatóintézetek, képzési központok sűrű hálózata jön létre, ahol a csoport működéséről felhalmozott pszichológiai, terápiás tudást olyan hétköznapi, elsajátítható jártasságokká fordítják, amelyek nélkülözhetetlennek bizonyulnak a gazdasági és egyéb szervezetek vezetői, menedzserei számára (Miller és Rose 1988).

A nyugati társadalmak középosztályának felduzzasztásával és a munka ethosának átalakulásával széles társadalmi rétegek számára vált lehetővé (és kényszerré!), hogy önmagukat és környezetüket a fogyasztás és az önmegvalósítás dimenziójában értékeljék. Számos társadalomtudományi irányultságú elemző (például Lasch 1984; Sennett 1998; Giddens 1991; Bourdieu 1984; Rose 1990, 2008; Cushman 1995) kiemeli, hogy a pszichotudományok ebben a „definícióban” kitüntetett szerepet kapnak. A fentebb idézett szerzők korántsem

ugyanazt gondolják, azonban abban biztosan egyetértenek, hogy a fogyasztói társadalmak középosztályosodott polgárai individualizálódnak, ami egyúttal azt is jelenti, hogy „pszichologizálódnak”. A „társadalmi lebegés és élvezet osztályideológiája” (Bourdieu), az „intimitás zsarnoksága” (Sennett), a „narcizmus társadalma” (Lasch), az „ontológiai bizonyosság kétségbeesett keresése” (Giddens) jelenségszinten ugyanarra utalnak. Az új középosztály tagjai nem osztályként, hanem individuumként érzékelik önmagukat, külső referenciák híján (Giddens) vagy annak tagadásaként (Bourdieu) kizárólag egy szubjektív (nem társadalmi) pozícióból képesek magukat és a körülöttük lévő világ jelenségeit értelmezni. A hatvanas évek óta a pszichológia által folyik széles körű nyilvános diskurzus arról, hogyan juthatunk el saját szubjektivitásunkhoz („valódi önmagunkhoz”, „belső szabadságunkhoz”), ez az igény szinte morális paranccsá lett, amely a *normalitás* kritériumaként válik megfogalmazhatóvá. Azonban korántsem arról van szó, hogy az emberek valamilyen új pszichiátria, életforma vagy spirituális gyakorlat segítségével „felszabadultak” volna a társadalmi kényszerek alól, sokkal inkább arról, hogy az önmagukról való gondolkodás és az önmaguk menedzselésére alkalmazott szakértelem (legyen az medikális vagy más jellegű) az 1960-as évektől a „felszabadulás”, „valódiság”, „demokrácia” szándékával történik. A pszichoterápia, közpolitikai alkalmazásai mellett, egyúttal árucikk a javak és szolgáltatások piacán, amely az új középosztály új szükségleteinek kielégítésére jön létre: tudományos alapon egy olyan ideológiát szolgáltat, amely az egyéniség kultuszát és a társadalmi tér determinációinak tagadását hirdeti (Bourdieu 1984: 354–371).

A szubjektív technológiái (önmagunkról való gondolkodás és gondoskodás, hétköznapi etikai elveink – hogyan legyünk jó emberek, szülők, házastársak, gyerekek, munkavállalók, vezetők stb.) a normalitás pszichológiai kritériumai alapján a humán erőforrásként értelmezett emberi kapcsolatok köré szerveződnek. Az emberi kapcsolatok folyamatos menedzselése az intézmények és a benne dolgozó egyének morális és szakmai kötelességévé válik. Ebben a diskurzusban az egyén társadalmi pozíciója, osztályhelyzete és ehhez kapcsolódó érdekei nem értelmezhetők. Ahogy mondani szokás, a „siker fejben dől el”. Az „önmegvalósító szubjektum” és a személyes kapcsolatait hatékonyan menedzselő munkás elsősorban pszichológiai, és nem társadalmi entitásként érzékeli önmagát.

A hatvanas évek pszichoboomja nyugaton a pszichoterápiás technikák korábban soha nem látott burjánzását hozza. Ekkor jön létre számos egyéni és csoportos módszer, a pszichoterápiák piaca széles körű választékot biztosít az önmegvalósításra éhes (középosztályi) fogyasztóknak. A különféle „önfelszabadító” pszichológiai módszerek közül a legnépszerűbb a csoportozás lesz, amely az 1960-as évektől önálló életmódmozgalommá nőtte ki magát, majd 1968 jegyében a legkülönfélébb életmódreformok és „alternatív” közösségi identitásprojektek terepévé lesz. Ez a kiterjedt tudományos és terápiás diskurzus jut el az államszocialista Magyarországra is az 1960-as évek elején.

„Új ember” és „együttes élmény”. Csoportpszichológia Magyarországon 1945 után

A pszichológiai értelemben vett csoportra alapozott technikáknak és kutatásoknak Magyarországon nem volt előzménye a háború előtt. Az 1945 utáni magyarországi csoportkutatások

viszont éppen úgy a helyi társadalmi kontextus termékei, ahogyan a nyugati angolszász államokban. A csoport lélektana Magyarországon a felszabadulás után az alulról építkező népi demokrácia és az „új ember”, illetve „új értelmiség” ideáihoz kapcsolódott. Közvetlen bázisa a népi kollégiumi mozgalom és Mérei Ferenc³ pszichológus személye volt.

A NÉKOSZ⁴ a megvalósítandó népi demokrácia megvalósult példája, ideáltípusa volt a korszak baloldali értelmisége számára. A munkás és paraszti származású fiatalok alulról szerveződő, erős közösségi identitásra alapuló mozgalma bámulatos hatékonysággal valósította meg a parasztság (és kisebb részben a munkásság) oktatási rendszeren keresztül történő társadalmi mobilitását, és rövid, három évig tartó működése is elég volt egy elkötelezetten baloldali, osztálytudatos, népi értelmiségi generáció kineveléséhez. A NÉKOSZ pedagógiai programjának kidolgozásában a pszichológiai szakértelem is szerepet kapott. Méreit (aki ekkor a kommunista párt első számú pszichológus-pedagógus szakértője és a Fővárosi Lélektani Intézet vezetője) 1946-tól intenzív munkakapcsolat fűzte a NÉKOSZ-hoz is, rendszeresen tartott pedagógiai és pszichológiai előadásokat a kollégiumok különféle rendezvényein, személyiség-lélektani és szociometriai vizsgálatokat végzett a kollégisták körében, 1947 novemberétől 1948 márciusáig vezette a NÉKOSZ központi pedagógiai szemináriumát (Pataki 1974; Kardos 1978 II. kötet).

3 Mérei Ferenc (1909–1986) Budapesten született és nőtt fel zsidó kispolgári családban, szülei fényképészek voltak. A húszas évek végén Kassák Lajos Munka-köréhez tartozik. A numerus clausus miatt Párizsban a Sorbonne-on végzi egyetemi tanulmányait, politikai gazdaságtant, irodalmat, filozófiát és szociológiát tanul, majd Henri Wallon marxista pszichológus tanítványa lesz, a gyermeklélektan iránt kezd érdeklődni. 1930-ban belép a francia kommunista pártba, Mák néven végez illegális munkát. Meghatározó baráti köre (a „Törzs”) emigráns baloldali avantgárd értelmiségiekből és művészekből áll. Pszichológiából, szociológiából, pedagógiából és pályaválasztási tanácsadásból szerez diplomát. 1934-ben Schnell János intézetében lesz fizetés nélküli gyakornok, majd, szintén önkéntesként, bekapcsolódik Szondi Lipót „sorsanalitikus” kutatásaiba, itt ismeri meg későbbi feleségét, Molnár Verát. Ekkor jelennek meg első publikációi a gyermek erkölcsi fejlődéséről és a normák társadalmi szerepéről. A zsidótörvények bevezetése után az izraelita patronázs egyesület György Júlia által vezetett lélektani ambulanciáján dolgozik önkéntesként, majd 1942-ben behívják munkaszolgálatra és a szovjet frontra vezénylik. 1944-ben átszökik a Vörös Hadsereghez, ahol századosi rangban szolgál. Hazatérése után, 1945-től elkötelezett és ekkor már legális kommunistaaként végez tudományos és tudományszervező munkát. Életének további állomásai a főszevegben.

4 A népi kollégiumi mozgalom eredete az 1930-as évek falukutató, népi tehetséggondozó kezdeményezéseire kötődik. A harmincas évek második felében a népi gondolat, népi irodalom és szociográfia eszmeköréhez tartozott a szegényparaszti sorból származó tehetséges fiatalok közoktatáson keresztüli felemelése, és általuk az „idegenek” tartott „asszimilánsokkal” (svábokkal, zsidókkal) „felhígult” úri középosztály vérfriessítése. Ennek jegyében jön létre 1940-ben az első parasztkollégium a fajvédő egyetemi hallgatókat tömörítő Turul Szövetség keretében. A Bolyai-kollégium 1942-ben kivált a Turul Szövetségből és Györfly István Kollégium néven autonóm szervezetként újjáalakult. Hamarosan a meglehetősen gyenge magyar antifasiszta népfrempolitika egyik erőssége lett, vezetősége szoros kapcsolatot épített ki a Márciusi Fronttal és az illegális kommunista mozgalommal, a német megszállás alatt részt vettek a fegyveres ellenállásban. A háború után ez a kapcsolat meghatározóvá vált a Györfly-kollégium jövőjét illetően. A felszabadulás után újra összeállt a kollégium tagsága, 1946 nyarán a Györfly-kollégium évszázó ünnepségén a teljes politikai elit jelenlétében és támogatásával meghirdetik a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalmat, amely alig két év alatt, 1948 nyarára 150 kollégium működését eredményezte, tízezer népi kollégistával. A koalíciós időszakban a kisgazda és a szociáldemokrata párt is pártkollégiumi hálózatot hozott létre, azonban a kommunistákkal szimpatizáló, de hivatalosan autonóm Györfly-kollégium messze a legerősebb és legsikeresebb kezdeményezés volt. Az ún. kékcédulás választásokat követően a rivális kollégiumi mozgalmakat is egyesítették Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) néven, a NÉKOSZ szellemi, adminisztratív és ideológiai irányítása az MDP-hez kötődő egykori Györfly-kollégisták kezében maradt (részletesen lásd Kardos 1978; Pataki 2005; Papp 2008).

A NÉKOSZ pedagógiai gyakorlata alapvetően három forráskörre támaszkodott: a 20. század első felének magyar, népi irányultságú reformpedagógiájára (elsősorban Nagy László, Kemény Gábor, Földes Ferenc, Karácsony Sándor munkásságára), Mérein keresztül a kortárs nyugati szociálpszichológiai diskurzusra (elsősorban Kurt Lewin és Henri Wallon munkásságára), valamint a szovjet Makarenkóra. A szovjet és az amerikai módszerek sikeres adaptációja és integrálása annak köszönhető, hogy közvetlenül a NÉKOSZ küldetéséhez kapcsolódott, és nem azokhoz a célokhoz, amelyek ezeket a technikákat életre hívták. Az amerikai csoportlélektan az amerikai kapitalizmus (szervezetfejlesztés, munkalélektan, racionális üzemszervezés, a munka megváltozott ethosza és funkciója stb.) és az ehhez illeszkedő amerikai demokrácia intézményeihez kötődött. Makarenko pedagógiája pedig éppen a „nyugati”, „burzsoá” pszichológia ellenében, egy alapvetően értelmiségellenes modernizációs projekt keretében szolgálta a munkásosztály felülről „megtervezett” igényeit (Joravsky 1989). A NÉKOSZ viszont kifejezetten értelmiségképző intézmény volt. Deklarált célja, hogy a népből származó, „organikus” értelmiség kinevelésével lehetővé tegye a szegényparasztság kollektív felemelkedését. Az „új ember” és az „új értelmiség” bourdieui értelemben vett habitusát, osztálytudatát a jól működtetett csoport, azaz egy erős, normatív, autonóm, önszerveződő közösség pszichológiai hatása formálja meg (Pataki 1974; 2005).

A szakmai és közéleti funkció összekapcsolása nem csupán a népi kollégistákat jellemezte, hanem általában véve az 1945 után pozícióba került értelmiséget is, a pszichológusokat legalábbis mindenképp (részletesen Kovai 2016). A kollektivitás eszméje azonban elsősorban a „fényes szelek” nemzedékéhez, a pszichológiát illetően pedig Mérei Ferenc munkásságához és habitusához kötődik. A korszak legfontosabb magyar szociálpszichológiai csoportkísérlete *Az együttes élmény* (Mérei 1998 [1947]) referált a kortárs nyugati mainstream szociálpszichológiai diskurzusra (konkrétan Kurt Lewin és kutatócsoportja munkásságára), olyannyira, hogy hosszú évtizedekig az egyetlen magyar szociálpszichológiai közleményként tartották számon, amelynek eredményei bekerültek a nemzetközi nyugati tudományos nyilvánosságba.⁵ A csoport és a vezető viszonyát vizsgáló kísérlet inspiráló modellje nem más, mint az alulról szerveződő magyar népi kollégiumi mozgalom és annak Mérei számára is példaértékű csoportkultúrája. *Az együttes élmény*-kísérletben a csoportban előálló „élménytöbblet” apológiája nem csupán a csoport egészének hatalmát hirdeti a (potenciálisan diktatórikus) vezető felett, hanem egyúttal az új típusú közösség „új embert” formáló erejét is.

Ahogy mondani szokás, a sors iróniája, hogy *Az együttes élmény*-kísérlet konklúzióit, miszerint a diktatúra (autoriter vezető) hatékony ellenszere az erős normákkal rendelkező, integrált kisközösség, a történelem rövidesen igazolta: a párt, tartva a NÉKOSZ autonómiájától, a fordulat évében a mozgalmat semlegesítette, beolvasztotta az állami diákotthonok rendszerébe (részletesen lásd: Pataki 2005; Mérei szerepéről: Litván 1989; Köte 1989). Ugyanekkor, a koalíciós oktatáspolitikai felszámolását követően, Méreit kinevezik a közvetlen pártirányítás alatt álló, a közoktatási reformok pedagógiai tartalmának kidolgozásáért felelős Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) élére (részletesen Knausz 1998; Kovai 2016: 211–220).

⁵ A tanulmányt az 1949-ben a *Human Relations* című rangos nemzetközi szaklap közli (Mérei 1949, a kutatásról és szellemi háttéréről részletesen Erős 2006).

Az „átmenet évei” végén a sztálini bürokratikus struktúra adaptációjával szovjet mintára⁶ a pszichológia szinte összes intézményét felszámolták. Noha a pszichológia 1945 utáni rövid, átmeneti konjunktúrája jelentős részben az egyenlősítő közoktatási reformokhoz kapcsolódott, a „pszichologizmus” majd „pedológia” (körülbelül: fejlődéslélektan) elleni harc a közoktatás-politikából indult. Az osztályalapú származási kvóták bevezetésével „szükségtelenne” váltak a gyermekek osztályhelyzetére és iskolai teljesítményére irányuló pszichológiai kutatások, a szovjet mintát követő vádak szerint éppen a pszichológia individualizálja és legitimálja az osztálykülönbségeket azáltal, hogy az iskolai teljesítményt összefüggésbe hozza a gyerekek származásával (Kovai 2015, 2016; Kovai és Neumann 2015). A pszichológia felszámolásának utolsó állomása az ún. „pedológia”-per volt, a korszakban jól ismert forgatókönyvnek megfelelően a sajtóban megjelent „szakmai” és politikai támadásokat követően az ONI-t megszüntették, vezetőjét és munkatársait kizárták a pártból.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának nevezetes XX. kongresszusát követően a pszichológiát és a pszichológusokat – szintén szovjet mintára – Magyarországon is rehabilitálták. Méreit 1956 elején a Gyermeklélektani Kutatóintézet tudományos főmunkatársává nevezik ki. Itt egyebek mellett éppen a csoportlélektani kutatásait folytatja: ekkor végzi régi-új munkatársaival a *Pár és csoport*-kísérletet, amely szintén a klasszikus szociálpszichológiai csoportkísérletek műfajába sorolható. A kutatásból készült tanulmány azonban csak 1967-ben jelenik meg magyarul, ugyanis Méreit 1958-ban államellenes szervezkedés vádjával letartóztatják (az egyetemi diákbizottság vezetője volt) és tíz év börtönbüntetésre ítélik (részletesen Litván 1999). 1963-ban az általános amnesztiával szabadult.

Mérei életútja bizonyos értelemben nem volt egyedi. Ahhoz az értelmiségi generációhoz tartozik, amely 1945 után hirtelen vezető szakmai pozícióba jut, mélyen hisz a társadalom átalakíthatóságában és a pártban, 1956-ban a reformok elkötelezett, majd bebörtönzött híve. A konszolidáció időszakában egykori politikai rabként többé nem juthatott felelős egyetemi vagy akadémiai pozícióba. Szabadulását követően régi pártbeli harcostársa és kollégája, Kun Miklós közbenjárására az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet (OIE) pszichológiai laboratóriumának vezetője lett. Itt a klinikai pszichológia sajátos, alulról történő intézményesítési stratégiájának kidolgozása mellett érdeklődése a csoport pszichoterápiás alkalmazásai felé fordult.

6 A szovjet pszichológia forradalmat követő gyors és innovatív terjedése erős állami szerepvállalással, és egyúttal erős, alulról szerveződő mozgalmi keretekben ment végbe, kifejezetten az új szovjet állam gazdasági-technológiai modernizációját, felzárkózását és a szocializmus ígéretével a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását szolgálta. A sztálini fordulattal, azaz a bürokratikus államszocializmus és az azt legitimáló rendszerideológia kiépülésével a pszichotudományok funkciója is átalakult. A társadalmi átrétegződés osztálypolitikája (a munkás-paraszti tömegek civilizációs elmaradottságának felszámolása, illetve a bürokrácia népi káderekkel való feltöltése) a NEP utáni modernizációs paradigmában állami adminisztratív intézkedésekkel történt és nem az individuuum fejlődésének és osztályhelyzetének összefüggéseit feltáró lélektan alkalmazásával. Az „új ember”, azaz a szovjet szubjektum kialakításának feladata a továbbiakban szintén nem a pszichológiai szakértelemre várt, hanem a személyi kultusz, a propaganda, és az állami bürokrácia rituális gyakorlataira. Az ország belső erőforrásaira és a lakosság fokozott kizsákmányolására épülő „utoléro iparosításban” a NEP-időszak pszichológiája technikailag és ideológiailag is szükségletlenne vált. A „rég” értelmiséggel és Sztálin más pártbeli ellenfeivel való leszámolás, a közoktatás-politika átalakítása, a mindent behálózó pártbürokrácia működési logikája, a személyi kultusz és az új rendszerideológia működésmódja, valamint az utoléro iparosodás propaganda-hadjárata és a nyugati ellenségkép fenntartásának igényei együtt vezettek ahhoz, hogy a pszichotudományok forradalom óta kiépült óriási intézményrendszerét a közoktatás, a gyerekkor, a hadsereg és a munka világában teljesen felszámolják (Joravsky 1989; Kozulin 1984; Etkind 1999; Ewing 2001).

„Közösségek rejtett hálózata” – csoport-pszichoterápia a hatvanas években

A pszichológia magyarországi felszámolása és újrarendezése között eltelt csaknem tíz évben nagyot változott a világ. A forradalom megtorlását követő időszak az államszocializmus egy megváltozott formája volt. A lakosság politikai passzivitásáért cserébe a párt lemondott mozgalmi ambícióiról, garantálta a privát szféra szabadságát és egy relatíve magas életszínvonalat. A Szovjetunióval való gyarmati jellegű viszonyt egy geopolitikai értelemben vett kettős – a Szovjetuniótól való politikai és a Nyugattól való egyre erősödő – függőség váltja fel (Böröcz 1992; Éber et al. 2014). Ebben a kontextusban a Párt feladja a nyugati kapitalizmus alternatívájaként hirdetett modernizációs paradigmát, a nyugati határok a szó minden értelmében átjárhatókká válnak. Az „új ember” és az „új társadalom” létrehozásának programja – amely a pszichológiát a háború után kiemelten fontossá, majd kiemelten veszélyessé tette – kiüresedett politikai frázissá vált. A pszichológia elveszítette korábbi közpolitikai jelentőségét. A pszichológusok – néhány kivételtől eltekintve – a hatvanas években már nem gondolkodnak a nyugati alternatívájaként létrehozandó szocialista tudományosságra.

Az ötvenes évek végén újrarendezik az egyetemi pszichológusképzést és a pszichológia szakmai orgánumait. A klinikai pszichológia, mivel nem volt közpolitikai prioritás, nem a hivatalos intézményekhez kapcsolódva, hanem egyes szakemberek privát ambícióitól vezérelve az egészségügyi intézményrendszer másodvonalából (kórházi osztályok, szociális intézmények egyes részlegei) építette ki saját intézményrendszerét. Ezek a műhelyek informális alapon szerveződtek, általában egy karizmatikus, elismert szakteknitely köré. A munka zárt körű összejöveteleken folyt, ahová többnyire csak személyes kapcsolatokon keresztül lehetett bekerülni. Itt lehetett olyan tudáshoz és jártasságokhoz (nyugati szakirodalom, nyugati diagnosztikai és terápiás módszerek, szupervízió) jutni, amit a hivatalos intézményi képzés csak részlegesen biztosított. Ezek a műhelyek nem illegálisan működtek, azonban informális szerveződésük és az a tény, hogy a pszichológia néhány évvel azelőttig „reakciós”, „rendszerellenes” doktrínának számított, egyfajta ellenzéki státusszal ruházta fel őket. Ezt a státuszt tovább erősítette az a tény, hogy a korabeli magyar klinikai pszichológia kizárólag a nyugati szakértelemhez kapcsolódott, egyúttal hordozta az imaginárius Nyugattal kapcsolatos tartalmakat, amelyek a Kelettel – azaz a szovjet tömb országaival – való oppozícióban nyertek értelmet (például: centrum-provincia, szakértelem-dilettantizmus, szabadság-szolgátság, gazdagság-szegénység, fejlettség-elmaradottság, civilizált-barbár, illegális-legális stb.). A tudás presztízse így összekapcsolódott a kvázi illegalitással, az informalitással, a „nyugatosséggal”, ez jelentősen megemelte e műhelyek vonzerejét, különösen a fiatal szakemberek körében.

Ezekben a közegekben tehát a pozíciók formális szerveződését a személyes viszonyok és a személyiségnek tulajdonított kvalitások pótolják. A nyugati terápiás módszerek azonban erősen a pozíciók formális szerveződésére épülnek. „Informálisnak” azt a viszonyt tekintem, ahol a gazdasági, szimbolikus javak közti csereviszony nem absztrahálódik, nem válik el a csoport személyközi viszonyaitól. Ebben az értelemben a nyugati pszichoterápia „formalizált”: a szakértelmet formális intézményi keretek között lehet elsajátítani, és gyakorlásának előfeltétele az intézmények által kiadott formális titulus; a pszichoterápiás beavatkozások szakmai protokollok által szabályozottak, ez magában foglalja a szakértelemként elfogadott tudás kanonizálását és egyúttal a terápiás kapcsolatok definícióját is. A terapeuta-kliens vagy csoportvezető-csoport viszony a „formalizálás” legérzékenyebb, legfontosabb, leginkább kitüntetett terepe. A terápiás kapcsolat hatótényezőjét, a „személyközi intimitást” itt éppen az biztosítja, hogy a személyközi viszonyokat élesen elválasztják a csereviszonyoktól.

Bármilyen terápiáról legyen szó, a terápiás kapcsolat többnyire kizárja a felek közötti terápián kívüli kapcsolatokat (munkahelyi alá-fölé rendeltség, rokonság, barátság, szerelem stb.); a páciens(ek) és a terapeuta közti „csereviszonyt” a „terápiás szerződés” rögzíti, egyfajta „üzleti szabályzat” értelmében (mit szolgáltat, terápiás foglalkozások gyakorisága, időtartama, helyszíne, ára stb.).

A nyugati csoport-pszichoterápiás módszerek a magyarországi informális szakmai közösségekben sajátos akkulturáción mentek keresztül. Mivel a hatvanas években nem volt sem erőforrás, sem lehetőség a módszer széles körű terjesztésére, a csoport-pszichoterápiás kezdeményezések alanyai elsősorban maguk a szakemberek voltak és csak másodsorban az adott kórházi osztály betegek. Ebből adódóan a módszer erősen kapcsolódott a pszichológus szakmai és értelmiségi szerepének, valamint a szakmai közegnek korabeli újraértelmezéséhez.

A korabeli csoport-pszichoterápiának két fontos központja volt: a Mérei Ferenc és fiatal tanítványaiból szerveződő műhely az OIE pszichológiai laboratóriumában, valamint a József Attila Kórházban működő csoport a fiatal pszichoanalitikus, Hidas György vezetésével. A Hidas körül dolgozó fiatal szakemberek a nyugati csoport-pszichoterápiás módszerek adaptációját elsősorban szakmai kérdésként kezelték, a „kvázi ellenzékiesség” számukra az államszocializmus hivatalos ideológiájától távolságot tartó, „független” szakértő szerepéhez kötődött. Mérei egy korábbi értelmiségi generáció jellegzetes képviselőjeként másképpen kezelte a szakmai kérdéseket.

Karizmatikus pedagógiája nem csupán a mesterségbeli tudás átadására szorítkozott, de meglehetősen határozott képet alkotott arról is, milyen *emberré* kell válnia a fiatal pszichológusnak. Egyik tanítványát idézve:

Az volt az alapelve, hogy egy klinikai pszichológusnak kell, hogy legyen gyereke. Legyen meg a doktorija, mert az kell a presztízshez, hogy egy pszichológust is doktornak hívjanak. És menjen el analízisbe. Aztán még bővült, hogy legyen jogosítványa (Kapusi Gyula, idézi Borgos 2006: 26).

A „méreizmus” jól körülrajzolható életvitelbeli, habituális, morális elvárásokat jelentett, amelyekkel a tanítványi kör pontosan tisztában volt és maximálisan igyekezett őket teljesíteni. Ebben a morális univerzumban az (informális) közösségiség, a szakmaiság és a személyes erények katalógusa szervesen összefonódott, sőt egyfajta kultikus tisztelet tárgya lett (részletesen: Borgos, Erős és Litván 2006; Bagdy, Forgács és Pál 1989; Kovai 2016: 405–436). A Mérei-tanítvány Bagdy Emőket idézve:

Megőriztük és továbbtápláljuk a ránk bízott tüzet; hiszünk a közösség erejében, az együttesség és a kiscsoport hatalmában, az ünnepek örömeiben, a teljesítmény értékében, az intenzív élet szolgálatában és a hivatás kertművelő gondosságának fontosságában (Bagdy 1989: 9).

Hidas Györgyék számára a nyugati intézményrendszer magyarországi hiányából adódik, hogy a csoporttechnikák elsajátítása anyagi és egyéb erőforrások nélkülözésével, félig informális keretek közt, hivatalos képzési protokoll nélkül és sokszor a hivatalos közegek dillettantizmusának ellenszelében történik (Hidas 1998). Mérei számára a csoport a hatvanas években is egy értelmiségi küldetés terepe, a csoporttöbbség legfőbb hatékonysága szerinte továbbra is közösségformáló erejében rejlik. Itt az új nyugati módszerek (Lewin, Moreno, Rogers és a csoportanalitikusok munkássága) a Kádár-korszak jellegzetes, enklávészerűen működő, informális nyilvánosságának megteremtéséhez nyújtanak segítséget. Egy tanítványa által vele készült interjúból idézve:

- Hát én erősen munkálkodom például azon, hogy ez a csoport mondjuk közösség legyen. Ez az én baráti köröm, ez legyen egy közösség.
- Hogy munkálkodszt?
- Hát elsősorban odafigyeléssel. Tehát hogyha te fázna, s nem lenne neked kalucsnid, vennék neked kalucsnit. Ha nem lenne neked állásod, akkor állandóan a fejemben tartanám, utánajárnék. Aztán ha üzlettársat keresnek, innen keresnék magamnak. Az összetartozásnak a kötelekeit hoznám létre. Ha nem lennék nő, csak innen nőülnék (Fonyó Ilona: Interjú az „A” csoporttal – kézirat, idézi Fonyó 2006: 58).

Ez az ambíció jelentősen módosította a nyugati módszerek alapvető sztenderdjeit. Újra tanítványait idézve:

Ő nem volt csoportanalitikus. Tehát ő mindenbe beleszólt. Ez egy, nem tudom másképp mondani, ez egy ilyen Mérei-módra vezetett csoport. Ugye az tök tilos, hogy valaki az egyik csoportba odajár csoporttagként, és a másikon meg ő a koterapeuta. De a Tanár úr ilyeneket nem tartott be, ő ezeket nagy kéjjel hágtá át – egyrészt. Másrészt pedig nem nagyon érdekelte. Egyszerűen azt éreztem, hogy kívül helyezi magát egy csomó szabályon... De a Méreinek ezeket abszolút meg lehetett bocsátani, baromian sokat lehetett tőle tanulni (Interjú Barcy Magdolnával 2002).

A Tanár úr azt gondolta, hogy az egészséges emberek önismereti csoportjaiban ezek a határok nem fontosak. Szerelmek szövődtek, barátságok szövődtek... Hogy mondjam neked? Emberibb csoportosulásokká, barátságokká alakultak. Nagyon más, mint minden más – mondjuk – analitikus csoport (Interjú Ajkay Klárával 2003).

A Mérei-féle csoportozás nem a nyugati technikák kényszerű kompromisszumokkal történő adaptációját tekinti céljának, hanem egy olyan szakmai közösség megteremtését, amely a második nyilvánosságban, személyes, informális szálakon, erős belső értékrenddel szerveződik. A pszichológus és a pszichológusközösség emberi minőségét, az önismeret, önmegvalósítás morális parancsának teljesíthetőségét éppen az garantálja, hogy a pszichológiai értelemben vett csoport törvényszerűségeinek ismeretével át lehet húzalozni a tagok közötti személyes szálakat úgy, hogy a csoportból *valódi* informális kisközösség legyen – az informalitás államszocialista társadalmakra jellemző jelenségeivel együtt. A terápiás képzésben, a terapeuta-páciens, csoportvezető-csoport viszonyokban Mérei legalábbis programszerűen követelte a medikális és a hétköznapi szerepek összefolytatását (Fonyó 2006; Bagdy 1989; Borgos 2006; Kovai 2016: 405–436; illetve Mérei az ún. „rendezvényirodalom” körébe sorolható, halála után kiadott írásai: Mérei 1989 [1973], 1989 [1981], 2006 [1979]). Ennek elmaradása legalább akkora etikai vétségnek számított, mint Nnyugaton ezek megtörténte. A vétség morális igazolásául mindkét esetben „az” emberről és annak társas viszonyairól való normatív tudás szolgál.

A hetvenes évek közepére ez az informalitásból építkező csoportterápiás mező annyira megerősödött, hogy egyfajta „civil szféraként” lépett a nyilvánosság elé. Az 1974-től évente megrendezett, nyugatnémet mintára épülő *Pszichoterápiás hétvégek* célja a csoportos terápiás módszerek népszerűsítése volt. A rendezvények már egy országos hatókörű szakmai nyilvánosságnak szóltak, és semmiféle módon nem kapcsolódtak az állami intézmények-

7 A 'rendezvényirodalom' kifejezést Mérei informális köreiben alkalmazták a különféle közösségi események, ünnepek során elhangzott, felolvasott, a résztvevők által írt szórakoztató szövegekre. Mérei pszichoterápiás kiképző csoportjai („A” csoport, Műhely Csoport) szintén ilyen közösségként működtek. A hivatkozott Mérei-szövegek ebben a körben hangoztak el eredetileg, többnyire a szerző születésnapjának megünneplése alkalmával.

hez: a szervezés önkéntesekkel magánúton történt, nem részesült állami támogatásban, a résztvevők számára önköltséges volt, a kiképző terapeuták nem hivatalos beosztásuk, hanem informális képzettségük alapján választódtak ki. Mindez megágyazott a pszichoterápia nyolcvanas évek második felétől induló piacosodásának és a piaci környezetben működő szakmai egyesületeknek.

A Mérei-iskola és a Hidas-iskola a rendszerváltásig a magyar csoport-pszichoterápia két rivális paradigmája volt.

A pszichoterápiás hétvégeken volt is a szlogen, hogy jönnek a Mérei girlök, és akkor mi visszamondtuk, hogy ott meg a Hidas boyok (Interjú Ajkay Klárával 2003).

Ez a két csoport együttesen rajzolta meg a korabeli magyar csoport-pszichoterápia sorsát. Ennek a „sorsnak” egyik lényeges motívuma, hogy a nyugatról importált pszichoterápiás technológia két értelemben volt normatív. Egyrészt normatívnak tekintette a nyugati intézményrendszerben kialakult sztenderdeket az „anakronizmusként” értelmezett államszocializmusban (Hidas-iskola), másrészt a nyugati technológiákat a „létező szocializmus” morális alternatívájaként működő, informális szakmai közösség integritásának megteremtésére adaptálta (Mérei-iskola). Mint arról már szó esett, az egyén viselkedését, boldogulását a nyugati terápiás diskurzusban nem osztályhelyezete vagy közéleti kompetenciái határozzák meg, hanem személyes érzelmi kapcsolatait, választásait, csoportjai – ez a hatvanas évektől igaz a magyar pszichológusokra is.

A Pszichoterápiás Hétvég-mozgalom – út a magyar „pszichoboom” és pszichoterápia piacosodása felé

Az 1974-ben elindított Pszichoterápiás Hétvég-mozgalom a félinformális második nyilvánosságokból nőtt ki magát, szervesen kapcsolódva azok jellegzetességeihez és értékvilágához. A szervezők a Hidas-csoport tagjai voltak, önkéntes munkában dolgoztak, a részvétel önköltséges volt, a rendezvény nem kapcsolódott egyetlen állami vagy pártszervezethez sem. A koncepciót az angol Tavistock-konferencia mintájára alakították ki.⁸ A háromnapos Hétvégeket mindig vidéki városokba szervezték, a helyi pszichiátriai intézmény vezetőinek közreműködésével. Egyrészt azért, hogy a résztvevőket kiszakítsák otthoni környezetükből és hagyományos hierarchikus viszonyaikból, másrészt, hogy a vidéki városokban élő szakemberek is megismerkedhessenek a csoportmódszerekkel, és kialakuljon a pszichoterápia országos nyilvánossága.

⁸ A módszer lényege, hogy a résztvevők kiszakadjanak hétköznapi környezetükből, feladatuk kizárólag a csoport és benne saját viselkedésük tanulmányozása. A rendezvény jellemzően kiscsoportok és ún. nagycsoportok váltakozásából épül fel, szünet csak a fizikai szükségletek (étkezés, alvás stb.) kielégítésre elegendő. A kiscsoportok a Pszichoterápiás Hétvégen egy-egy módszer demonstrációjára, saját élményű kipróbálására adtak lehetőséget – egy kiscsoport 8–15 főből állt, egy résztvevő mindvégig ugyanahhoz a kiscsoporthoz tartozott. A nagycsoporton a rendezvény összes résztvevője jelen van, a vezetés nondirektív. 30–40 főnél nagyobb csoportokban a szervezett csoportokra jellemző folyamatok mellett megjelennek a tömeglélektani, tömegdinamikai sajátosságok, a helyzet csoportdinamikai adottságaiból fakadóan a résztvevők könnyen kerülnek regresszív állapotokba. A módszer a nagy létszámú emberi helyzetek, viszonyok vizsgálatát teszi lehetővé. (Szőnyi 2005: 111–116). Az ilyen jellegű, egy vagy többnapos „csoportozós” rendezvények további jellemzője az ún. maratoni effektus: a résztvevők időérzéke feloldódik, az események intenzitása megemelkedik. Ennek egyik oka, hogy nincs tér és idő a történetek egyéni, személyes feldolgozására (Szőnyi 2005: 234).

A rendezvény jóval népszerűbb lett, mint ahogyan arra a szervezők számítottak. A pszichológusok, pszichiáterek mellett az első hétvégétől jelen voltak újságírók, tanárok, társadalomtudósok, művészek, társadalmi reformok iránt elkötelezett értelmiségiek. A Pszichoterápiás Hétség társadalmi esemény lett, a pszichoterápia, a csoportterápiás módszerek, amelyek addig elsősorban a szakemberek informális köreinek csoportidentitását és személyes viszonyait erősítették, a korszak progresszívnek számító reformmozgalmainak hordozói lettek. Hidas Györgyöt idézve:

A Pszichoterápiás Hétség nem csak a pszichoterápia miatt volt érdekes. Úgy látszik, hordozójává vált valami olyan társadalmi mozgásnak, ami az országban épp indulóban volt vagy éppen megfeneklett. Például az 1968-ban indult, majd néhány év múlva visszafogott gazdasági reformra gondolok (Zánkay 1989: 390).

A technokrata szakmaiság és a mozgalmi küldetés ethosza a Pszichoterápiás Hétségeken problémamentesen illeszkedett egymásba, erősítve a Hétség vonzerejét és szakmai presztízsét. A pszichoterápia a szélesebb nyilvánosság és a szakemberek körében egyaránt összekapcsolódott a korszak általános reformdiskurzusával: az 1970-es évek végétől újrainduló piacösztő gazdasági reformokkal, a socialista intézmények demokratizálását sürgető reformkommunista értelmiségi kritikákkal.

A nyolcvanas évek elejétől a magyar államszocializmus működése is megváltozott. A hetvenes évek végén az elmélyülő gazdasági válság a piacösztő reformok újabb hullámát eredményezte. A reformelképzelések egy komplex gazdasági szerkezetváltásra irányultak, a gazdaság aktuális problémáit – a kortárs nyugati neoliberális közgazdaságtani irodalomra hivatkozva – alapvetően az állami beavatkozás piactörztő hatásaival magyarázták (Gagyí 2014). A nyolcvanas évek gazdaságpolitikai és értelmiségi diskurzusainak jelszavai a „decentralizáció” és a „piacosítás”, az állam „túlhatalmának” különféle aspektusaira vonatkoztak. Mint láttuk, a pszichoterápia az 1960-as évek elejétől „második nyilvánosságként” szerveződött meg a közintézmények keretei között. Ez a hagyomány és a Pszichoterápiás Hétség a szakmában eleve az államtól független önszerveződés gyakorlatát és ethoszát erősítették.

A nyolcvanas évek elejére létrejött a pszichoterápiás intézményrendszer, formalizálódott a pszichoterápiás képzés, legálisan működhetnek a különféle pszichoterápiás irányzatok munkacsoportjai. A Hétságok szerveztői hivatalosan is elismert szakemberek lettek: intézményes pszichoterápiás képzések vezetói, főorvosok, egyetemi oktatók. A nyolcvanas évek második felétől elsősorban számukra nyílt meg a jövedelmező magánpraxis lehetősége. Ez a tény jelentősen átalakította a stáb etikai elveit és a rendezvény mozgalmi funkcióit egyaránt. A Hétség mozgalmi jellege a nyolcvanas évek közepére kifulladás, a stáb 1986-ban úgy döntött, nem folytatja a szervezést. Harmatta Jánost idézve:

1978 után a gazdasági helyzet nehezülésével fokozatosan emelkedtek az árak. Amíg 1974-ben egy Hétségén a részvétel még 250 Ft-ba került, 1986-ban már 1320 Ft-ba. Ezt az akkori fizetések mellett a résztvevők egy része már nem tudta fedezni. Éppen a fiatal pályakezdők kerültek így hátrányba. (...) A stábtagnak soha nem kaptak térítést a munkáért (...) Ez jól illett a Hétség mozgalmi jellegéhez. Ekkorra azonban már több stáb-csoporttagnak működtek fizetett önismereti képző csoportjai. Felmerült a stábben is a fizetett csoportvezetés igénye, és az, hogy legyen profitorientált a Hétség. (...) Az ilyen típusú „profitorientáltságnak” azonban számos reális eleme hiányzott. Így azután ez az igény a stábben feszültségként jelentkezett (Harmatta 2006).

Kétségtelen, hogy a rendszerváltás után a pszichológia az önmagán individuumként dolgozó „neoliberális szubjektum” egyik legfontosabb technikája lett. Ez azonban nem egyszerűen a nyugati technológiák egyszerű átvételével járt. A nyolcvanas évek végén a közszolgáltatások decentralizálásának és privatizálásának neoliberális elképzelései a korabeli szereplők fejében összekapcsolódtak az állam és a párt túlhatalmának kritikájával, a munkástulajdonon és önkormányzatiságon alapuló – és nem az állami kizsákmányolásra épülő – valódi szocializmus vagy a piaci és közösségi tulajdonformákkal vegyesen működő „harmadik út” vízióival (vö. Kovai és Neumann 2015). A pszichoterápiás második nyilvánosságok vagy a Pszichoterápiás Héttvégek mozgalmi potenciálja szintén az állami intézmények kritikáján és a demokratikus önszerveződés ethosán alapult. Nyilvánvalóan egyetlen magyar pszichoterapeuta sem támogatta a rendszerváltás után az állami pszichoterápiás ellátás csaknem teljes felszámolását, a szakma azonban az első adandó alkalommal az államtól függetlenül, egyesületi keretek között intézményesült, a korabeli szakemberek jelentős része számára megnyíltak a korábbinál jóval jövedelmezőbb magánpraxis lehetőségei. Az „államtalanított” pszichoterápia a rendszerváltást követően leginkább a (felső)középosztálybeli fogyasztókban találta meg fizetőképes keresletét.

Konklúzió: a csoport-pszichoterápia alakváltozásai

A kicscsoport személyiségformáló ereje nyugaton az emberi erőforrásként értelmezett, individualista módon önreflexív szubjektum kialakítását, fejlesztését szolgálta. A jó és a helyes élet imperatívuszai a nyugati pszichoterápia medikális igazságdiskurzusában a normalitáspatológia dimenziójába rendeződtek. A szervezetek, közösségek, emberi kapcsolatok és egyének „egészséges” működése a szabadpiac-demokrácia-civil társadalom hármasan alapuló morális univerzum egyik alapjává lett. A csoport-pszichoterápia sikere, azaz célja az önmagán (munkahelyi és kapcsolati teljesítményén) folyamatosan dolgozó, fejlődő személyiség.

A háború utáni magyarországi szocialista modernizációs projekt másfajta szubjektumot igényelt. Az iparosítás, a mezőgazdasági népesség proletarizálása, a (szocialista) modernizáció nyomán létesülő gazdasági és közigazgatási intézmények sok új kádert igényeltek. A munkaerőhiányt tovább erősítette, hogy a kiépülő bürokratikus egypártrendszer intézményeinek óriási igénye volt a rendszerhez lojális munkás- és paraszti származású iskolázott középkáderekre. Az ideológia nyelvén ezek az igények az „új ember”, „új értelmiség” programjaként fogalmazódtak meg. Az „új ember” a „hamis tudattól” mentes individuum, aki képes felismerni saját osztályhelyzetét és annak megfelelően cselekedni. A népi kollégiumi mozgalom népszerűsége és hatékonysága egyebek mellett abból adódott, hogy az első generációs fiatal értelmiségnek valóban lehetősége (sőt bizonyos értelemben privilégiuma) volt felelős vezető munkakörök betöltésére. A Kurt Lewin amerikai tréninglaboratóriumában kikísérletezett csoportos technikák, a csoport teljesítménynövelő hatásának felismerése a háború utáni Magyarországon egy generációs és osztályalapon szerveződő réteg közösséggé formálásában, identitásképzésében vált fontossá. A csoporttechnikák célja nem az önmagát társadalmi helyzetétől atomizáló, csak saját belső folyamataira koncentráló individuum, hanem egy a saját társadalmi helyzetéből kollektív identitást alkotó csoport és az önmagát társadalmi helyzetében felismerő szubjektum.

A hatvanas évekre nyugaton az egyre kidolgozottabbá váló, az állami és civil közszolgáltatások körében egyre elterjedtebb csoporttechnikák egyúttal egyfajta fogyasztási cikké is váltak. A hatvannyolcas társadalmi és identitásreform-mozgalmak egyik eszközévé vált a pszichológiai értelemben vett csoport (lásd pl. az encounter mozgalom), ahol az emberek „valódi” találkozások során „szabadulhatnak meg” a társadalmi kényszerektől és sajátíthatják el „valódi” önmagukat. A magyarországi kontextusban – bár tény, hogy a szakemberek csoportozását a maga módján szintén áthatotta „hatvannyolc” szelleme (részletesen Kovai 2016: 405–436) – az új csoporttechnikákat ismertető kurrens pszichoterápiás irodalom kizárólag szakemberek egy szűk köréhez jutott el, a csoportmódszerek pedig szinte kizárólag ennek a szűk körnek a szakmai identitását szolgálták. A csoport személyiségformáló ereje a korszakban jellegzetes, második nyilvánosságként működő, félig informális közegek intenzitását volt hivatott erősíteni. A csoport által megformált szubjektum elválaszthatatlan volt a korszak jellegzetes értelmiségi szerepeitől. Mint láttuk, ez a funkció lényegesen átalakította a nyugati terápiás protokollokat és azokat a többnyire implicit normákat, amelyek a pszichoterápiás technikák társadalmi funkcióihoz kapcsolódnak. A korabeli pszichológus értelmiségi két jellegzetes típusa, a „nyugatos technokrata” és az „underground ellenzéki” a csoportot és a csoportozást éppen úgy normatív módon értelmezte, ahogy nyugati kollégáik, csak éppen a normák tartalma volt eltérő.

A hetvenes évekre a csoportozás Magyarországon is társadalmi mozgalommá vált, de az előzményekből és a társadalmi kontextusból adódóan szintén szakemberek, illetve az értelmiség körében. A pszichoterápia és a csoportozás a korszak értelmiségi reformideológiáihoz kapcsolódott, amelyeknek továbbra is az egyik lényeges aspektusa a Nyugathoz való felzárkózás és/vagy a szocializmus reformja. Egyúttal a csoportos technikák elterjedésével, egyre professzionálisabbá válásával, valamint a pszichológia expanziójával elhagyta azt a szűk értelmiségi közeget, ahol addig működött, és a nyolcvanas évekre a csoport Magyarországon is árucikk lett a pszichoterápiák újonnan létrejött piacán. A rendszerváltás után a szakmába belépők a piaci környezetben működő szakmai egyesületekben sajátíthatják el és adhatják tovább az önmagán dolgozó csoport és az önmagán dolgozó szubjektum technikáit. A csoportozás ethosza a rendszerváltás utáni Magyarországon utolérte a Nyugatot. A – többnyire – középosztálybeli fogyasztók számára egy olyan normatív technológiát biztosít, amely a szenvedés okait és az azzal való megküzdést az egyén személyes felelősségévé teszi és a pszichológia diskurzusában értelmezi.

Hivatkozott irodalom

- Comittee on History (1971): A Brief History of the American Group Psychotherapy Association 1943–1968. *International Journal of Group Psychotherapy* 21(4): 406–435. Interneten: <http://www.agpa.org/home/about-us/agpa/25-year-history>.
- Bagdy Emőke (1989): Közösségek hálózatában. In *Mérei Ferenc Emlékkönyv*. Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest: k. n., 9–10.
- Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.) (1989): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*. Budapest: k. n.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge. [Magyarul részlet: A habitus és az életstílusok tere. *Replika* (72): 49–94.]
- Borgos Anna (2006): „Egy mutatóvány forgatókönyve.” Motívumok Mérei Ferenc pályájából és személyiségéből nyilatkozatai és tanítványai tükrében. In *Mérei élet-mű*. Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 11–37.

- Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.) (1989): *Mérei élet-mű*. Budapest: Új Mandátum.
- Bőröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás a kapitalista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2(3): 3–20.
- Cushman, Philip (1995): *Constructing the Self, Constructing America. A Cultural History of Psychotherapy*. Boston, MA: Da Capo Press.
- Fonyó Ilona (2006): A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc. In *Mérei élet-mű*. Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 55–63.
- Foucault, Michel (2000): Az önmagaság technikái. In *úő Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 345–369.
- Foucault, Michel (2003): *Abnormal. Lectures at the College de France 1974–75*. London: Verso.
- Foucault, Michel (2006): *Psychiatric Power. Lectures at the College de France 1973–74*. London: Palgrave Macmillan.
- Gagyi Ágnes (2014): Beágyazott kritika. A Fordulat és reform kontextusa. *Fordulat* (21): 150–170.
- Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 10–64.
- Erős Ferenc (2006): Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In *Mérei élet-mű*. Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 127–161.
- Etkind, Alexandr (1999): *A lehetetlen erősz. A pszichoanalízis története Oroszországban*, Budapest: Európa.
- Ewing, Thomas F. (2001): Restoring Teachers to Their Rights. Soviet Education and the 1936 Denunciation of Pedology. *History of Education Quarterly* 41(4): 471–493.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press. [Magyarul részlet: A késő modernitás körvonalai. *Replika* (82): 113–130.]
- Hacking, Ian (1995): *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
- Hacking, Ian (1999): Madness. Biological or Constructed. In *úő The Social Construction of What*. Cambridge, MA – London: Harvard University Press, 100–125.
- Hacking, Ian (2006): Making up People. *London Review of Books* 28(16): 23–26.
- Harmatta János (2006): A Pszichoterápiás Hétvégek (1974–1986) története és hatása. *Pszichoterápia* 15(1): 6–18 (első rész), 15(2): 86–95 (második rész).
- Hidas György (1998): Önéletrajz, In *Önarckép háttérrel*. Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (szerk.). Budapest: Pólya, 107–129.
- Interjú Ajkay Klárával* (2003. február 18.). Készítette: Borgos Anna a „Mérei élet-mű” kutatás keretében.
- Interjú Barcy Magdolnával* (2002. október 22.). Készítette: Borgos Anna a „Mérei élet-mű” kutatás keretében.
- Joravsky, David (1989): *Russian Psychology. A Critical History*. Oxford: Blackwell.
- Kardos László (szerk.) (1978): *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovai Melinda (2015): Gyermekpszichológia Magyarországon 1945–1970 – avagy hová lett a pszichológiából a társadalom? *Imago Budapest* 3. Interneten: <http://imagobudapest.imagoegyeselet.hu/index.php/component/kk/?ww=cikk&id=62>.
- Kovai Melinda (2016): *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. Budapest: L'Harmattan.
- Kovai Melinda és Neumann Eszter (2015): Hová lett az egyenlősítő közoktatás? A komprehenzív iskolareform sorsa Angliában és Magyarországon. *Educatio* 24(4): 65–78.
- Kozulin, Alex (1984): *Psychology in Utopia. Toward a Social History of Soviet Psychology*. Cambridge: MIT Press.
- Knausz Imre (1998): Szakszerűség és politikum az Országos Neveléstudományi Intézetben. In *úő Történelem és oktatás*. Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet, 101–109.
- Köte Sándor (1989): Mérei Ferenc és a népi kollégiumok. In *Mérei Ferenc Emlékkönyv*. Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest: k. n., 81–84.
- Lasch, Christopher (1984): *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa.
- Litván György (1989): Mérei Ferenc a politikában. In *Mérei Ferenc Emlékkönyv*. Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest: k. n., 112–116.
- Litván György (1999): Mérei és a „Krampusz”. Esettanulmány. *Beszélő* 4(2): 60–70.
- Marks, Sarah (2017): Psychotherapy in Historical Perspective. *History of Human Sciences* 30(2): 3–16.
- Matza, Thomas (2012): „Good Individualism”? Psychology, Ethics, and Neoliberalism in Postsocialist Russia. *American Ethnologist* 29(4): 804–818.
- Mérei Ferenc (1998 [1947]): Az együttes élmény. In *Megismerés, előítélet, identitás*. Erős Ferenc (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 65–81.
- Mérei Ferenc (1949): Group Leadership and Institutionalization. *Human Relations* 2(1): 23–39.

- Mérei Ferenc (1967): A pár és a csoport. Csoportdinamikai kísérlet gyermekeken. In *Pszichológiai Tanulmányok X.* Gegesi Kiss Pál (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 373–423.
- Mérei Ferenc (1989 [1973]): November 64. Egy mutatóvagy forgatókönyve. In: *Mérei Ferenc Emlékkönyv.* Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest, k. n., 129–134.
- Mérei Ferenc (1989 [1981]): Bandázs nélkül. In *Mérei Ferenc Emlékkönyv.* Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest, k. n., 146–159.
- Mérei Ferenc (2006 [1979]): Nem tudom abbahagyni. In *Mérei élet-mű.* Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 259–262
- Micale, Mark S. és Roy Porter (1994): Introduction. Reflections on Psychiatry and its Histories. In *Discovery and History of Psychiatry.* uók (szerk.). New York – Oxford: Oxford University Press, 3–34.
- Miller, Peter és Nicolas Rose (1988): The Tavistock Programme. The Government of Subjectivity and Social Life. *Sociology* 22(2): 171–192.
- Miller, Peter és Nicolas Rose (2008): On Therapeutic Authority. Psychoanalytical Expertise Under Advanced Liberalism. In *Governing the Present.* Cambridge: Polity, 142–173.
- Papp István (2008): *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig.* Budapest: Napvilág.
- Pataki Ferenc (szerk.) (1974): *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Pataki Ferenc (2005): *A Nékosz-legendá.* Budapest: Osiris.
- Pléh Csaba (1985): Társadalmi változások és a pszichológia négy évtizede. *Világosság* 26(4): 212–218.
- Rose, Nikolas (1990): *Governing the Soul. The shaping of the private self.* London – New York: Routledge.
- Rose, Nikolas (1996a): Psychiatry as a Political Science. Advanced Liberalism and the Administration of Risk. *History of Human Sciences* 9(1): 1–23.
- Rose, Nikolas (1996b): *Inventing Ourselves. Psychology, Power and Personhood.* Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Sennett, Richard (1998): *A közéleti ember bukása.* Budapest: Helikon.
- Szónyi Gábor és Tomcsányi Teodóra (1984): Magyar csoport-pszichoterápiás irodalom 1956–1981. *Pszichológia* 4(4): 613–638.
- Szónyi Gábor (2005): *Csoportok és csoportozók. A lélektani munkára építő csoportok vezetése.* Budapest: Medicina.
- Zánkay András (1989): Pszichoterápiás Héttvég 1974–1986. Beszélgetés Hidas Györggyel. *Magyar Pszichológiai Szemle* 45(4): 387–402.

Nádasi Eszter

Orvos-beteg viszonyrendszerek az amerikai kórházsorozatokban

„Direkt olyan szemét orvos akarok lenni, mint House” – ez volt az első foszlány, melyet elkaptam a közelemben ülők beszélgetéséből egy hosszú vonatúton, néhány évvel ezelőtt. A kijelentés gazdája, egy húsz év körüli férfi, anatómiakönyvet tartott az ölében, és a tanulást megszakítva elmagyarázta ismerősének, hogy a szóban forgó orvosban – Gregory House, a Magyarországon *Dr. House* címen futó amerikai kórházsorozat főszereplője – nem csak a fenomenális orvosi tudását csodálja, hanem a személyiségét, a gyógyításhoz való hozzáállását és a kommunikációját is. Merthogy a „szemét” jelző természetesen nem a diagnosztikára specializálódott immunológus gyógyítói kvalitásait minősítette, hanem azt, ahogyan ezt a feladatot ellátja. House meggyőződése, hogy minden beteg hazudik (Hermann 2010), ezért nem is érdemes kérdezni őket, vagy hagyatkozni arra az információra, amelyet felvesznek tőle. Úgy hiszi, hogy az orvosnak nem a beteget kell meggyógyítania, hanem a betegséget, amire egy feladványként tekint.

Nem véletlen, hogy a sorozatot gyakran a krimi műfajának orvosi adaptációjaként emlegetik: a nyomozó szerepét Dr. House tölti be, bűntény helyett pedig epizódról epizódra rejtélyes eseteket kell felderítenie – hiszen a széria legtöbb része különálló történeteket mutat be. A „nyomozás” során Dr. House nem válogat az eszközökben, gyakran átlépi az etikai szabályokat vagy éppen elsiklik a beteg kérései fölött, a véleményétől nem kíméli meg sem a beteget, sem a munkáját segítő orvosi teamet. Saját csapattal dolgozik, a feladatuk az, hogy ötleteket gyűjtsenek, és elvégezzék a főnökük által rendelt vizsgálatokat. Mindeközben gyakran állniuk kell House degradáló megjegyzéseit, szarkazmusát, és vicodinfüggősége mellékhatásait. De az epizódok végére legtöbbször minden jóra fordul: a beteg felépül, és bebizonyosodik, hogy a sztárdiagnosztika nélkül semmire nem ment volna a többi orvos, ebből pedig azt a következtetést lehet levonni, hogy érdemes elviselni az orvos fenomén különcséget.

Az sorozat eredeti címe „House” – azért csak ennyi, mert a szereplők legtöbbször csak így emlegetik a főhőst. A széria 2004-ben debütált a Fox műsorán, és 2012-ig összesen nyolc évad (177 rész) készült el belőle. Az óriási sikerű sorozat Magyarországon 2006-ban került

adásba, és népszerűsége nem maradt el a tengerentúliétól. A műsor rangos televíziós szakmai elismeréseket nyert: többek között Emmy-, Golden Globe- és Satellite-díjat, emellett a People Choice Awards győztese is többször volt. A kritikai hangok között azonban aggódalmak is megjelentek azzal kapcsolatban, hogy a *Dr. House* negatív képet fest az orvoslásról, a bioetikáról, és negatív irányba befolyásolja a leendő orvosokat. Egy empirikus, kérdőíves kutatásból kiderült, hogy a leendő orvosok egy része szerepmodellként tekint a kórházszorozatok orvosaira, ami House esetében is igaz. Az ő megítélése azonban kifejezetten ellentmondásos: vannak, akik szerint pozitív, követendő hős – ez a tábor a szakmai tudását és szakmai tapasztalatait emeli ki. Azok pedig, akik az ellenkezőjét gondolják, és elrettentő modellként gondolnak rá, a hozzáállását, a viselkedését és emberi gyengeségeit helyezik megítélésük előterébe (Weaver, Wilson és Langendyk 2014). Ritka tehát, hogy valaki egy az egyben utánozni szeretné őt: bár, ahogy a bevezető történet mutatja, erre is van példa.

De nem a *Dr. House* az egyetlen kórházszorozat, mely erősen felkeltette a nézők, a televíziókritikusok és a médiakutatók érdeklődését. A műfaj az 1950-es évektől kezdve töretlen népszerűségnek örvend, így a sorozatok tartalmát, valamint a való életre gyakorolt hatásait többféleképpen próbálták már megközelíteni és értelmezni. Tanulmányomban a kórházszorozat fogalmának bemutatása után összefoglalom a műfajhoz kapcsolódó kutatások főbb irányvonalait. Ezt követően az orvos-beteg viszony szériákbeli ábrázolásának sajátosságait ismertetem, majd egy konkrét sorozat, a *Grace Klinika* történetzárait elemzem. Választásom azért esett ennek a sorozatnak a tartalomelemzésére, mert a népszerű széria jelenleg is fut – 14. évadját szeptemberben kezdték el sugározni Amerikában –, így potenciálisan befolyásolhatja a nézők megítélését a televíziós orvosokról. A jellegzetes páciens típusok meghatározásán kívül azt vizsgálom, hogy a sorozat orvosai milyen messzire mennek el a betegek megmentése érdekében, és hogy hozzáállásuk, tevékenységük ábrázolása milyen hatással lehet a nézőkre.

Műfaji jellegzetességek

A „kórházszorozat” (*hospital drama*) mellett az angol terminológia több kifejezést is használt a műfajhoz tartozó sorozatok megjelölésére, ilyen az „orvosidráma-sorozat” (*medical drama series*), illetve a „doktorshow” (*doctor show*) is. Különösen az utóbbi kifejezés világít rá az orvosok dominanciájára ezekben a sorozatokban. A dráma szó az élet-halál kérdések középpontba állításán kívül arra is utal, hogy a szériák szereplői nem csak szakmai, hanem magánéleti kérdésekkel, nehézségekkel is küzdenek: az érzelmi, személyiségfejlődéssel kapcsolatos történetszálak eltérő mértékben ugyan, de hangsúlyosak ezekben a produkciókban. A kórházszorozat kifejezés használata mellett döntöttem, egyrészt mert tágabbnak, átfogóbbnak érzem, másrészt mivel a hazai köztudatban ez a kifejezés már jobban elterjedt.

A szóban forgó sorozatok közös jellemzője, hogy a történet középpontjában a különféle betegségek diagnosztikája és kezelése, valamint a balesetet, erőszakos támadást szenvedett emberek életének megmentése áll. A helyszín egy gyógyításra szakosodott intézmény: a legtöbb esetben kórház, de lehet klinika, vagy ritkább esetben orvosi rendelő is. Általában nem az egész kórház van a fókuszban, hanem egy-egy olyan részleg, ahol nagy valószínűséggel életveszélyes állapotban lévő betegek vannak. Ha nézőként megfigyeljük a képernyőn ábrázolt betegségeket, akkor azt látjuk, hogy ezek többsége nem krónikus, hanem akut: ilyen

például egy súlyos sérülés, vagy egy szívelégtelenség, agyi katasztrófa is. Ezek mellett a rák a leggyakrabban előforduló probléma, illetve a ritka, különös betegségek (Hetsroni 2009; Ye és Ward 2010). Ez a jelenség a műfaj megszületésekor még nem volt jellemző, a korai szériák egyszerűbb eseteket vonultattak fel, és a nézők érdeklődésének fenntartásához például a háziorvosi munka bemutatása is elegendő volt (Turow 2010). A befogadói ingerküszöb folyamatosan emelkedett, csúcsra pörgését jól reprezentálja az 1994-ben debütáló NBC-sorozat, a *Vészhelyzet* (ER) sikere, mely egy chicagói kórház sürgősségi-baleseti osztályának (SBO) gyors ütemű, naturalisztikus ábrázolásával azonnal a nézők kedvence lett. Ennek a sikernek köszönhető az is, hogy a 2009-es utolsó epizódig összesen tizenöt évad készült el belőle, s ezzel helyet kapott a minden idők leghosszabb televíziós sorozatai között. Ma már a nézők akció iránti igényét az SBO mellett leginkább a sebészek munkájának bemutatása képes kielégíteni.

A kórházi életet bemutató sorozatok főszereplői az egészségügyi ellátást végző szakemberek, legtöbbször az orvosok, gazdagon kidolgozott szakmai és magánéleti történet, és a személyiségjegyeik is jól felépítettek. Bár vannak sorozatok, melyekben önálló történetszaklakat kapnak a nővérek – például a *Vészhelyzet*ben ilyen szereplő Carol Hathaway (Juliana Margulies), Abby Lochart (Maura Tierney) és Samantha Taggart (Linda Cardellini) –, de a legtöbb esetben az ápolók akkor kerülnek előtérbe, ha valamelyik orvos szexuális érdeklődést mutat irántuk. Utóbbira *A Grace Klinika* (*Grey's Anatomy*) című, ABC által készített, 2005 óta sugárzott sorozat mutat emlékezetes példákat. Ilyen az, amikor a vezető agysebész, Derek Shepherd (Patrick Dempsey) kalandba keveredik Rose nővérral (Lauren Stamile), vagy az atletikus Eli Lloyd (Daniel Sunjata) esete, akin egy sebésznő, Miranda Bailey (Chandra Wilson) szeme akad meg. Az ápolói munka bemutatásában viszont több televízióstartalom-előállítással foglalkozó cég látta meg a potenciált: így született meg például 2009-ben a Showtime *Nurse Jackie* című szériája, mely 2015-ig volt adásban.

A kórházsorozatok közös jellemzője még, hogy az alkotók olyan dramatizált tartalom előállítására törekszenek, mely szakmailag hiteles: figyelmet fordítanak arra, hogy a képernyőn ábrázolt esetek tudományos szempontból helytállóak legyenek, illetve hogy a kezeléseket, beavatkozásokat, műtéteket pontosan ábrázolják. Míg korábban az volt a jellemző, hogy munkájukat orvosi szervezetek segítették, addig ma már inkább állandó szakértőket alkalmaznak az írói csapatban, illetve egy-egy témához felkért hozzászólóik vannak. Egyedülállónak számít az, hogy a *Vészhelyzet*et jegyző Michael Chrichton maga is rendelkezett orvosi diplomával: a sorozat korai epizódjai a saját élményeit dolgozzák fel. Az író a hetvenes években volt orvostanhallgató, és a sztori már akkoriban elkészült, de a televízióipar csak a kilencvenes években lett nyitott a történetre, melyből Chrichton eredeti elképzelése szerint film készült volna. Egy másik, mai érdekesség, hogy *A Grace Klinikában* egy valódi műtősnő – akit a sorozatban és a stáblistában is csak Bokhee néven emlegetnek – is részt vesz a forgatásokon. Ő nem csak a háttérből segít, hanem a képernyőn is látható: az a dolga, hogy az operációkat bemutató jelenetekben minden eszköz és mozdulat a helyén legyen.

A kórházsorozatok tudománya

A kórházsorozatok legjelentősebb szakértőjének, Joseph Turow-nak 2010-ben megjelent *Playing the Doctor – Television, Storytelling and Medical Power* című monográfiája az ötve-

nes évektől kezdődően a kétezres évek első feléig tekinti át a műfaj történetét és változásait, különös figyelmet fordítva az orvosok ábrázolására. Turow már korábban, más szemszögből is megközelítette a témát: 1996-ban azt vizsgálta, hogy az amerikai televíziós szórakoztató műsorok – köztük a kórházsorozatok – milyen betekintést adnak a nézőknek az egészségügyi működésébe. Már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdasági és politikai szempontok figyelmen kívül hagyása torz elvárásokat ébreszthet a nézőkben (Turow 1996). 2002-ben a Kaiser Family Foundation támogatásával írt elemzést arról, hogy a milliók által rendszeresen követett kórházsorozatok hogyan reprezentálják az egészségpolitika aktuális kérdéseit a 2001–2002 közötti időszakban (Turow 2002). Mindezek mellett az ápolói szakma ábrázolásával kapcsolatos problémák is foglalkoztatták. A nővérek háttérbe szorulásának egy potenciális okaként rámutatott arra, hogy az orvosok reprezentációját már a műfaj megjelenése óta figyelemmel kísérik a nagy érdekérvényesítő képességgel rendelkező orvosi szervezetek – ugyanez azonban nem mondható el a másik félről.

A Kaiser Family Foundation két másik, jelentős kutatást is végzett a kórházsorozatokkal kapcsolatban: az egyik a szériákban megjelenő egészségügyi tartalom adekvátságát vizsgálta (Murphy, Hether és Rideout 2008). A másik pedig egy esettanulmány volt arról, hogy *A Grace Klinikában* tudatosan, a készítők közreműködésével elhelyezett történetyszál mennyire alkalmas arra, hogy a nézők ismereteit bővítse a kérdéssel kapcsolatban, hogy vajon a HIV-pozitív anyák átadhatják-e a fertőzést születendő gyermekeiknek (Rideout 2008).

A kórházsorozatokat középpontba állító kutatások jó része a tartalomelemzés módszerével dolgozik. Gregory Makoul és Limor Peer elemzésének (2004) középpontjában a *Vészhelyzet* és a *Chicago Hope* Kórház áll: a választás oka, hogy a két sorozat egyszerre indult, ráadásul mindkettő Chicagóban játszódik. Amir Hetsroni valódi halálozási statisztikákat hasonlított össze a kórházsorozatokban reprezentált arányokkal, és arra jutott, hogy a valóság – ebből a szempontból legalábbis – jobb hely, mint a fiktív egészségügyi intézmények világa (Hetsroni 2009). Elena Strauman és Bethany Goodier *A Grace Klinika, a Dr. House* és a „*Nip/Tuck*” című sorozatok elemzésével a műfaj változásaira mutat rá: egyik legfontosabb konklúziójuk, a saját szavaikkal, hogy a nagymamánk korabeli kórházsorozatok merőben mások voltak, mint a műfaj mai termékei (Strauman és Goodier 2008). Heather J. Hether és kollégái két, mellrákkal kapcsolatos történet edukációs erejét vizsgálták a *Vészhelyzet* és *A Grace Klinika* nézőinek körében (Hether, Huang, Beck, Murphy és Valente 2008). Ugyanezt a két sorozatot vizsgálta Yinjiao Ye és Kristina E. Ward is: a 2000–2007 közötti időszakból 127 epizódot elemezve arra a következtetésre jutottak, hogy a képernyőn ábrázolt betegségek merítése széles és változatos, azonban a sebesülések, szívelégtelenség és a rák felülreprezentáltak (Ye és Ward 2010). Nem véletlen, hiszen az egyik sorozat kifejezetten egy amerikai nagyváros traumaközpontját mutatja be, és a 2000–2005 közötti időszakból csak ebből a sorozatból vehettek mintát, hiszen *A Grace Klinika* csupán 2005-ben került adásba. Saját, korábbi kutatásom középpontjában is az utóbbi sorozat áll: azt vizsgáltam, hogyan mutatják be a készítők az orvosi innovációkban rejlő potenciálokat és a hozzájuk kapcsolódó bioetikai kérdéseket. Elemzésem a háromdimenziós nyomtatásban rejlő lehetőségek bemutatására fókuszált, valamint a gondolatvezérelt művésztagek fejlesztésére (Nádasi 2016). Nem csak a tudományos tartalom helytállóságát érdemes azonban vizsgálni ezekben a sorozatokban: Matthew J. Czarny és szerzőtársai például a bioetikai kérdések ábrázolását és a professzionizmus megvalósulását tanulmányozták (Czarny et al. 2010).

A szakirodalomban a sorozatok orvosábrázolása is népszerű témának számít. Gregg Vandekieft tanulmányában az 1951-ben bemutatott *City Hospital* című CBS-sorozattal kezdődően a *Vészhelyzetig* követi a sorozatok orvosábrázolásának fejlődését (Vandekieft 2004). Cikkében ötven év termését tekinti át az orvosi végzettséggel rendelkező Elliot B. Trapper (2010) is, kiemelve az óriási kontrasztot az ötvenes évek tévedhetetlen szuperhősökként ábrázolt orvosai és a mai, magánéleti problémákkal küzdő, sok esetben függőségektől és más gyengeségektől sem mentes képernyős doktorai között. Ugyanezt a változást emelik ki Rebecca M. Chory-Assad és Ron Tamborini (2001) is: írásukban a televízióban megjelenő fiktív és igazi orvosok ábrázolásmódját vetik össze, míg későbbi cikkükben felhívják a figyelmet arra, hogy az orvosok negatív ábrázolása rossz hatással lehet a nézőkre (Chory-Assad és Tamborini 2003). A tartalom hatásának kutatásában kiemelkedő Brian L. Quick cikke (2009), mely a kultivációs elméletet alkalmazva azt vizsgálja, hogy *A Grace Klinika* követésének milyen hatása van a nézők valós elvárásaira az orvosokkal és az egészségügyi intézményekkel kapcsolatban.

Ahogy az a tanulmány bevezetésében megfogalmazódott, a kórházsorozatokat nemcsak a laikus nézők elvárásait alakítják, hanem a leendő egészségügyi dolgozókat is: a választott szakma és szerepmodellek fikciós ábrázolása hatással lehet arra, ahogyan a gyógyításról és az orvosszerepekről gondolkodnak (Weaver és Wilson 2011). Kutatásukból kiderül, hogy ebből a populációból meglehetősen sokan követik a kórházsorozatokat, és hogy főleg azok hajlamosak hitelt adni a tartalmuknak, akik még a kórházi gyakorlatszerzés előtt állnak. Ezzel szemben a szkeptikus nézői attitűdökre többek között Zsinkó-Szabó Zoltán munkája (2013) is ráirányítja a figyelmet. A felsorolt kutatásokból kiderül, hogy vannak olyan orvostanhallgatók, akik elhatárolódnak ezektől a sorozatoktól, nem is követik azokat. Az ellenvetések között szerepel az, hogy nevépszerűnek, hiteltelennek tartják ezeket szakmailag. Az egyik leggyakoribb kritika szerint a televízióban ábrázolt esetek, állapotok (például a kórház felszereltsége) és munkakapcsolatok eltérnek attól, amit a valóságban tapasztalnak.

Mindezek ellenére vannak, akik oktatási potenciált látnak ezekben a sorozatokban. 2008-ban a *The American Journal of Bioethics* két cikket is közölt azzal kapcsolatban, hogy a bioetika oktatásába bevonhatók-e ezek a sorozatok: míg Gladys B. White (2008) *A Grace Klinikát* és a *Dr. House*-t vizsgálta, Marc R. Wicclair (2008) csak az utóbbira fókuszált. Cassandra Hirt és munkatársai szélesebb körű elemzésre vállalkoztak: az 1999–2009 között készült szériák közül nyolc produkció 177 epizódját tekintették meg szisztematikusan. Ezt követően javaslatokat tettek arra vonatkozóan, hogy melyiket és milyen szempontból lenne érdemes felhasználni a leendő egészségügyi dolgozók képzésében, akár pozitív, akár negatív példaként (Hirt, Wong, Erichsen és White 2013).

Orvos-beteg kapcsolatok *A Grace Klinika* című sorozatban

Ebben a fejezetben áttekintem az orvos-beteg kapcsolat kórházsorozatokbeli ábrázolásának tendenciáit, majd rátérek a saját kutatásom bemutatására. A módszertan és az elemzéshez választott sorozat ismertetése után bemutatom, hogy *A Grace Klinika* milyen betegtípusokat vonultat fel leggyakrabban, illetve hogy a fikciós intézmény orvosai meddig hajlandóak elmenni a beteg megmentése érdekében és milyen motivációik vannak. Elemzésemben

előrejelzéseket teszek azzal kapcsolatban, hogy a valamilyen szempontból határátlépőnek nevezhető orvosi magatartás milyen hatást válthat ki a nézőkben.

Az amerikai kórházsorozatokban reprezentált orvos-beteg kapcsolatok feltárásával eddig kevesebb szakirodalom foglalkozott, mint a sorozatokban azonosítható orvosszerepekkel vagy azzal a kérdéssel, hogy szakmailag mennyire helytálló a szériák tartalma. Kivétel persze van, ilyen például az a két publikáció, mely a két fél közötti viszonyrendszert állítja középpontba, kifejezetten kommunikációs szempontból (Jain és Slater 2013; Mickel, McGuire és Gross-Gray 2013). Elmondható továbbá az is, hogy a kórházsorozatokról szóló kutatásokban a betegszerepek elemzésére még kevesebb szakirodalom vállalkozik, mint a páciensek és gyógyítók viszonyának feltárására. Ellenpélda Ye és Ward kutatása, mely megállapítja, hogy a televíziós páciensek többsége fehér vagy fekete; kor szerint vizsgálva pedig az idősebb generációk számítanak a leginkább alulreprezentáltaknak (Ye és Ward 2010: 555). Hetsroni tartalomelemzésen alapuló kutatása szerint pedig a valós egészségügyi statisztikákhoz képest a kórházsorozatokban több a középkorú, fehér férfi, mint az idősebb generációk, a gyermekek, a nők és a latin-amerikai páciens (Hetsroni 2009). Meglátásom szerint az, hogy a betegek milyen arányban kerülnek a kutatások fókuszába, tükrözi a kórházsorozatokon belül elfoglalt státuszukat.

A kórházsorozatok történeteit ugyanis az orvosok szemüvegén keresztül látjuk. Nézőként az események külső szemlélői vagyunk, ugyanakkor beavatottak is egyben: követhetjük az orvosokat azokra a helyekre, ahová a betegek nem, vagy csak személyes érintettségük révén juthatnak be. Az orvosokkal tarthatunk a betegek elől elzárt műtőkbe, vizsgálókba, laboratóriumokba, röntgenhelyiségekbe. A diagnosztika, gyógyítás terein túl oda is bepillanthatunk, ahol az orvosok munka közben pihennek, vagy éppen társasági életet élnek: a dolgozói menzára, társalgókba és pihenőszobákba. A betegek mindeközben a folyosón várakoznak, a saját ágyukban fekszenek, tehát csak olyan részeit használhatják a kórháznak, ahol a jelenlétük megengedett. Ebben a rendszerben úgy haladhatnak szabályszerűen, ha arra az egészségügyi személyzet felhatalmazást ad. A nézők tehát sokkal tágabb intézményi perspektívát látnak át, mint ők.

Általánosságban elmondható, hogy a betegről sokkal kevesebb dolog derül ki, mint a betegségéről. A kezelés is leggyakrabban az utóbbira fókuszál, illetve arra világít rá, hogy különböző típusú emberek hogyan küzdenek meg egy-egy egészségügyi problémával. A betegség egy megoldandó feladat, feladvány az orvosok számára: ha sikeresek, a beteg túléli, ha nem, akkor elveszítik.

Kutatás

A következőkben *A Grace Klinika* orvos-beteg viszonyait elemzem: vizsgálatom fókuszában az a kérdés áll, hogy a sorozat reprezentációja szerint meddig mehet el egy orvos a beteg – általa vélt vagy valós – érdekei érvényesítésében. Mindehhez a szakirodalmi összefoglalóban bemutatott kutatások jelentős részéhez hasonlóan a tartalomelemzés módszerét alkalmazom.

E módszerhez az epizódok alapos ismeretére van szükség, amit leginkább az epizódok többszörös újranezésével lehet megvalósítani. A vizsgált sorozatból tizenhárom teljes évad készült el, a tizennegyedik évad 2017. szeptember huszonnyolcadikán debütált az ABC műsorán. A háromszázadik rész idén november kilencedikén került adásba. Az epizódok átlagos hosszúsága az IMDb adatbázisa szerint 41 perc. Ez azt jelenti, hogy a tanulmány

megírásáig körülbelül 12 300 percnyi tartalom készült el, mely 205 órának, vagyis 8 és fél napnak felel meg. Ezt a tartalom mennyiséget teljes egészében, többször is végignéztem. Az epizódismertető, melyek a tartalom írásbeli összefoglalóját és interpretációját tartalmazzák, segítséget jelentenek a történetek részleteinek felszínén tartásában – ezeket az írásokat az ABC is közzéteszi, de televíziós online újságokban, blogokon is szép számmal megtalálhatók. A gyártó és a rajongók által készített videó-összeállítások is jó támpontokat jelentenek, rámutatnak arra, hogy melyik fél milyen történetzálakat tart fontosnak és emlékezetesnek. Mindezek segítségével szolgáltak a tanulmányban elemzett történetek kiválasztásában is.

Az orvosi tartalom mélyebb megértésében, értelmezésében az orvostudományi szakirodalom mellett az orvosokkal, egészségügyi dolgozókkal folytatott szakértői háttérbeszélések segítenek, továbbá releváns információkat hordoznak a sorozatok tudományos tartalmára fókuszáló online médiacikkek is. A médiareprezentáció feltárásához érdemes kulcsszavas kereséseket végezni: az újságírók ingerküszöbét a súlyos és ritka betegségeken kívül nagy eséllyel éri el az új orvosi technológiák sorozatbeli megjelenése is, így érdemes ezekre közvetlenül rákeresni a széria kontextusában.

Mindezek mellett azok a Web 2.0 felületek – például Facebook-oldalak – is hasznosak, ahol kiegészítő információkat tesznek közzé a gyártók, cikkeket ajánlanak a sorozatban bemutatott témákkal kapcsolatban, illetve emlékezetes jeleneteket ismételnék meg egy-egy gondolattal vagy problémafelvetéssel kiegészítve.

A sebészet fellegvára

A sorozat magyar címe valószínűleg nehezen értelmezhető azok számára, akik a nyolcadik évad után kezdték el követni a szériát, mivel az a történet színterét adó fiktív kórház eredeti nevére utal, mely „Seattle Grace Hospital” volt. A történet szerint több névváltoztatáson is átesett az intézmény, jelenleg „Grey–Sloan Memorial Hospital” néven fut, két orvos emlékére, akik egy munkahelyi kiküldetés közben, egy repülőgép-szerencsétlenségben veszítették életüket. Az eredeti angol cím (*Grey’s Anatomy*) egy szójáték: Henry Gray anatómiakönyvére (*Henry Gray’s Anatomy of the Human Body*), valamint a főszereplő, Meredith Grey vezetéknevére utal.

A sorozat főként a sebészeti osztályok (általános, szív-, agy-, gyermeksebészet, valamint traumatológia és ortopédia) életét mutatja be. A széria első évadaiban szereplő kezdő rezidensek az újabb évadokban már szakorvosként, esetleg osztályvezető orvosként dolgoznak – feletteseik éppúgy cserélődnek, mint a ranglétra alsóbb szintjein álló orvosok. A betegek különböző rangú, beosztású orvosokkal érintkeznek a fiktív kórházakban. Az orvosok hozzáállása a betegekhez nem változik attól függően, hogy milyen magasra jutnak a ranglétrán: senki nem válik lekezelőbbé azért, mert magasabb pozícióba került. Inkább úgy tűnik, hogy a betegekért való versengés szintje csökken az előrébb jutás által: a kezdő rezidenseknek még valósággal harcolniuk kell az esetekért, míg a felsőbb évesek már kimódoltabb módszerekkel próbálkoznak: például eseteket vesznek el („lopnak”) egymástól vagy a kevésbé tapasztalt kollégáktól, de az is előfordul, hogy csupán tudatosan „helyezkednek” a rangidős orvos mellett. A szakorvosok hozzáférése korlátlannak tűnik az érdekes esetekhez: vagy eleve megkapják ezeket, vagy konzíliumba hívják őket, vagy pedig egyszerűen kollegiális alapon bekérdezkednek a mütőbe: számukra már elég az, ha jelzik jelenléti igényüket. A mütő feletti leüvegezett galéria ezzel szemben minden orvos számára nyitott – olyan, mint egy panoptikum, ahonnan az egész terep belátható.

A vizsgált szériában többféle betegtípust különíthetünk el, a következőkben a jellegetes kategóriákat vázolom fel. A páciensek többsége epizódszereplő: esetükben különösen igaz, hogy betegségük egy-egy jól körülhatárolható, megoldandó problémát jelent az orvosok számára. Róluk csak a legszükségesebb mennyiségű információ derül ki: életükről, személyiségükről a betegség szűrőjén keresztül kap információt a néző, annyit, amennyi a történet megértéséhez és az érzelmi involválódáshoz elegendő. A visszatérő páciensek karaktereinek felépítése már kevésbé vázlatos, sztorijuk kiemelkedő eleme viszont még így is az, hogy korábban milyen kezelést kaptak és melyik orvostól.

A betegek többsége az „utcaról” érkezik a kórházba, abban az értelemben, hogy nincsenek ismerőseik az intézményben. Egy részük a kezelés közben szorosabb kapcsolatot alakít ki valamelyik orvosával (ezt a kérdést a következő fejezet tárgyalja). Külön kategóriát jelentenek a dolgozók szerettei: a hozzátartozók, barátok, romantikus partnerek. Ezek a történetuszálak általában felvetik azt az etikai kérdést, hogy az orvos kezelheti-e saját ismerősét, illetve, hogy mennyire avatkozhat be a döntéshozásba, esetleg kontrollálhatja-e kollégája munkáját. Ilyen esetekben általában kiéleződik a helyzet a személyesen érintett és nem érintett szakemberek között.

A felnőtt páciensek vannak többségben a sorozatban, azonban a gyermeksebészeti részleg és traumatológia miatt időről időre beteg gyermekek is feltűnnek a képernyőn. Ezek a történetuszálak sokszor azt a kérdést járják körül, hogy kiskorúak esetében kinek van joga döntést hozni a kezeléstről, illetve megjelenik az a konfliktus, hogy a gyermek mást szeretne, mint a szülő. Komoly dilemma, hogy ilyen esetben mit tehet az orvos: általánosságban elmondható, hogy a *Grace Klinika* orvosai a kiskorú mellett állnak, de ez abból is fakad, hogy sok esetben ők preferálják az orvosi szempontból elfogadhatóbb álláspontot. Ilyen Dr. Alex Karev (Justin Chambers) esete is, amikor egy agydaganatos kisfiú szülei vallási okokból le akarnak mondani a kezeléstről: az orvos megtudja, hogy a kisfiú valójában élni szeretne (13. évad, 22. rész).

Viszonylag gyakori, hogy a páciens maga is orvos, sőt a főszereplők közül való. A nézők láthattak már szülést, abortuszt, amputációt, agyműtétet, baleseti sérülést elszenvedő főszereplőket, és a sort még lehetne folytatni. Ezeknek az eseteknek az érdekessége, hogy bemutatják azokat a helyzeteket, amikor orvos és páciens között nincs tudásszakadék: az orvos attól még, hogy betegszerepben van, tisztában van azzal, hogy az egészségügyi állapota milyen következményekkel jár, ismeri a lehetséges kezelésmódokat, sőt a legfrissebb – akár még kísérleti szakaszban lévő – kutatási eredményeket is. Így az ő szavuk, beleszólásuk általában erősebb a kezelés menetébe, mint más pácienseké.

Végül pedig érdemes kitérni arra is, hogy az elhunyt páciensekkel hogyan bánnak az orvosok: a kórházsorozatok egyik visszatérő, morbid eleme az, amikor a fiatal orvosok a halottasházban sziesztáznak, mert itt találnak nyugalmat, kilépési lehetőséget a napi munkával járó stresszből. A másik extrém esetben a halott betegeket szervdonorként kezelik: a kérdés az, hogy ilyen esetekben a család érzelmeit és a kegyeleti szempontokat tiszteletben tartják-e. A beteg elhalálozása veti fel legerősebben azt a kérdést, hogy a hozzátartozókkal hogyan szabad kommunikálni.

Mindent a betegért?

Az orvos-beteg kapcsolat egyik meghatározó eleme, hogy a fiktív orvosok meddig mennek el a betegük megmentése érdekében. Elmondható, hogy áldozatos, elkötelezett munkát végeznek, és bizonyos esetekben nem riadnak vissza a különböző korlátok áthágásától sem. A következőkben kategorizálom és példákkal ismertetem a sorozat orvosaira jellemző határátlépéseket, valamint előrejelzéseket teszek azzal kapcsolatban, hogy az efféle cselekedetek milyen gondolatokat, érzelmeket kelthetnek a nézőkben.

Jogi, etikai szabályok áthágása: a sorozat egyik legemlékezetesebb esete, amikor a második évadban sebészeti rezidensként dolgozó Dr. Izzie Stevens (Katherine Heigl) elvágja szívatültetésre szoruló szerelme, Denny Duquette (Jeffrey Dean Morgan) LVAD-zsinórját (2. évad, 25. rész). A kockázatos beavatkozás célja, hogy a férfi laboreredményei romoljanak, és ezáltal előrébb kerüljön a transzplantációs listán. A beteg tudott arról, hogy mire készül az orvosa, aki előzőleg érzelmi alapon meggyőzte őt arról, hogy ez a helyes lépés. Világos, hogy ebben az esetben a Dr. Stevens átlépte a hatáskörét, veszélyeztette a beteg életét, és a saját hozzátartozója érdekében manipulálni próbálta a szervadományozás rendszerét. Bár sikerült új szívet szereznie, Denny a műtét után stroke-ban meghal. A gyászoló doktornő még aznap bevallja a főnökeinek, hogy mit tett, és kilép a rezidensprogramból. Nemsokára azonban – eleinte próbaidőre – visszakapja az állását.

Ha a sorozat etikai problémáiról van szó, a transzplantációs esetek aggasztó ábrázolása jó eséllyel előtérbe kerül – nem véletlenül. A most leírt történet félelmeket ébreszthet a transzplantáció rendszerével kapcsolatban: a listát mesterségesen manipulálhatónak mutatja, és felveti a kérdést, hogy ehhez hasonló trükkökkel előnyhöz juthatnak-e a betegek hozzátartozói. Felmerülhet az is, hogy mi van akkor, ha egy beteg pénzt ajánl fel az orvosnak azért, hogy az rontson az állapotán vagy csak hamisítsa meg a vizsgálati eredményeit.

Aggályos az is, amikor a sebész úgy akar segíteni a transzplantációra váró páciensén, hogy ő maga kezd el szervet keresni, még hozzá a kórházban haldokló betegek körében. Ilyenkor felmerül, hogy a potenciális donor érdekei vajon maximálisan tiszteletben vannak-e tartva, illetve hogy valóban megtesznek-e a megmentéséért mindent azok után, hogy „kinézték” szervforrásnak. A második évadban az orvosok megállapítják az agyhalált, előkészítik a szervek kivételét, amikor a vezető idegsebész rájön, hogy a betegnek valójában vannak észlelhető agyfunkciói.

Problémás lehet az is, ahogyan az orvosok megpróbálják rábeszélni a halottak hozzátartozóit a transzplantációra. Egy édesanyának például nehéz döntést kell hoznia közvetlenül azután, hogy két fiatal, rendőr fia munka közben lövöldözés áldozata lett. A tüzet rablás közben egy tinédzser fiú nyitotta rájuk. Mivel az akció során ő maga is súlyosan megsérült, májátültetésre van szüksége. Dr. Bailey úgy dönt, hogy megkéri az édesanyát, adja oda fia szervét a tulajdonképpen gyilkosának – bár ez a tette még a kollégái körében is komoly ellenérzéseket ébreszt, végül sikerül meggyőznie az asszonyt (11. évad, 18. rész).

A tudomány határainak legyőzése: a sorozat orvosaira jellemző a magas kockázatvállalási hajlandóság, így rendszeresen alkalmaznak kísérleti vagy még nem bejáratott eljárásokat. Választásuk azonban nem öncélú kockázatkeresés: azért nyúlnak innovatív módszerekhez, mert úgy látják, a beteg szempontjából az a célravezetőbb, mert biztosabb túlélési arány,

jobb életminőség érhető el általuk. Emlékezetes annak a mozgássérült lánynak a története, aki amputáltatni szeretné a lábát a folyamatos fájdalmak miatt, és azért, mert egy modern protézissel valójában jobb minőségű életet tudna élni, mint így. Az orvosok támogatják a beavatkozás elvégzésében, és segítik az édesapja meggyőzésében is (10. évad, 15. rész). Több esetben is előfordult már, hogy jó megoldás hiányában a sebészek saját kutatást indítottak el: ilyen volt például a háromdimenziós nyomtatással való kísérletezés a tizenegyedik évadban. Érdekes, hogy nem csak a tudományos szféra működésmódját ismerő orvosok nyitottak az új eljárásokra, hanem a laikus betegek is – a sorozat reprezentációja szerint irracionális viselkedés lenne részükről a biztonságosabb, de kevésbé hatékony módszert választani.

A gazdasági szempontok figyelmen kívül hagyása: a Grey–Sloan falai között az anyagok nem számítanak olyankor, amikor választani kell a lehetséges kezelési módszerek között: a sebészek sem a beteggel nem vitatják meg az árakat, sem egymás között, és nincs is olyan adminisztratív szereplő vagy osztályvezető, aki folyamatos ellenőrzést gyakorolna a pénzügyi kérdések felett. Friss példa erre Megan Hunt (Abigail Spencer) esete, aki pro bono alapon esik át hasfal-transzplantáción (14. évad, 2. rész). Csak a beavatkozás utáni epizódok egyikében szúr szemet a kórházat fenntartó alapítvány képviselőjének, hogy a magas költségeket átvállalta az intézmény. Mi lehetett erre az ok? Több minden együtt: a beteg háborús fogságból tért vissza Amerikába, maga is orvos, ráadásul az egyik vezető traumatológus, Owen Hunt (Kevin McKidd) őrnagy húga.

Ikonikus történet az is, amikor a szívsebészet vezetője, Dr. Teddy Altman (Kim Raver) feleségül megy a Henry Burton (Scott Foley) nevű beteghez azért, hogy az részesülhessen az ő biztosításából, így jogosult legyen egy műtetre, amit egyébként nem tudna kifizetni. Dr. Altman úgy érzi, orvosként kötelessége segíteni ezzel is. A hetedik, illetve nyolcadik évadban kibontakozó történet úgy alakul, hogy egy idő után érzelmileg is közel kerül a férfihöz, ez a történet átvezet a következő határátlépési kategóriához: az orvosok és pácienseik között szövődő szerelmi kapcsolatokhoz.

Érzelmi közelség kialakítása a beteggel: a Stevens–Duquette-, Altman–Burton-párosokon kívül más orvos-beteg románcok is születnek a sorozatban. Ezek a kapcsolatok etikailag már önmagukban véve is aggályosak, ráadásul még több szabálysértést generálnak. A sebészeti rezidensként dolgozó Dr. Stephanie Edwards (Jerrika Hinton) egy Kyle Diaz (Wilder Valderrama) nevű agydaganatos zenésszel kerül közelebbi kapcsolatba a tizenkettedik évadban. Mivel a férfi partnereként ki van zárva a kezelésből, inkább szakít, hogy orvosilag nagyobb ráhatása legyen az eseményekre.

Dr. Karev egy olyan beteggel kerül érzelmi kapcsolatba a harmadik és negyedik évadban, aki egy baleset következtében elveszítette az emlékeit: közösen választanak új nevet a nőnek. „Ava” (Elizabeth Reaser) egy idő után csak szimulálja az amnéziát, lelepleződése után egyre világosabb lesz, hogy nemcsak a magánélete zavaros, hanem pszichés problémái is vannak. Ennek ellenére Karev hazaviszi, és még azután is nehezen győzhető meg arról, hogy a nőnek a pszichiátrián a helye, hogy az öngyilkossági kísérletet követ el.

Ahogy arra az elemzés rávilágított, bizonyos orvosi határátlépések pozitív elvárásokat generálhatnak, melyek, ha nem teljesülnek a való életben, csalódás lehet a vége. Ugyanakkor bizonyos esetekben félelmek is ébredhetnek a látottak kapcsán, különösen akkor, ha jogi, etikai korlátokat hágnak át az orvosok: a biztonságérzetet veszélyeztetheti, ha nem tartják be a játékszabályokat, a hozzátartozók pedig nehéz érzelmi helyzetbe kerülnek.

A szabálysértéstípusok áttekintése után érdemes megvizsgálni azt a kérdést, hogy az orvosok a betegekért teszik-e meg ezeket a dolgokat, vagy saját magukért. Összességében elmondható, hogy a beteg gyógyulásáért a *Grace Klinika* orvosai mindent megtesznek. Bár szakterületeik, élethelyzeteik igen különbözőek, de van bennük egy közös vonás: makacs, akaratos emberek, akik nem tudnak veszíteni, és elfogadni, hogy nincs tovább, ezért inkább minden áron megpróbálnak cselekedni és megmenteni a beteget. De előfordul, hogy ezt nem csak a szenvedőkért teszik, hanem saját magukért is: azért, mert szakmailag vagy érzelmileg fontos számukra az adott fizikai test korlátainak legyőzése. Jellemző, hogy míg azokban a történet-szálakban, ahol a beteg epizódszereplő, inkább a karriermotivációk kerülnek előtérbe, amikor pedig a beteg visszatérő ismerős, az érzelmi tényezők dominálnak. A rizikós műtéteket, szakmai kihívást jelentő kísérleti eljárásokat van, hogy tisztán a beteg érdekében vállalják az orvosok, de előfordul az is, hogy a motivációk között az elismerés megszerzése, vagy a magánéleti sikertelenségek kompenzálása is előtérbe kerül. Bárhogy is van, nem szabad megfélemedezni arról sem, hogy a gyakran már-már heroikus ambíciókból a betegek is profitálnak.

Összegzés

A kórházsorozat, mint műfaj az ötvenes években született meg, és a formátum azóta is töretlen népszerűséggel mutatja be az egészségügyi intézmények mindennapjait és az ott dolgozók munkáját. A sorozatok kutatásának jellemző módszere a tartalomelemzés, melynek fókuszában többféle kérdés is állhat: ilyen például az orvosi tartalom helytállósága, a bioetikai kérdések kezelése, az orvosszerepek ábrázolása vagy éppen az orvos-beteg viszonyrendszer feltárása. Utóbbiról elmondható: bár azt gondolhatnánk, hogy a gyógyítást középpontba állító kórházsorozatok az orvosokról és a betegekről egyenlő arányban szólnak, ez nem egészen igaz. Ezek a produkciók ugyanis sokkal inkább az orvosokra fókuszálnak, mint a páciensekre, akik gyakran csak másodlagos, alárendelt, kiegészítő szerepet töltenek be. Többségük csak átmeneti vendég a képernyőn: általában egy epizódon belül meggyógyulnak vagy meghalnak. Történeteik szakmai feladványt, bioetikai dilemmát, drámát vagy éppen konfliktust visznek az epizódokba. Van, hogy a szakmai fejlődést szolgálják, mások pedig magánéleti felismerések forrásai. Szerepük az utóbbi esetben az, hogy rámutassanak az élet rövidségére, vagy arra, hogy az orvosnak valamin változtatnia kell a mindennapjaiban – esetleg helyre kell hoznia a kapcsolatát a partnerével, családjával, vagy ki kell állnia magáért a munkahelyen. Összességében a páciensek voltaképpen mozaikdarabkák, melyek katalizátorként működnek, s amelyek hatással vannak az orvosok karrierjének alakulására – akár siker, akár kudarcélmény a kezelésük –, illetve lelki, személyiségbeli változásukra. A kezeltekről meglehetősen kevés derül ki abból a szempontból, hogy kik voltak, mielőtt kórházba kerültek. A munkahelyre általában azok esetében derül fény, akik ott szenvedtek el valamilyen balesetet vagy ártalmat, illetve tipikusan a betegágyban is dolgozó munkamániás vagy a fontos társadalmi, politikai, üzleti szerepet betöltő betegeknél tárul fel a szakmai élet. A családi státuszukra az elbeszéléseken kívül abból lehet következtetni, hogy ki jelenik meg a kórtermükben: leggyakrabban a férj vagy feleség, élettárs vagy szerető, szülő vagy gyermek van jelen, illetve ritkább esetben a barátok. Nem minden betegről derül ki, hogy van-e hová

visszatérnie a felépülés után. A személyiségből – ugyanúgy, mint az élettörténetből – csak néhány hangsúlyos elem kerül előtérbe, és általában az áll a középpontban, hogy vajon a betegség változtatott-e valamit negatív vagy pozitív irányban a páciensen.

Mindezek igazak *A Grace Klinikára* is, melyet tanulmányomban elemeztem. A jellegzetes beteg típusok (epizódszereplő, visszatérő karakter, főszereplő hozzátartozója stb.) ismertetése mellett azt vizsgáltam, hogy az orvosok milyen korlátok átlépésére hajlandók a betegek érdekében. Négy kategória körvonalazható ki: a jogi-etikai, a tudományos, a gazdasági és az érzelmi határátlépés, melyek előrejelzésem szerint ellentétes érzéseket kelthetnek a nézőkben. Vannak, akiknek szimpatikus a vakmerőség, hiszen ez a hozzáállás azt sugallja, hogy az orvos nem ismer lehetetlent, és hajlandó akár kockázatot is vállalni a betege megmentése érdekében. Ugyanis, ha a sikeres kezelés a jogi-etikai korlátok átlépésével történik, az azt a látszatot keltheti, hogy a törvényi szabályozás és a morális iránymutatások valójában rontják a betegek esélyeit azzal, hogy korlátozzák a hozzáférésüket az egyébként rendelkezésre álló gyógymódhoz, beavatkozáshoz. A gazdasági tényezők figyelmen kívül hagyásával végzett beavatkozások üzenete szintén az, hogy vannak ugyan kezelési lehetőségek egy-egy betegség esetében, ugyanakkor ezekhez nem demokratikus a hozzáférés: központi finanszírozás nincs, arra pedig nem mindenki képes, hogy maga állja a költségeket. Így az orvos, aki fedezet nélkül áll neki egy költséges beavatkozásnak, egyértelműen a szegények pártfogójaként, egyfajta egészségügyi Robin Hood szerepében tűnik fel. Az pedig, hogy egy orvos képes a tudomány épp aktuális állásán túlmutató innovatív megoldások alkalmazására a beteg érdekében, azt jelzi, hogy a fejlődéshez, innovációhoz igazából elegendő az akarat és a kognitív képességek, valamint a kísérletezői gyakorlat. Az érzelmi határátlépés a felsoroltakhoz képest talán kicsit tündérmeseinek számít: azt a hitet ülteti el, hogy szerelem bármikor, bármilyen helyzetben lévő emberek között születhet, még akkor is, ha a másik éppen teljesen elesett, kiszolgáltatott állapotban van. Az orvos ismét csak a hős szerepébe kerül: ő a megmentő, akinek méltó jutalma véndece szívének az elnyerése.

Ugyanez a vakmerő hozzáállás azonban mások számára ijesztő lehet. Felmerülhet a kérdés, hogy egy jogi, etikai szabálysértés esetén ki fogja majd a felelősséget viselni az esetleges negatív következményekért. Az etikátlanul kivitelezett transzplantációs esetek például félelmet ébreszthetnek azzal kapcsolatban, hogy mi van akkor, hogyha baleset ér valakit, és az orvosok nem tesznek meg mindent a gyógyulásáért, hiszen van egy másik beteg, akinek a megmentésére már „kinézték” a szerveit. A másik oldalról nézve a helyzetet, az is félelemre adhat okot, ha valaki már régóta vár transzplantációra, ám valamelyik egészségügyi dolgozó beleavatkozik a rendszerbe azért, hogy az általa kezelt páciens előrébb jusson a várólistán. Összességében az egészségügyi szervezetek kevésbé tűnnek átlátható, felelős, igazságos intézményeknek az ilyen történetábrázolások hatására – ehhez hozzá lehet még venni a gazdasági részrehajlást is. A televízióban látható történetek alapján nem követhető, hogy ki, mikor és miért jut hozzá egy-egy költséges kezeléshez, míg más nem. A kutatással, innovációval kapcsolatban is felmerülhetnek kételyek: vajon tényleg ki lehet dolgozni egy megbízható kezelési eljárást annyi idő alatt, mint azt a sorozatok érzékeltetik? Mi van akkor, ha az orvos egyszerűen csak opportunistá, és szeret új dolgokat kipróbálni – a nézőben felmerülhet, hogy tulajdonképpen a betegeken kísérletezik, anélkül, hogy biztos tudatában lenne a módszer rövid és hosszú távú következményeivel, mellékhatásaival. Továbbá, az innovációs történetoszlop többségében feltűnik egy vagy néhány orvos, aki a hagyományos gyógymódot preferálná: ők azok, akiket végül leszavaznak, mert nem elég bátrak és hatékonyak – ráadá-

sul a fejlesztők ezt a régebbi módszer hibáinak kiemelésével igazolják. Így felmerülhet, hogy a már bevett módszerek valójában tényleg nem jelentenek kielégítő megoldást. Az orvos-beteg közötti romantikus történetzsalak pedig aggodalmakat ébreszthetnek a nézőkben, mert felmerülhet, hogy kell-e tartaniuk attól, hogy kiszolgáltatott helyzetükben az őket kezelők közül valaki majd túllép a professzionális viselkedés határain. Illetve még az is előfordulhat, hogy attól kezdenek el tartani a befogadók, hogy azok a páciensek, akik az orvos-beteg kapcsolat elmélyítését, majd átváltoztatását szorgalmazzák, előnybe kerülhetnek másokkal szemben azért, hogy érzelmileg elkötelezettebbé teszik az egészségügyi szakembert.

Mindezek mellett tanulmányomban azt is megállapítottam, hogy az orvosok viselkedése mögött személyiségbeli jegyek, szakmai és magánéleti motivációk is állhatnak – ugyanakkor mindezekből a sorozat reprezentációja szerint a betegek is profitálnak. Izgalmas kérdés, hogy a betegközpontú gondolkodásmód terjedése az egészségügyben hogyan hat majd a kórházsorozatok betegábrázolására. A *Grace Klinika* esetében azok a problémák, melyekre a valós életben gyakran panaszkodnak a páciensek, nincsenek jelen: az orvosok nem beszélnek lekezelően velük, a viselkedésük sem tükröz ilyesmit, továbbá nem fáradtak, nem fásultak, és főképp nem kiégették szakmailag. Az életkoruktól függetlenül elhivatottak a gyógyítás iránt. A hiba talán inkább a „zárt ajtók mögötti” attitűdjükben érhető tetten: amikor egymás között megszerzendő javakként beszélnek a betegekről – különösen az „érdekes esetekről”, melyeknek köszönhetően újat láthatnak, kipróbálhatják magukat, és akár bizonyíthatnak is. Az itteni orvosok mindenkivel jól bánnak, a kollégáikkal és a régebb óta kezelt betegekkel persze még figyelmesebbek, mint másokkal, ugyanakkor az „utcáról jött”, ismerősök nélküli betegek sem érzik magukat láthatatlannak a kórház falai között. A jó ellátásnak, odafigyelésnek nem feltétele a gazdasági és társadalmi tőke: egy ideális, korrupciómentes világot mutat be a sorozat, ahol a segíteni akarás mozgatja a szálakat. A betegnek tulajdonképpen csak el kell fogadnia azt a sok jót, amit közvetítenek felé, nem kell valós partneri viszonyban lennie az orvossal, hiszen az úgyszólván meg is tesz mindent. A paternalisztikus viselkedés sokat kritizált jegyei pedig kikerültek a rendszerből: a szakértő nem hatalmaskodik, nem kezel le senkit, csak saját motivációitól vezérelve végez áldozatos munkát a legjobb tudása szerint. A sorozat több ponton is olyan, mintha a paternalista modell megreformált és kijavított változatát mutatná be. Az előzőekben ismertetett példákon kívül a kategóriák mindegyikét további történetzsalakkal tudnám színesíteni. A kórházsorozatok orvos-beteg viszonyainak kutatásában további perspektívát jelent más sorozatok részletes elemzése, illetve a több szériát összehasonlító vizsgálatok. A továbbiakban az amerikai gyártású kórházsorozatok mellett érdemes lehet elemezni az európai produkciókat is.

Hivatkozott irodalom

- Chory-Assad, Rebecca M. és Ron Tamborini (2001): Television Doctors. An Analysis of Physicians in Fictional and Non-Fictional Television Programs. *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 45(3): 499–521.
- Chory-Assad, Rebecca M. és Ron Tamborini (2003): Television Exposure and the Public's Perceptions of Physicians. *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 47(2): 197–215.
- Czarny Matthew J., Ruth R. Faden és Jeremy Sugarman (2010): Bioethics and Professionalism in Popular Television Medical Dramas. *Journal of Medical Ethics* 36(4): 203–206.
- Hermann Veronika (2010): The Son of a Bitch is the Best Doctor We Have. *Médiakutató* 11(1): 7–16. Interneten: http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavas/01_pc_doctor_house (letöltve: 2017. október 26.).

- Hether, Heather J., Grace C. Huang, Vicki Beck, Sheila T. Murphy és Thomas W. Valente (2008): Entertainment-Education in a Media-Saturated Environment. Examining the Impact of Single and Multiple Exposures to Breast Cancer Storylines on Two Popular Medical Dramas. *Journal of Health Communication* 13(8): 808–823.
- Hetsroni, Amir (2009): If You Must be Hospitalized, Television is not the Place – Diagnoses, Survival Rates and Demographic Characteristics of Patients in TV Hospital Dramas. *Communication Research Reports* 26(4): 311–322.
- Hirt, Cassandra, Kerry Wong, Shannon Erichsen és Jonathan White (2013): Medical Dramas on Television. A Brief Guide for Educators. *Medical teacher* 35(3): 237–242.
- Jain, Parul és Michael D. Slater (2013): Provider Portrayals and Patient-Provider Communication in Drama and Reality Medical Entertainment Television Shows. *Journal of Health Communication* 18(6): 703–722.
- Makoul, Gregory és Limor Peer (2004): Dissecting the Doctor Shows. A Content Analysis of ER and Chicago Hope. In *Cultural sutures. Medicine and Media*. Lester D. Friedman (szerk). London: Duke University, 244–260.
- Mickel, Jason T., Shian-Li McGuire és Shelley Gross-Gray (2013): Grey's Anatomy and Communication Accommodation. Exploring Aspects of Nonverbal Interactions Portrayed in Media. *Interpersona* 7(1): 138. Interneten: <https://interpersona.psychopen.eu/article/view/95/140> (letöltve: 2017. október 26.).
- Murphy Sheila T., Heather J. Hether és Victoria Rideout (2008): How Healthy is Primetime? An Analysis of Health Content in Popular Prime Time Television Programs. In *Kaiser Family Foundation Report*. Interneten: <https://kaiserfamilyfoundation.files.wordpress.com/2013/01/7764.pdf> (letöltve: 2017. október 26.).
- Nádasi Eszter (2016): Changing the Face of Medicine, Alternating the Meaning of Human. Medical Innovations in Grey's Anatomy. *Critical Studies in Television. The International Journal of Television Studies* 11(2): 230–243.
- Quick, Brian L. (2009): The Effects of Viewing Grey's Anatomy on Perceptions of Doctors and Patient Satisfaction. *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 53(1): 38–55.
- Rideout, Victoria (2008): Television as a Health Educator. A Case Study of Grey's Anatomy. In *Kaiser Family Foundation Report*. Interneten: <http://kaiserfamilyfoundation.files.wordpress.com/2013/01/7803.pdf> (letöltve: 2017. október 26.).
- Straumann, Elena és Bethany Crandell Goodier (2008): Not Your Grandmother's Doctor Show. A Review of Grey's Anatomy, House, and Nip/Tuck. *Journal of Medical Humanities* 29(2): 127–131.
- Trapper, Elliot B. (2010): Doctors on Display. The Evolution of Television's Doctors. *Proceedings (Baylor University Medical Center)* 23(4): 393–399.
- Turow, Joseph. (1996): Television Entertainment and the US Health-Care Debate. *The Lancet* 347(9010): 1240–1243.
- Turow, Joseph (2010): *Playing Doctor – Television, Storytelling and Medical Power*. Michigan: University of Michigan Press.
- Turow, Joseph (2012): Nurses and Doctors in Prime Time Series. The Dynamics of Depicting Professional Power. *Nursing outlook* 60(5): 4–11.
- Vandekieft, Gregg (2004): From City Hospital to ER. The Evolution of the Television Physician. In *Cultural Sutures. Medicine and Media*. London: Duke University, 215–233.
- Weaver, Roslyn és Ian Wilson (2011): Australian Medical Students' Perceptions of Professionalism and Ethics in Medical Television Programs. *BMC Medical Education* 11(1): 50. Interneten: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3162942/> (letöltve: 2017. október 26.).
- Weaver, Roslyn, Ian Wilson és Vicki Langendyk (2014): Medical Professionalism on Television. Student Perceptions and Pedagogical Implications. *Health* 18(6): 597–612.
- White, Gladys B. (2008): Capturing the Ethics Education Value of Television Medical Dramas. *The American Journal of Bioethics* 8(12): 13–14.
- Wicclair, Mark R. (2008): The Pedagogical Value of House, MD – Can a Fictional Unethical Physician Be Used to Teach Ethics? *The American Journal of Bioethics* 8(12): 16–17.
- Ye, Yinjiao és Kristina E. Ward (2010): The Depiction of Illness and Related Matters in Two Top-Ranked Primetime Network Medical Dramas in the United States. A Content Analysis. *Journal of Health Communication* 15(5): 555–570.
- Zsinkó-Szabó Zoltán (2013): Medical Rituals and Media Rituals. *KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry* 1(2): 64–80.

Változó Székelyföld

Szerkesztette: Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba

Albert Levente, Giuliana Califano, Patakfalvi-Czirják Ágnes, Szigeti G. Csongor és Zahorán Csaba fényképfelvételei

Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba

Változó Székelyföld

2005-ben jelent meg Feischmidt Margit szerkesztésében az *Erdélyi – (de)konstrukciók* című kötet, amely a magyarországi-határon túli magyar kapcsolatok és a nemzeti autenticitás lokalizálásának új dimenzióját tárta fel. Akkor a kutatók elsősorban arra keresték a választ, hogy az Erdélyről kialakult ellentmondásos képek hogyan egyeztethetők össze különböző politikai és kulturális kontextusokkal. A könyv egyik meghatározó állítása, hogy

az autenticitás diskurzusait vagy a nemzetállami centrumokban hozzák létre, amit a földrajzi és társadalmi perifériákon élők internalizálnak és reprodukálnak, vagy az autenticitás diskurzusait kifejezetten a periféria hangjával azonosítják, stratégiai eszközt látva benne, mellyel a marginális helyzetet kompenzálni lehet (Feischmidt 2005: 18).

Az elemzett időszak tapasztalata olyan kérdésekre irányította a figyelmet, mint az emlékezési gyakorlatokat befolyásoló etnikai turizmus (például Csíksomlyó és a gyimesi „ezeréves határ” vagy Méréfalva kapcsán) és a tömeges magyarországi vendégmunka.

Ezek a kialakult képek azonban korántsem mozdulatlanok, és a kötetbeli kutatások óta eltelt viszonylag rövid időszakban is folyamatosan változtak. A globális társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok, a közép- és kelet-európai térség országainak euroatlanti integrációja, a romániai „magyar világ” fokozatos, feltartóztathatatlanul tűnő „visszaszorulása” nemcsak az erdélyi „valóságot” alakítják, hanem a róla keletkező képeket is. Ez különösen jól tetten érhető a „nemzeti tekintet” Székelyföldre irányuló fókuszában. A napjainkban is magyar többségű régió mintha fokozatosan átvinné az egykori „magyar Erdély” helyét. Az autenticitás diskurzusainak az ősi erdélyi magyar vidékkel való találkozása ugyanis nemzeti értelemben akár csalódást, kiábrándulást is jelenthet – az elvárt „magyar jelleget” egyre nehezebb felfedezni, a magyar emlékek egyre kevésbé „szórakoztatóak” vagy „jelentősek” és egyre kevésbé látszanak ki a román tájból.

Ennek az elvárásnak csak Székelyföld tud megfelelni a maga jórészt rurális, magyar nyelvű világával. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy a multietnikus régió emlékét (idesorolva például a transzilvanizmus hagyományát is) egy túlnyomóan egynyelvű, „magyar jellegű” térség – ebben az értelemben szegényesebb – reprezentációja váltja fel. Székelyföld eközben

nemcsak a nemzeti spiritualitás színhelyeként szolgál (Csíksomlyó), hanem a politikai beszéd egyik jelentős „pódiumává” is válik (Tusványos), ugyanakkor olyan hagyományos periféria marad, amelyekben a határvidékjelleg és az etnikai markerek – a belső törésvonalak és konfliktusaik ellenére – regionálisan behatárolható, összefüggő vidéket hoznak létre. A régió „mitizálódása” is tovább folytatódik (György 2013), a magyarországi – és Erdélyben is domináns – médiában megjelenő stilizált Székelyföld pedig egyre kevésbé van összhangban az ott élők valóságával, problémáival és lehetőségeivel. A román nyilvánosságban ehhez képest kevésbé változtak a Székelyföldről alkotott képek, sőt a nacionalista diskurzusok reprezentációi meglepően tartósnak bizonyultak. Elég, ha megnézzük az 1990-es évek elejének nacionalista botrányait (mint a székelyföldi románok „elüldözését”, a jelenségről lásd Biró A. 1998) és az utóbbi néhány év egyes ügyeit (például a 2015 végén kirobbant kézdivásárhelyi terrorügyet vagy akár a 2017-es székelyudvarhelyi „mics-incidenst”), hogy lássuk: van, ami a gyakorlatokat tekintve nem változik. Igaz, az „erdélyi” vagy „magyar kérdés” román szemmel is egyre inkább Székelyföldre lokalizálódik: míg a kilencvenes években Kolozsvár volt az etnicizált – főleg szimbolikus – konfliktusok fő színtere, a kétezres években ez Marosvásárhelyre, újabban pedig a székelyföldi városokba helyeződött át.

Am abban, hogy a Székelyföld iránti érdeklődés lassan felzárkózik az Erdélyre irányuló figyelem mértékéhez, nem csak az erdélyi magyar népesség fogyásának és társadalmi pozícióinak romlása játszik szerepet, hanem egy másik, inkább pozitívnak tekinthető jelenség is. A székelyföldi régiót ugyanis – minden „mitizáltsága” ellenére – sokáig kissé elhanyagolta a tudományos érdeklődés. Mint ahogy gazdasági, politikai és társadalmi értelemben, úgy tudományos szempontból is periféria volt: „távoli” vagy „észrevétlen” a szisztematikus kutatások számára. Erdély megértése és leírása számos területen folyamatos volt – gondoljunk csak a háromkötetes Erdély történetére (Köpeczi 1986) vagy a rendszerváltás utáni időszakban létrejött Kriza János Néprajzi Társaság kutatásaira, az Erdélyi Múzeum Egyesület munkáira stb. –, miközben Székelyföld mindezeknek egy szelete maradt. Miután azonban a 20. század második felében beindult a régió – igaz, meglehetősen ellentmondásos, „államszocialista” – modernizációja, a tudományos élet látóterében is élesebben megjelent.

Ebben az is közrejátszik, hogy az 1989-es fordulat után új oktatási központok is létrejöttek itt – például a Sapientia EMTE Marosvásárhelyen és Csíkszeredában, vagy a Babeş–Bolyai Tudományegyetem sepsiszentgyörgyi kihelyezett tagozata –, és folytatódott egyes kutatóműhelyek tevékenysége – például a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoporté (KAM) –, de nem elhanyagolható a politika szerepe sem – a Székelyföld történetét bemutató legújabb, impozáns színtézis, a háromkötetes Székelyföld története (Benkő és Oborni 2016; Egyed, Hermann és Oborni 2016; Bárdi és Pál 2016) sem jöhetett volna létre a székelyudvarhelyi önkormányzat kezdeményezése és anyagi támogatása nélkül. Az utóbbi munka egyúttal már az ezredforduló után egyre hangsúlyosabbá váló identitás- és etnopolitikai törekvésbe is illeszkedik, amely egyfajta regionális „otthonteremtésre” irányul (Bárdi 2017: 152–154). Ehhez az európai uniós trendek adnak modellt, valamint legitimitációt, és azt különféle regionális kutatások támasztják alá, amelyek eredményei láthatóak például a 2003-as *Székelyföld. A Kárpát-medence régiói* (Horváth 2003) című kötetben. Sajnos a legégetőbb társadalmi problémák kutatása sokszor elszórtan (a régió és az elszegényedés) jelenik meg, máskor etnicizált keretben (például a Székelyföldön kívüli magyar nyelvű oktatás terén az *Iskolák veszélyben* [Barna et al. 2016] című kötet), egyes témák pedig egyáltalán nem érik el a tudományos érdeklődés ingerküszöbét

(a nők és gyerekek, általában a kiszolgáltatott rétegek helyzete, általános egészségügyi állapotok stb.).

Számos színvonalas munka, sőt egész sorozatok dolgozzák fel Erdély és Székelyföld történetének egy-egy időszakát vagy jelenségét, mint például a csíkszeredai Pro-Print Kiadó monográfiái és forráskiadványai. A klasszikus narratívát nyújtó feldolgozások mellett sor került egyes történeti mítoszok tudományos dekonstrukciójára is (lásd például Hermann Gusztáv Mihály munkáit [2007, 2013]). Ugyanakkor ezeknek a munkáknak a hatóköre időnként meglehetősen korlátozott – ezeket a magyar nacionalizmus kutatása során, valamint a határon túli témák elemzésénél talán a kelleténél kevesebbet hivatkozzák. Székelyfölddel kapcsolatban sok és sokféle tanulmány született, például a *Székelyföld*, a *Magyar Kisebbség*, a *Pro Minoritate*, a *Regio* hasábjain, azonban ezek között is megfigyelhető a történettudomány és a politológia szempontjainak túlsúlya.

A felsorolt munkákon kívül Székelyföld társadalmi viszonyainak egyes vetületei, a magyar–román interetnikus kapcsolatok (lásd például Biró A. és Gagyí 1996, illetve Tánzos 1998) azonban mintha az ezredforduló után kissé háttérbe szorultak volna. A magyar–román együttélésről a 2000-es évek második felétől inkább csak történeti munkák (például László és Novák 2012) és esettanulmányok jelentek meg, többek közt a már említett folyóiratokban (például B. Kovács 2006; György 2011; Szilágyi 2016), nagyobb összefoglaló munka nem született. Ugyanakkor egyre élénkebbé vált a székelyföldi románságra koncentráció, illetve a helyi román–magyar viszonyt román szempontból vizsgáló és értelmező műhelyek aktivitása. Közülük kiemelkedik a sepsiszentgyörgyi *Centrul European de Studii Covasna–Harghita* (Kovácsna–Hargita Tanulmányok Európai Központja), illetve a Román Akadémia etnikai kérdésekkel foglalkozó kutatóintézete, a CESPE (*Centrul European de Studii în Probleme Etnice al Academiei Române*). Kiadványaik és sorozataik (például az *Angvstia* folyóirat vagy Lăcătușu, Lechințan és Pătrunjel [2003]) elsősorban a régió román vonatkozásait vizsgálják – szociológiai, történeti, régészeti és néprajzi szempontból. Ez egyrészt a régió romániai integrációját segítheti elő, másrészt szakmai alapot biztosít az interetnikus viszonyok aktualpolitikai tematizálásához is – azonban ez gyakran jár a tudományos eredmények instrumentalizálásával (lásd például Baltasiu, Săpunaru és Bulumac 2013). Ebben az esetben nem csak az tűnik problematikusnak, hogy a Székelyfölddel foglalkozó magyar tudományosság nem veszi fel a versenyt a románnal, hanem az is, hogy nem is igen működik (szakmai) kommunikáció a két tudástermelés között.

Ez volt munkák kiindulási alapja. Az előzmények között azonban még érdemes megemlíteni, hogy a kétezres években már született egy *Replika*-blokk-terv. Papp Z. Attila elképzelése szerint az írások, hasonlóan a Feischmidt Margit által szerkesztett kötet tanulmányaihoz, olyan ellentmondásokat és paradox helyzeteket boncolgattak volna, amelyek megtörik az egységesnek tűnő, nacionalista lelkesedéssel átítatott, sokszor naiv Erdély- vagy Székelyföld-képeket. A Papp Z. által válogatott témák arra mutattak volna rá, hogy a hagyományosnak vélt gyakorlatokkal hogyan férnek össze a 21. századi kulturális tartalmak és jelenségek. A lapszám sajnos soha nem valósult meg, így szegényebbek lettünk egy homoszexuális székely férfi élettörténetének és egy roma költő viszontagságainak, tapasztalatainak megismerésével, egy tanulmánnyal a különböző hagyományosnak vélt gyakorlatok hétköznapi funkciójáról és további más érdekes – azóta is meglehetősen „elhanyagolt” – témák feldolgozásával. Ezt az elképzelést próbáltuk a magunk módján továbbgondolni, a lehetőségekhez igazítva saját szempontjainkat és érdeklődésünket.

A blokk négy írása különböző empirikus kutatások eredményeit foglalja össze. Egy Gábor tanulmánya nemcsak tudományos szempontból, de kísérletként is izgalmas: munkájában a nacionalizmuselméletek kurrens megállapításait a két világháború közötti időszakra vetítve vizsgálja. A hétköznapi etnicitást és az etnikai kategóriák működtetését tanulmányozza úgy, hogy a levéltári források alapján rekonstruálja azt a környezetet, amelyben a román és magyar viszonyok alakultak közel egy évszázada. John Fox és Cynthia Miller-Idriss tipológiájának (Fox és Miller-Idriss 2008) releváns elemeit emeli ki a szerző, így különböző példákat elemez a „nemzeti beszéd”, a „nemzeti fogyasztás” és a „nemzet felmutatása” kategóriák mentén. Egy Székelyföld kapcsán arra a megállapításra jut, hogy:

Bár a Székelyföldre és a székelyekre vonatkozóan meglehetősen régi és jól artikulált képzetek álltak rendelkezésre a két világháború között, azok sem a politikában, sem a mindennapokban nem kaptak kiemelt szerepet. Noha voltak székely pártok, vagy éppen székely képviselők, az etnicitás alapvetően a magyar–román ellentétpár alapján értelmeződött, még akkor is, ha az állam esetleg megpróbálta mégis elkülöníteni a székelyeket, ha másként nem, elmagyarosított románokként. A székelységnek mint potenciális etnicitásnak alapvetően a magyarsággal szemben jutott szerep – a mindennapokban is (lásd Egy tanulmányát a blokkban).

Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba írása két olyan régiót – Székelyföldet és a Moldovai Köztársaságot – helyez egymás mellé, amelyek létrejötte, mai helyzete és sajátos identitáskonstrukciókat is eredményező viszonyaik egyaránt határvidékjellegükben gyökeresnek vagy ezekre vezethetők vissza. Az írás a történeti kontextussal indít, rámutat a társadalomtörténeti viszonyok hosszú távú hatásaira, majd a régiók kialakulásának folyamatát három „versenyen” keresztül ragadja meg, amelyek a megnevezésért, a területkijelölésért és a reprezentáció identitásdiskurzusainak ellenőrzéséért folynak az egyes szereplők között. Az elemzés keretét a román nemzetépítés adja, amely érdekes párhuzamokat tár fel a két régióban tapasztalható identitáspolitikai jelenségek között.

Bodó Julianna és Biró A. Zoltán munkája a szimbolikus térfoglalások kérdéskörét egy harmincéves időintervallumban fogja át, ami lehetővé teszi a nagyobb folyamatok és a változások megragadását is. Két olyan kutató szövegét olvashatjuk, akik pályájuk és karrierjük nagy részében Székelyföldön éltek és a térséget kutatták, a régió beható ismerete pedig a közelmúlt és a jelen viszonyainak érzékeny bemutatását eredményezi. A blokkban olvasható tanulmányuk korábbi kutatásaik eredményeire épül, és a vizsgált folyamatokat a nyilvános tér visszafoglalásának eufóriájától kíséri végig egészen a napjainkban megfigyelhető fogyasztás- és szórakozásalapú, egyre individualizáltabbá váló szimbolikus térhasználatig.

Patakfalvi-Czirják Ágnes tanulmánya a nemzeti radikális mozgalmak székelyföldi aktivitását elemzi. A főleg terepmunkára építő szöveg a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom erdélyi kontextusát és működését vizsgálja, de szerzője nemcsak a radikális mozgalom logikáját, hanem a vármegyések személyes motivációját és a közeghez való viszonyulásukat is firtatja. A terepmunka apropóját két kézdivásárhelyi HVIM-tagnak – köztük az erdélyi hálózat vezetőjének – 2015 végi, terrorizmus vádjával történő letartóztatása adta. Habár a bírósági tárgyalások során azóta sem sikerült bizonyítani a fiatalok bűnösségét, a helyi társadalom önmagára vonatkoztatta a vádakot, megtámadottnak érezve a „székelységet”. Az eseményeket tömeges tüntetések kísérték, amelyek jól rávilágítanak a radikális jobboldali szervezet társadalmi beágyazottságára és a vele kapcsolatos székelyföldi normalizációra.

A blokk szerkesztőiként megpróbáltuk érzékelteni a fentebb vázolt trendeket, felvillantva a régió reprezentációjának sokszínűségét, valamint a közép- és kelet-európai hatalmi játszmák logikáját. Bár nem ez volt a fő fókuszunk, de fontosnak tartottuk annak a megközelítésnek az árnyalását is, amely a nacionalizmust döntően az elitekre korlátozza.

Hivatkozott irodalom

- B. Kovács András (2006): *Szétszabdalt Székelyföld. Háromszéki helytörténeti írások*. Marosvásárhely: Mentor.
- Baltasiu, Radu, Gabriel Săpunaru és Ovidiana Bulumac (2013): *Slăbirea comunității românești din Harghita-Covasna*. București: Editura Etnologica.
- Barna Gergő, Kapitány Balázs, Kiss Tamás, Márton János és Toró Tibor (2016): *Iskolák veszélyben. Tanulmányok a Székelyföldön kívüli magyar oktatás helyzetéről*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Bárdi Nándor (2017): Álságos állítások a magyar etnopolitikában. A külhoni magyarok és a budapesti kormányzatok magyarságpolitikája. In *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Jakab András és Urbán László (szerk.). Budapest: Osiris, 130–155.
- Bárdi Nándor és Pál Judit (szerk.) (2016): *Székelyföld története III*. Székelyudvarhely: Magyar Tudományos Akadémia BTK – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum.
- Benkő Elek és Oborni Teréz (szerk.) (2016): *Székelyföld története I*. Székelyudvarhely: Magyar Tudományos Akadémia BTK – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum.
- Biró A. Zoltán és Gagyi József (1996): Román–magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában: az előzmények és a mai helyzet. In *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Gagyi József (szerk.). Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print, 45–111.
- Biró A. Zoltán (1998): „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról. In Biró A. Zoltán: *Stratégiaiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro-Print, 167–178.
- Egyed Ákos, Hermann Gusztáv Mihály és Oborni Teréz (szerk.) (2016): *Székelyföld története II*. Székelyudvarhely: Magyar Tudományos Akadémia BTK – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum.
- Feischmidt Margit (2005): A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglалása Erdélyben. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7–32.
- Fox, Jon E. és Cynthia Miller-Idriss (2008): Everyday Nationhood. *Ethnicities* 8(4): 536–563.
- György V. Imola (2011): A tér szimbolikus birtoklása Marosvásárhelyen. *Pro Minoritate* 21(2): 40–53.
- György Péter (2013): *Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély*. Budapest: Magvető.
- Hermann Gusztáv Mihály (2007): *Az eltért múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Hermann Gusztáv Mihály (2013): Székelységtudat – mítoszokkal és mítoszalanul. In *Mítoszaink nyomában*. Kovács Kiss Gyöngy (szerk.). Kolozsvár: Komp-Press – Korunk, 57–70.
- Horváth Gyula (szerk.) (2003): *Székelyföld. A Kárpát-medence régiói I*. Budapest – Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus.
- Köpeczi Béla (főszerk.) (1986): *Erdély története I–III*. Budapest: Akadémiai.
- László Márton és Novák Csaba Zoltán (2012): *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Csíkszereda: Pro-Print – Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány.
- Lăcătușu, Ioan, Vasile Lechințan és Violeta Pătrușel (2003): *Româniile din Covasna și Harghita. Istorie. Biserică. Școală. Cultură*. Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc a Episcopiei Ortodoxe a Covasnei și Harghitei.
- Szilágyi István (2016): Államnacionalizmus és kisebbségi nacionalizmus Romániában. A román állam és a magyar kisebbség szembenállása. *Magyar Kisebbség* 21(3–4): 201–244.
- Tánczos Vilmos (1998): Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség* 4(2): 339–362.

Találkozások a vadonban. Etnicitás és önazonosság Székelyföldön 1918–1940¹

Székelyföldet szinte mindenki ismeri, vagyis mindenkinek ismerős a régióra és lakóira vonatkozó sztereotípiák sora. Sőt a legtöbben azt is tudják, hogy a székelyekről miként vélekednek mások, leginkább azok, akiket a „románok” címkével illetnek. Mindenesetre a székely góbság, a székely szűkszávúság, a székely vendégszeretet (már legalábbis, ha magyarokról van szó), a székely és a természet sajátos viszonya olyan általánosan ismert sztereotípiák, amelyek egyúttal a székelyek tulajdonságainak közismertségét és ezzel bizonyos értelemben a hozzájuk való közelséget is sejtetik. Ez a közelség jelenik meg aztán abban az elképzelésben is, hogy a székelyek és világuk magyarabb lenne a magyarokénál, tulajdonképpen ez lenne az igazi magyarság. Miközben éppen azért erősek a sztereotípiák, mert mögöttük tényleges, részben földrajzi, részben társadalmi távolság sejlik fel.

Hiszen a Székelyföld társadalmi-gazdasági értelemben véve periféria, és már a dualista Magyarországon is az volt. A régió elmaradottságát ugyanakkor éppen a székelyek szimbolikus felemelése az igazi (sőt eredetüket tekintve egyedül igazán magyar, hiszen közvetlenül a hunoktól származó) magyarok rangjára (Hermann 2003) látszott orvosolni. A 20. század fordulójától megindul és az első világháború végével félbeszakadt székely akciók (Balaton 2004), vagy az 1940 és 1944 közötti regionális fejlesztési kísérletek (Oláh 2008: 10–215) egyik indoka éppen az volt, hogy ezzel a nemzet számára szimbolikusan legjelentősebb vidék és lakói emelhetők fel. Igaz, ez szinte minden esetben egy másik vonatkozásban is megfogalmazódott: a székelyek nem csupán a legautentikusabb magyarként voltak fontosak, hanem a rivális, román nemzettel szembeni legtávolabbi védelmi pontként is. Megerősítésük tehát a román nemzeti előretörés megállítását is jelentette. Ez pedig a 20. század elején már a Magyarország egységére leselkedő veszélyek közül a legfontosabb volt az erdélyi politikai elit új generációja szerint (Romsics 1987; Egry 2013; K. Lengyel 2017).

¹ A tanulmány az NKFI 112968 számú „Birodalmi átmenetek helyi kontextusban az Osztrák-Magyar Monarchiától az utódállamokig 1918–1925” című kutatási projekt támogatásával készült.

A székely régió autenticitására épülő stratégia az erőforrásokért folytatott versengésben gyakori jellemzője a központtal szemben fellépő, de elszakadásig nem menő regionális politikai törekvések által kialakított képzetrendszernek (Paasi 1986). Nagy-Romániában azonban már kevésbé volt használható, hiszen az új szuverén képviselői számára a székelyek autentikus magyarsága, és persze még inkább a régió etnikai arányai, nemhogy nem jelentettek pozitívumot, de egyenesen a legnagyobb veszedelmet idézték fel. Az amúgy is belső választóvonalakkal szabdalt, a román regionalizmussal is küzdő Románia számára az ország földrajzi középpontjában elhelyezkedő, szinte kizárólag magyarok lakta vidék bizonytalanságot, az irredenta fenyegetését jelentette (Livezeanu 2000: 137–143; Bottoni 2013). Románia ezért nem is a székelységet erősítő, hanem az azt gyengítő politika mellett kötelezte el magát, és ez nem csak a kisebbségi intézményrendszer korlátozását, a közigazgatás románosítását, az ortodox és részben görögkatolikus egyház terjeszkedését vagy éppen a gazdasági fejlesztések elmaradását jelentette. A székelyekben (vagy legalábbis jelentős részükben) elmagyarosodott románokat látva, az állam a lakosság visszarománosítására fordított komoly erőfeszítéseket, ami abban is megmutatkozott, hogy a régióban tevékenykedő román nemzetiségű közalkalmazottak jelentős pótlólagos juttatásokra számíthattak, hiszen komoly „veszélynek” voltak kitéve (Livezeanu 2000: 138–143).

Az ún. kultúrzóna tehát éppen a Székelyföld és Nagy-Románia közti szimbolikus távolság eredménye volt, és arra a felfogásra épült, hogy a vidék lakói és Románia képviselői közt szinte áthidalhatatlan szakadék tátong, amit csak a székelyek önazonosságának megváltozása temethet be. A Székelyföld innen nézve a politika és a politikai diskurzus számára és tükrében homogén és idegen világ volt csakúgy, mint ahogy homogén és pusztán a sztereotípiák formájában volt ismerős a magyarországi politika számára.² Ennek megfelelően, ha a székely (vagy a székelyföldi magyar) önazonosságra csak annak kollektíve, diszkurzíve és szimbolikusan megjelenő formájára kérdezzük rá, akkor az egyszerre jelenti a magyarság egyik – sokak számára a legtisztább – formáját, és a románság szöges ellentétét, a két nemzet közti határvonalat is.

Ez az az írás azonban nem ezekre a kollektív(nak szánt) képzetekre kíváncsi, hanem arra, mi történt akkor, amikor a Székelyföldön mindennapi helyzetekben mindennapi emberek találkoztak egymással? Hogyan jelentkezett vagy éppen maradt rejtve az etnicitás, milyen formái voltak, milyen tipikus helyzetekben számíthattak annak manifesztálódására, miként viszonyultak hozzá a résztvevők? Hogyan viszonyult ez a politikát meghatározó homogenizáló kollektív én és őik konstrukcióihoz? Mi történt, ha románok és magyarok találkoztak egymással ebben a „vadonban”?

A kérdés megválaszolására a mindennapi etnicitás megközelítését fogom használni. Előbb felvázolom magát az elméleti keretet, majd a szociológiában kidolgozott tipológiá(ka)t követve bemutatom, miként jelenik meg a Székelyföld a mindennapi etnicitás tükrében. Az egyoldalú viszonyulás típusainak rövid ismertetését követően az önazonosulás társadalmi kontextusait próbálom meg elemezni, elsősorban bűnügyi eljárások dokumentumainak a segítségével. Ugyanakkor, miután írásom kiterjedt és jórészt publikált előtanulmányokon

² Mint ilyen nem állt egyedül, a magyar–román határ mentén húzódó zónára is hasonlóan tekintettek, és persze az itt dolgozó állami alkalmazottak is hasonló kedvezményekre számíthattak. Egy fontos, és bizonyos értelemben témám szempontjából is árukladó különbség persze akadt: a határvonalon belül igen jelentős számú román lakosság is élt. Őket azonban a magyarokhoz hasonló gyanakvással figyelték kulturális gyakorlataik, mindennapi praxisaik miatt. Ezt az idegenséget jól mutatja például Nicolae Iorga (1906: 632–672) leírása is erdélyi és partiumi utazásáról.

alapul, munkám elsősorban a jelenség rendszerezésére, a legfontosabb tanulságok összegzésére irányul, ezért alkalmanként talán vázlatosabb lesz annál, mint amit az olvasó várna.

Mindennapi etnicitás – történelmi metszetben

A fenti kérdés részben azért merülhet fel, mert az önazonosság kollektív formája nem minden problémától mentes fogalom, kezdve azzal, hogy az identitás mégiscsak egyéni jellegzetesség (tulajdonság?) lenne. Az identitás fogalmának és társadalomtudományi felhasználásának kritikájában Rogers Brubaker és Frederick Cooper (Brubaker és Cooper 2000; Stachel 2007) amellet érvelnek, hogy a szakirodalom egyszerűen elhasználta a fogalmat, az túlburjánzik, és emellett elvesztette azt a képességét, hogy jól meghatározott jelenséget írjon le. Ehelyett egy mindent és bármit jelölő kifejezéssé vált, ami éppen azt nem mutatja meg, amit kellene: az egyént és önazonosságát. Bár a kutatók szinte rituálisán kontextus- és helyzetfüggőnek írják le az identitást, az elemzés azonban rendre csupán annak felületes és reifikált változatáig jut el.

Brubaker emellett kritikával illette a csoport-önazonosság használatát is. Az általa csoportizmusnak nevezett jelenség lényege, hogy a csoportnak mint egységes közösségnek közös identitást tulajdonítanak, ami minden tagjára jellemző, és amiből a csoport egységes cselekvése következik. Szerinte ez azonban nem más, mint azoknak az etnikai vállalkozóknak a konstrukciója, akiknek érdeke a csoportot ilyen ódon láttatni, mert ebből származik előnyük. Ezzel szemben a kutatóknak az egyéni felfogásra kell rákérdeznük, már csak azért is, mert a csoportidentitás valójában nem is megismerhető, hiszen csupán a csoporttagok egyéni viszonyulása hozzáférhető a kutatók számára (Brubaker 2000).

Miként? Ehhez támaszt nyújt a Cooperrel közös cikk is. A szerzők az identitás kritikátlan és elmosódott fogalma helyett alternatívákat is ajánlanak, ezek egyike az egyéni önazonosulás. Az önazonosulás (identifikáció) az egyéni cselekvés körébe tartozik, olyan aktus, amely az egyéni önazonosságot juttatja kifejezésre – bármilyen formában (Brubaker és Cooper 2000: 17–19). Előnye, hogy az egyént, az önazonosság „letéteményesét” helyezi a közép-pontba, és a cselekvés megismerése révén nem kell az egyéni tudat vizsgálatának bizonytalan terepére merészkedni. Az egyéni cselekvés mint az önazonosítás akta ugyanakkor csak az adott helyzetben értelmezhető, nem állandó és esszenciális önazonosságot juttat kifejezésre, éppen ezért az identitás sokat emlegetett helyzetfüggősége és kontextusba ágyazottsága is jobban megragadható, és mindez az élet mindennapi vonatkozásaira is kiterjeszhető.

Ez persze módszertanilag új kérdéseket vet fel. Brubaker és társai kolozsvári kutatásaik során mutatták meg, hogy a résztvevő megfigyelés, fókuszcsoportos és egyéni interjúk segítségével feltárhatók azok a tényezők, amelyek az egyén számára az etnicitást, az ahhoz való viszonyt az egyes helyzetekben meghatározzák. Ez a mindennapi etnicitás egyfelől egyszerű, a nemzeti politika meghatározó színterein nem aktív személyekhez kapcsolódik, másfelől pedig olyan helyzetekhez, amelyeknek általában nincs politikai vagy szimbolikus jelentősége. Típusai az ugratás vagy gúnyolódás, a tabusítás vagy hallgatás, a konfliktus és az etnikailag jelölt kategóriák közti választás (Brubaker et al. 2011: 387–389).

Ez a tipológia azonban jól láthatóan interakciókhoz kötődik, egy-egy eset feltárásához több résztvevőt kíván. Részben annak érdekében, hogy az egyoldalú, egyéni eseteket is látthatóvá tegyék, részben azért, hogy a banális és mindennapi nacionalizmus látens keretét

is megragadják (Billig 1995; Edensor 2002), Jon Fox és Cynthia Miller-Idriss egy alternatív tipológiát javasoltak a mindennapi nacionalizmus tanulmányozásához: a nemzettel és nemzetről való beszéd, a nemzeti fogyasztás, a nemzet előadása (performatív aspektusai) és végül a nemzeti konfliktus (Fox és Miller-Idriss 2008). A két tipológiát részben a konfliktus köti össze egymással, részben pedig az, hogy akár ugyanazokat az esteket is vizsgálhatjuk a segítségükkel, azok más-más aspektusait feltárva.

Csakhogy ezek az elméleti keretek és kutatási módszerek a kortárs társadalomtudomány vizsgálati lehetőségeire alapozva születtek meg. Könnyen belátható azonban, hogy a történész számára ezek a lehetőségek nem igazán adóttak. A történész forrásai eleve egyoldalúak, azon dokumentumok nagy többsége, amelyek valamiképp az etnicitás mindennapi vonatkozásaira is fényt vetnek, konfliktusokhoz kötődnek. Az állam képviselőinek vagy éppen az esetet rögzítő egyénnek a figyelmét többnyire azért ragadják meg adott események, mert a konfliktus révén láthatóvá válnak – vagy éppen maguk az állami szereplők csinálnak belőlük konfliktust. Ebből következően az interakcióknak leginkább ez a fajtája érhető tetten a dokumentumokban, miközben egy sor más típusú forrás – különböző jelentések és feljelentések – egyéni viszonyulásokat mutat meg – legyen az a források szerzőjének, például egy rendőrnek, egy feljelentőnek a felfogása. Ez arra is lehetőséget ad, hogy a Fox–Miller-Idriss-féle tipológia más elemeit is alkalmazzuk, hiszen a nemzet performatív aspektusai akár ünnepélyes, akár mindennapi helyzetben, vagy éppen a fogyasztás jellegzetességei is kirajzolódhatnak a nem lényegtelen megszorítással, hogy az egyoldalú forrásokból elsősorban szerzőjük felfogása rajzolódik ki. Hiszen attól, hogy egy rendőrügynök magyar nemzeti demonstrációként számol be egyik augusztus 20-ai, egy temesvári kocsmában tálcára került piros, fehér és zöld italokról, még nem biztos, hogy a cselekvőknek ilyen szándéka volt, vagy hogy egyáltalán felismerték a nemzeti demonstráció lehetőségét a színek véletlenszerű együttállásában.

Ugyanakkor az események által mozgásba hozott folyamatok sok esetben igen mélyre engednek bepillantani az etnicitáshoz való mindennapi viszonyulásba is. Az esteleges vizsgálatok során számos érintett számolt be arról, hogy ők maguk miként értelmezték azokat az eseteket, amelyeket más résztvevők vagy megfigyelők az etnicitás kifejeződéséként értelmeztek. Emellett, ha a vizsgálat az államigazgatáson vagy az igazságszolgáltatáson belül további fórumokra is elért, ezek is megfogalmazták a viszonyukat az adott eseményhez. Ez nem csak azt jelenti, hogy egy-egy dokumentumcsoport meglepően sok szereplő különböző nézőpontját mutatja meg, feltárva ezzel az egyébként sokszor homogénnek látott intézmények belső megosztottságát is. A különböző vizsgálatok formája az egyéneket elbeszélésre kényszerítette, ezzel a kortárs szociológia interjúival összevethető formába öntve az egyéni etnicitást is. A kérdezési helyzet persze értelemszerűen különbözött, és ezzel a megszólalások téje, lehetséges következménye is. De a szövegek valamiképp az egyéni önanonosulás (ideértve az etnicitás elvetését is) megmutatására is alkalmasak (Egry 2010, 2015, 2016).

Az elemzés során a fent bemutatott módszertani problémák mellett magának a Székelyföld fogalmának a bizonytalanságával is szembe kell nézni. A kortársak számára a földrajzi fogalom még nyilvánvalóan bírta egyfajta közjogi tartalommal is, hiszen élt a régi székek emléke és annak tudata, hogy a román közigazgatás által kisebb módosításokkal átvett megyerendszer miként őrizte meg ezt a szerkezetet megyék és járások formájában. A román állam képviselői számára is létezett egy viszonylag körülhatárolt Székelyföld, viszont a hosz-

szű távú társadalmi-gazdasági változások lassan, de biztosan felerősítették a különbségeket a régió mikrotársadalmi között. Mindenekelőtt a terület földrajzi peremén, a „fővárosban”, Marosvásárhelyt és környékén vált viszonylag jelentőssé az ipari munkásság jelenléte, de ez a Brassóhoz közelebb fekvő Háromszéken is érezte a hatását. Társadalmi értelemben tehát nem azonos a térség közigazgatási és oktatási központként funkcionáló kisvárosi, domináns mező- és erdőgazdasági falusi és az iparosodás hatásai által érintett nagyobb városi kistérségeinek világa, és ez tetten érhető a forrásokban is.

Az etnicitás kapcsán amúgy is megkerülhetetlen nemzetiesítő állam képviselői szemében is határozott választóvonal húzódott az ipari és falusi-kisvárosi világ között. Amíg Marosvásárhely esetében az állambiztonság szempontjából a munkásmozgalom számított a legfontosabb, a rendőrségi iratokban is nagy szerepet kapó problémának, addig általában a „székelyekre” vonatkozóan éppen azt emelik ki ugyanezek az iratok, hogy a munkásmozgalom a székely munkások közt nem nyert teret, azok a magyar irredenta szolgálatában állnak (ANIC DGP dosar 6/1927: 27–44, 284–297, f.). Ez nem csupán a társadalomszerkezet különbségét jelentette, hanem a közeg percepciójának eltéréseit is. Amíg a „székelyeket” alapvetően magyarságuk révén határozták meg, és így az irredenta eléggé elmosódott kategóriájában kaphattak helyet (Egry 2017a), addig az elvileg a Székelyföldhöz tartozó Marosvásárhelyen a magyar nemzetiségű és magyarul beszélő (a mindennapi etnicitás által nyilvánvalóan érintett) társadalmi csoportokkal kapcsolatban az állam ezt a nézőpontot csak ritkán, kivételesen érvényesítette. Másfelől viszont a „székely akciók”, a székelység és a Székelyföld szimbolikus léte ellenére az etnicitás vonatkozásában nem volt különbség magyarság és székelység között. A mindennapi etnicitás a Székelyföldön is magyar–román választóvonalak mentén jutott kifejezésre, a tapasztalatok alapvetően ebben a kettősségben rendeződtek el (Bottoni 2013).³

Éppen ezért a Székelyföld mint értelmezési keret elsősorban a politika, a nemzeti diskurzus keretei közt bír értelemmel, a mindennapi etnicitás kapcsán a jelentősége csak áttételes, illetve csak a politikai diskurzus esetleges hatásaként ragadható meg. A székelység mint etnicitás ezekben a dokumentumokban csak áttételesen, sokszor csupán a vajt fülű olvasó számára mutatkozik meg, és akkor is sokszor a sztereotípiákra való ráismerés formájában, amiről viszont lehetetlen eldönteni, hogy vajon nem éppen azok szándékos kifigurázásáról van-e szó? (Scurtu és Boar 1995: 225–226).⁴

3 Egy sajátos esetet kivéve, ez a magyarországi magyarok és a székelyföldiek találkozása volt, ezek sűrűsége magán a Székelyföldön azonban eléggé alacsony volt a vizsgált időszakban és nyomot sem igen hagytak a forrásokban. A probléma sokkal jobban tanulmányozható 1940 és 1944 között, illetve a két világháború közötti Magyarországon (Oláh 2008; Egry 2015a). Ezeknek az elemzéseknek a tanulságait persze kivetíthetjük magára a Székelyföldre is – és a szórványos forrásanyag segítségével jórészt alá is támaszthatjuk azt –, ebben az írásban azonban a fő kérdés a nemzetiesítő állam keretei között a titulás nemzeti és a kisebbség közötti választóvonalon megnyilvánuló etnicitás.

4 Például az árapatakiak 1921 tavaszán egy diadalkapuvál – amelyen a „Isten hozott!” felirat volt olvasható – fogadták az új unitárius lelkészt. A tömeggyűlés rendjére felügyelő, ókirályságbeli származású, magyarul nem tudó csendőrrőzör parancsnoka megkérdezte, mit jelent a felirat, mire azt a választ kapta, hogy ez ősi magyar csatakiállítás. Az egyik lehetséges túlzásként a csendőzr azonnal jelentette feletteseinek, hogy a magyarok feltűzött állapotban vannak, a lázadásuk küszöbön áll stb. Eközben a székely góbéságra vonatkozó sztereotípiák tükrében akár úgy is olvasható a történet, hogy a székelyek sajátos humora nyilvánult meg. Holott talán az a legvalószínűbb, hogy a válaszadó személyes diszpozíciója miatt került sor a kétségtelenül figyelemre méltó ugratásra.

Székelyek – egy politikai képzetrendszeren túl

Bár a mindennapi etnicitás szintjén a székelység nem igazán jelent meg, a jelenség értelmezéséhez mégis érdemes röviden számba venni a székelyek csoportjáról kialakított képzeteket is. A székely csoporttudat egy sajátos nemzeti mitológiával alátámasztott, strukturálisan a székelyek rendi különállásából fakadó, a magyar nemzeti tudaton belül pedig az 1848–1849-es szabadságharc emlékezte révén helyet találó képzetrendszer (Hermann 2003). A székely székek vármegyékké alakítása, vagyis az 1876-os közigazgatási reform után ez a periférikus helyzetű megyék helyi kötődésű elitjeinek kínált szimbolikus erőforrásokat, és végül szerepet játszott a központi intervenció, a Székely Akció megalapozásában is. 1918 őszének viharos napjaiban bukkant fel ismét a székely csoporttudat, ezúttal a Székely Nemzeti Tanács formájában, amit Budapesten alapítottak erdélyi politikusok és közszereplők, például Bánffy Miklós és Jancsó Benedek. Céljuk azonban nem a külön Székelyföld létrehozása, hanem Magyarország területi egységének megőrzése volt. Paradox módon, persze csak hosszabb távon, ezt szolgálta volna a Székely Köztársaság Paál Árpád által meglebegtetett terve is (Bárdi 2013). Ugyanakkor az elkülönült csoporttudat erejét mutatja, hogy székely nemzeti tanácsok szerte az országban létrejöttek, s bár ezek nyilván nemritkán vezetőik egyéni érdekeit szolgálták, mégis jelzik a székely csoporthoz tartozás mozgósító erejét is – csakúgy mint a két világháború közti, magyarországi részben emigráns székely szervezetek, mint Hargitaváralja Székely Község vagy a Székely Hadosztály Egyesület.

A Székelyföld léte sajátos módon nyert közjogi jelentőséget a békeszerződést kísérő kisebbségi szerződések révén. Miután a román kisebbségi szerződés kimondta, hogy a székely és szász közületek iskolai autonómiát élvezzenek, a magyar politika, Budapesten és Erdélyben egyaránt, megkísérelte ennek révén kialakítani az egységes magyar kisebbségi oktatási rendszert – nem sok sikerrel (Gidó 2011). Ugyanakkor a különböző autonómiatervek nem feltétlenül a Székelyfölddel számoltak, célkitűzésük többnyire Erdély vagy az erdélyi magyarság összességének autonómiájára irányult, noha akadtak kivételek is (Bárdi 2004).

Mindenesetre a Székelyföld nem csupán a magyar politika számára jelentett létező regionális egységet, hanem a román nemzetállam számára is. Ez csak részben függött össze a már említett kisebbségi szerződéssel, hiszen annak rendelkezéseit soha nem ültették át a gyakorlatba. A Székelyföld sokkal inkább a nemzetállam egységesítése, a sokat emlegetett „lelki egység” útjában álló nehezen leküzdhető akadály és vele társadalmi tapasztalat volt, ezért nem kérdőjelezte meg senki a létét, legalábbis a jelenre vonatkozóan.⁵ A probléma leküzdésének eszköztét az állami politika leginkább határozott, nemzetiesítő fellépésében látta, és ezt retorikájában, valamint az itt tevékenykedő állami alkalmazottaknak biztosított kedvezményekben, az ún. kultúrzóna felállításában is kifejezésre juttatta.

Ha azonban arra vagyunk kíváncsiak, már csak azért is, mert ez a mindennapi etnicitás számára is meghatározó jelentőségű volt, hogy az állam ebből mit tudott érvényre juttatni, már nem egyértelmű a válasz. A közigazgatás feltöltése román nemzetiségű tisztviselőkkel egyáltalán nem sikerült, még a megyei igazgatás középső szintjein is fontos szerepet kaptak magyar (vagy ritkábban német) tisztviselők. A lakossággal közvetlenül érintkező posztokon pedig hosszú ideig megmaradt a kisebbségi jegyzők és segédjegyzők elsöprő dominanciája.

⁵ Hiszen a már említett törekvések a székelyek „visszarománosítására” lényegében történeti aberrációnak, az etnikai valóságon tett erőszaknak tekintették a székelység magyar voltát, és a múltban feltételezett román etnikai jegyekre hivatkozva a jövőre vonatkozóan is a lakosság románná tételével számoltak.

1923-ban például Csík megye 70 községi jegyzőjéből és segédjegyzőjéből (*secretar comunal* és *subsecretar comunal*) 63 volt kisebbségi, ráadásul közülük 26-an már 1918 előtt is betöltötték ezt a posztot (Gazeta Oficială a Județului Ciuc 1923 nr. 8. 1–3; Magyarország tisztii cím- és névtára 1918: 75–76). Az ekkor szolgálatban állók a következő években is posztjukon maradtak, sőt előléptetésük is természetes volt. Nem buktak meg az 1924-ben elrendelt nyelvvizsgákon sem, noha a megyei igazgatás rendelkezései alapján elég nyilvánvaló, hogy nem beszéltek románul.⁶ Talán az sem volt véletlen, hogy a megyébe érkező román tisztviselők is többnyire rendelkeztek közszolgálati múlttal a dualista Magyarországon, és olyan vidékről érkeztek, ahol vegyes lakossággal volt dolguk. Ioan Chirila főszolgabíró (primprețor) például az Arad megyei Kisjenőről vezényelték át, a megye nagy hasznára, és ő 1918-ban még Szászabányán volt jegyző, míg főszolgabíró társa, Ștefan Șerban vélhetően azonos az 1918-ban a Zsil-völgyi Petrillában jegyzősködő Serban Istvánnal (Gazeta Oficială a Județului Ciuc 1925. nr. 1. 2).

Ugyanakkor a közoktatásban az állam sokkal határozottabban lépett fel, mindenekelőtt a felekezeti oktatási intézmények visszaszorításával. De a nyelvvizsgák követelményét is szigorúbban vették, bár egyébként a kormányzat és a tanfelügyelőségek itt is igyekeztek nagyvonalúak lenni. Számtalanszor engedélyezték a vizsga megismétlését vagy éppen elhalasztását, viszonylag kedvező feltételekkel szerveztek nyelvtanfolyamokat vagy éppen hospitálást ókiráltságbeli intézményekben.⁷ Ezzel együtt a képzett és vizsgára kötelezett kisebbségi tanterőknek a többsége végül inkább a távozást vagy a kilépést választotta az oktatásügyből, és nem csak a Székelyföldön. Pótlásuk viszont igen nehéznek bizonyult képzett és jól felkészült tanárok hiányában, miközben az oktatás nyelveként folyamatosan ment végbe a román kiterjesztése (ANIC Ministerul Instrucțiunii 1922: dosar 11/1922, 29/1922, dosar 517/1922, dosar 209/1922.⁸ 1925: dosar 28/1925, 414/1925). Az állam tehát eleve nem viszonyult egyenesen a kisebbségi lakossághoz, és ez, mint látni fogjuk a mindennapi etnicitás esetében is, meghatározónak bizonyult.

Nemzeti beszéd

Tekintettel az állam önmaga által is felvállalt szerepére, érdemes a mindennapi etnicitás vázlatát is az állammal kezdeni, elvégre a nemzetről és nemzettel való beszéd az állam révén és az államon belül is szerepet kaphatott. Az államon belül úgyis, mint egyfajta általános érvelésmód, amivel sokféle igényt, kérést, elképzelést alá lehetett támasztani, de éppen ezért az érveléshez való viszony az állam belső törésvonalait vagy épp a közigazgatási nyelvhasználat

6 Csík megye alprefektusa (a magyar alispán megfelelője 1925-ig) több rendelkezést is kiadott, ami a hivatalos nyelven kiállítandó iratok elkészítését is segítette. A lovak és marhák útlevelének kiállításához például egy szöszedetet foglalt rendeletbe az állatok tulajdonságairól, hogy a jegyzők szabatosan be tudják vezetni, ha egy ló csüdben kesely volt. A magyar jegyzők román nyelvtudása azonban vélhetően nem csak az ilyen valóban speciális esetekre nem volt elég, hiszen az alprefektus az anyakönyvezésről is kiadott egy hasonló rendeletet, ami nem csupán az utónevek román megfelelőit tartalmazta, hanem még az olyan egyszerű formulák szabatos fordítását is, mint például „halál esete a remetei anyakönyvben 43/1923 sz. a.” (Gazeta Oficială a Județului Ciuc 1922. nr. 24: 1–2; 1924. nr. 14: 2–3).

7 Ókiráltságnak vagy Regátnak nevezik Románia 1918 előtti, Kárpátokon túli részét (a „Vechiul Regat”-ból).

8 Petrik Elena végzős tanítónő kihelyezési kérelmének elbírálásakor a tanfelügyelőség tisztviselője kiemelte, hogy Petrik hajlandó megtanulni románul, s bár a kisebbségi iskolákhoz megfelelő számú tanerő áll rendelkezésre, a román iskolákban akkora a tanítóhiány, hogy Petrikre nagyon nagy szükség lenne (ANIC Ministerul Instrucțiuni 1922: dosar 209/1922 130. f).

esetében már sejtetett korlátait is felvillantotta. Másfelől viszont a nemzetiesítő államról való beszéd maga is összefonódott az etnicitással, hiszen az államról kifejtett nézetek nemzeti felhangot kaphattak – és amint azt az államellenes izgatási perek anyaga mutatja, kaptak is.

Ami igazán izgalmas a nemzeti érvelés államon belül megfigyelhető esetei kapcsán, az nem is ennek a beszédmódnak a szinte rutinszerű alkalmazása, hanem az, amikor az állam képviselői nem fogadják el azt, vagy legalábbis nem fogadják el, hogy a megszólaló legitim módon használhatja. E mögött sokszor a különböző állami szervek hatalmi játszmája állt, de az állam és a civilek közti aszimmetria is fontos tényező lehetett benne. Az előbbinek jó példája Maros-Torda megye alprefektusának keserű ébredése 1923-ban, miután utasítani próbálta az államvasutakat, hogy a megye területén végre cseréljék le a vasútállomások magyar nyelvű földrajzi névtábláit. A CFR regionális igazgatósága azonban, a belügyminisztérium tekintélyét is segítségül hívva, azzal utasította el a követelést, hogy az állami vállalat esetében a kérdésről egységes szempontok alapján egy országos bizottságnak kell döntenie, nem a prefektusnak (ANIC SJ MŞ fond Prefectură Judeţului Mureş, inventar 460, dosar 41/1923, 12. f., 14., 20–22. f.).

Amíg azonban az alprefektusnak nem kellett nyilvános megaláztatást elszenvednie, egy másik esetet, Kovács Gábor újbóli kinevezését gyimesbükki jegyzőnek, az tesz igazán izgalmassá, hogy az lényegében a nyilvánosság előtt történt, hiszen a jegyzőkönyvet publikálták Csík megye hivatalos lapjában (Gazeta Oficială a Judeţului Ciuc 1925 nr. 4: 2). Kovács 1918 előtt is Gyimesbükkön volt jegyző, és az impériumváltás után is megtartotta a posztját. A tisztviselők rotációja jegyében valamikor 1923 és 1924 között a közeli Csíkszépvízre helyezték át. Amikor korábbi posztja megürült, ő és Kopan Mihály (Mihail) pályáztak annak betöltésére. A megyei vezetők 1925 februárjában döntöttek a kérdésről. A háromfős bizottság egyik tagja a pályázat eredménytelené nyilvánítását javasolta, mivel Kovács nem tud eléggé románul (ez már azután volt, hogy kötelezően letette a nyelvvizsgát), és az egyébként román többségű, csak éppen nyelvét elfeledett gyimesiek körében a nemzetiesítés miatt kívánatos lenne egy román jegyző. Az alprefektus (Joe German, aki korábban a sajátos vegyes társadalmú Máramarosban működött) azonban rámutatott, hogy Kovács kinevezését a gyimesiek beadványokkal és küldöttségekkel sürgették, hiszen korábbi működése nagyon jó benyomást hagyott maga után, továbbá Gergely Viktor görögkatolikus esperes is Kovács szószólója volt, sőt a küldöttségek a korábban a megyébe látogató miniszterelnököt, Ion I. C. Brătianut is meggyőzték, aki utasítást adott kérelmük kedvező elbírálására. Az alprefektushoz csatlakozott a megyei főjegyző, így Kovácsot ismét kinevezték jegyzőnek. A nemzeti érvelés ebben az esetben nem is egyszerűen a hatalmi vetélkedés miatt maradt hatástalan, hanem részben azért, mert a helyi társadalom számára teljességgel értelmetlen volt, részben pedig azért, mert a helyi társadalom fontos szereplői tudták azt sikeresen mozgósítani saját érdekében és meggyőzni a legfőbb „nemzeti instanciát”, a kormányfőt.

A másik izgalmas eset azt példázza, hogy akár ugyanaz a szereplő is miként váltott nemzeti és szakmai beszédmód, logika és részben szolidaritás között – adott helyzettől függően –, és ez miként érvénytelenítette a nemzeti érvelést. A háromszéki sepsiszentgyörgyi járás főszolgabírája 1930 végén jelentést készített a prefektusnak, aki ebből merített a kormányhoz eljuttatandó éves összefoglalójához. Mivel a prefektusi jelentés inkább politikai kérdésekkel foglalkozott, a főszolgabíró hosszan ecsetelte, milyen reménytelen a román kultúra helyzete a túlnyomóan magyarok lakta járásban, sőt arról is beszámolt, miként használták ki a magyar községi önkormányzatok a helyzetüket „románok elmagyarosítására”. Példa-

ként az Uzont emelte ki, ahol beszámolója szerint a községi vezetés a református nőegyleten keresztül bonyolította a szociális segélyezést, és feltételül szabták, hogy a segélyezett térjen át a református vallásra – vagyis váljon magyarrá. Megoldást is javasolt, a községi igazgatás államosítását, a választott tisztviselők felváltását kinevezettekkel.

Alig néhány hónappal később az uzoni görögkeleti és görögkatolikus pap írt levelet a prefektusnak. Ebben ők is elpanaszolták a községi vezetés praktikáit, a prozelitizáláshoz kötött segélyezést, és kérték a hatóságok közbeavatkozását. A prefektus tanácsért fordult a fősolgabíróhoz, akitől bizonyára más válaszra számított. A fősolgabíró ugyanis teljes mértékben elutasította a „civiliek” beavatkozását, kifogásolta, hogy bizonyítékok nélkül vádolják meg a közigazgatási tisztviselőket, és azt javasolta a felettesének, hogy minden további nélkül utasítsa vissza a papi intervenciót (ANIC SJ CV fond 9, packet 40. 41–42, dosar 23, 2). A fősolgabíró tehát nem általános módon, hanem nagyon is helyzetfüggően érvényesítette a nemzeti beszédmódot, a megfigyelő számára talán skizofrén módon, de nem minden logika nélkül. A tisztviselői szolidaritás ezek szerint megillette a kisebbségi tisztviselőket, ha illetéktelenek akartak beavatkozni, miközben ugyanezek a tisztviselők már etnikai alapon ítéltettek meg, ha az állam nemzeti céljai kerültek szóba.

Az államnak azonban számtalanszor kellett azzal is szembesülnie, hogy a polgárai valamiképp viszonyultak hozzá, és ezt akár egy állami tisztviselő, akár egy másik polgár nemzeti keretben értelmezte: a román állam megítélése valójában a román nemzet megítélését, etnikai választóvonalak nyilvánítását jelenti, már amennyibe a beszélő kisebbségi polgár volt. Rákosi József például csak annyit mondott, hogy ő ugyan nem megy ki a gidófalvi állomásra, ahol a lakosságnak az igazságügyi miniszter átrobogó vonatát kellett volna köszöntenie, és erre államellenes izgatással vádolták meg. Szerencséjére azonban a bíróság, az állam egy másik intézménye, úgy döntött, hogy Romániában senki nem kötelezhető arra, hogy minisztereket üdvözöljön. Ugyancsak a bíróság állapította meg, hogy Szántó Károly korrupciót ostromozó Panamák és banditák című cikke a *Székely Nép* című lapban nem minősül izgatásnak (Egry 2012: 43).

A bíróságok amúgy is hajlamosak voltak rá, hogy a magánszemélyek, illetve a hatóságok által az etnicitás megnyilvánulásaként felfogott konfliktusokat (például himnuszéneklés miatt kitört, majd a szokásos gyalázkodásokkal – бүдös, mocskos, tolvaj stb. oláh – kísért kocsmái verekedést) a szokásosnak tekintett falusi erőszak megnyilvánulásaként kezeljenek. Ennek során azonban néha maguk is elfogadták a nemzeti érvelés legitimitását, éppen csak annak tartalmi érvényességét vitatták el, például gondosan elemezve a Himnusz szövegét, és megállapítva, hogy az semmilyen formában nem sérti Romániát vagy a románokat, így eléneklése sem lehet nemzetellenes izgatás (Egry 2015a: 399).

Néhány tárgyalóteremig eljutott esetből viszont a nemzeti beszéd kapcsán igazi definíciós küzdelem bontakozik ki, méghozzá nem is az állam vagy a többségiek és a velük szemben álló kisebbségiek között, hanem a kisebbségiek csoportján belül. Tanulságos példája ennek Kelemen Lajos esete, ami ráadásul a jelenség etnicitáson túlmutató társadalmi dinamikájába is betekintést enged. (Az iratok magyarul is olvashatóak: Egry 2015b.)

Kelemen Lajos Pákében lakott, egy háromszéki magyar faluban. Akkor fogták perbe, amikor a falu bírója a szomszédos csendőrőrsön bejelentette, hogy lemond, mert nem tudja tovább elviselni Kelemen vezetését, mire a csendőrök meggyőzték, hogy inkább jelentse fel államellenes izgatásért. Kelemen ugyanis évek óta verbálisan abuzálta a falu vezetőit, rendszeresen oláh bírót emlegetett, oláh tanácsnak nevezte a színmagyar képviselőtestületet és

folyton kifejezésre juttatta, mennyire elégedetlen azzal, hogy Romániában él. Amikor például kidobolták, hogy a belügyminisztérium engedélyezte a községi hirdetések magyar nyelvűségét, akkor gúnyosan megjegyezte, hogy mondják csak románul, majd megértik ők azt. Kelemennek azonban elsősorban a falusi tanítóval volt tartós konfliktusa, Debreczi Józseffel, aki alkalmazkodott az új elvárásokhoz. Kelemen fia is tanító volt, de miután Debreczi hűségesküt tett, vetélkedés indult meg közöttük. Ifjabb Kelemen nem jutott álláshoz az állami iskolában, viszont folyton azzal fenyegette Debreczit, hogy fellázítja ellene a szülőket. Debreczi viszont, miután büszkén hirdette, hogy a kormány által elvárt szellemben lojális állampolgárokat fog nevelni a tanulóiból (ANIC Ministerul Instrucțiunii 1922: dosar 29/1922 76. f), ifjabb Kelemen ellehetetlenítésén ügyködött, aki kénytelen volt a Szilágyságba költözni. Idősebb Kelemen viszont maradt, és ő a tanulókat kezdte vegzálni. Amikor Debreczi olyasmit tanított az iskolában, amit Kelemen elrománosításnak tekintett (román dalok, román köszönés, a királyi Himnusz), akkor az utcán sértegette a tanulókat gyakorló fiatalokat, olykor gyalázkodott is velük. Nem vagytok oláhok, ne beszéljétek oláhuul, ha oláhuul énekeltek, menjétek az oláh templomba – voltak a finomabb megjegyzései.

Ebből alakult ki az a helyzet, ami a perhez vezetett, és végül ahhoz, hogy a bírósági szakban már többnyire visszavont vallomások miatt Kelemennek nem esett nagyobb baja. Ettől még az eset valóságos kincstára a mindennapi etnicitásnak, különösen az etnikai definíciók dinamikája tekintetében. A magyar nemzetiségű bíró az 1918-as forradalommal került a falu élére, majd hűségesküt tett, akár csak Debreczi és a tanács. Kelemen számára viszont ezzel elveszítették magyarságukat, amit Debreczi kapcsán csak tetézett elszántsága a tanuló Románia iránti hűségre nevelésére. Ezt juttatta kifejezésre románellenes beszédmódja és az oláh jelző állandó használata – a magyar falusfelekkel szemben. Évekig húzódtott a verbális küzdelem, hiszen a tanácstagok, Debreczi és a bíró visszautasították Kelemen kategorizációját csakúgy, mint a tanuló. Végül azonban mégis kénytelenek voltak engedni, hiszen a feljelentéssel elfogadták, hogy ők bizonyos mértékig románok – az államellenes izgatás alapvetően tipikus magyar nemzeti gyalázkodásban merült ki, ami románként bélyegezte meg őket. Lehet, hogy ez is szerepet játszott abban, hogy a tárgyalásra lassan mindenki visszavonta a vallomását, és az egész ügyet szőnyeg alá söpörték.⁹

Kelemen ügye azonban arra is rávilágít, hogy az állam maga is kompromisszumokra kényszerült, és ez nemegyszer éppen saját tisztviselői etnicitásának átértelmezésében mutatkozott meg. A pákái tanácshoz hasonló helyzetbe került például Óvári Margit lécfalvi óvónő, aki azonban a faluval szembekerült Kelemen helyzetét is megismerhette. Óvárit a tanfelügyelőség küldte a községi óvodába, a falu vezetése viszont meg akart szabadulni tőle, mert ellátása túl nagy terhet jelentett. A tanfelügyelőség persze védte Óvárit, méghozzá azzal, hogy az árvából lett óvónő nagyon szép eredményeket ér el a román nyelvű óvodáztatás terén, ezért nemzeti érdek lenne megtartása Lécfalván. Óvári magyar nemzetiségű volt, román nyelvtudásáról nincs információ (a tanfelügyelői dicséret tárgyát a kicsiknek betanított román nyelvű mondókák képezték), de igyekezete és lojalitása már elégnek tűnt a kultúrznában is – nyilván az állam szűkös lehetőségeitől nem függetlenül. Óvári így az állam számára lényegében román lett, miközben a falusiak szemében etnicitása inkább kö-

⁹ Igaz, más hasonló perek esetében az is nyilvánvaló, hogy a tárgyalást igazából senki nem akarja, mivel az nyilvánosság elé viszi egy zárt közösség belső ügyeit. Érezhető, hogy a falusiak számára igazán fenyegető, egyúttal azonban mégiscsak a világuk részét képező csendőrök képesek szóra bírni őket, ám ahogy az állam képviselői a távoli megyeközpont tisztviselői lesznek, a falusaik lelkesedése is alábbhagy, és egyre inkább elhallgatnak.

zömbös lehetett: magyarként akár üdvözölhették volna, de az óvónőtől anyagi okokból meg akartak szabadulni (ANIC SJ CV fond 9. dosar 13/II 208–211. f).

Végül még egy tényezőre érdemes felhívni a figyelmet: a nyelvtudás jelentőségére az esetek értelmezésében. A hatóságok ingerküszöbét elérő esetek jelentős része ahhoz kapcsolódott, hogy valaki meghallott valamit, amiről úgy gondolta, az sérti őt nemzetiségében. (Ez azonban igen sokszor azzal járt együtt, hogy a panaszos valójában nem tudott magyarul, és így nem is a tényleges szövegre reagált, hanem csak arra, amit az általa megértett szavakkal, fordulatokkal társított.) Számukra az esetleg meghallott oláh, a бүdös vagy éppen Krisztus (pláne az oláhok Krisztusa) csakis a román nemzet szándékos és mindenkire kiterjedő gyalázása lehetett, semmiképp sem egy idős ember bevett szavajárása, vagy éppen egy frusztrációból fakadó általános káromkodás. Ez a fajta fixáció akkor a leglátványosabb, amikor a feljelentők az igazi sértést meg sem hallják, mert nem ismerősek a magyar politikai diskurzusban (például egy jövendölés arról, hogy ha így mennek tovább a dolgok, akkor mindenki bocsorban fog járni), miközben olyasmiről állítják, hogy sérelmes, aminek viszont semmi köze az etnikus beszédmódhoz (lásd Botár Gáspár esetét 1921-ből [Egry 2012: 34–35, 40–42]).

Nemzeti fogyasztás és a nemzet felmutatása

Kelemen Lajos esete az utcán köszönéseket gyakorló tanulókkal vagy éppen a himnusz éneklése után kitört verekedés a mindennapi etnicitás további eseteihez vezet. Az etnicitás felmutatása, illetve az etnicitás és a fogyasztás kapcsolata a forrásokban igen gyakran összekapcsolódik, hiszen a fogyasztás leginkább látványos és a leginkább konfliktushoz vezető része valamiképp a nyilvánosságban is meg kellett jelenjen, ez pedig a leggyakrabban a kulturális fogyasztás különböző fajtáival történt meg. Az éneklés, a zene- és rádióhallgatás, egy színdarab, egy futballmeccs sokkal inkább érzékelhető volt mások számára, mint az étkezés, a lakás díszei.

Ez nem azt jelenti, hogy a tárgyi fogyasztás kapcsán soha ne merült volna fel az etnicitás kérdése. Csakhogy ezek az ügyek rendszerint egyoldalúak maradtak, egy-egy feljelentő vagy állami közeg jelzésére indultak, esetleg még más állami szervek és aktorok véleménye ismerhető meg róluk. Mert mit is mond az egyéni, mindennapi etnicitásról Asztalos Eleonóra esete? A marosvásárhelyi vak virágárust perbe fogták, mivel piros-fehér-zöld virágcsokrokat árult. Aki elolvasta, mit írt erről a *Magyar Szemlé*ben Zathureczky Gyula (az események után öt évvel!), az minden bizonnyal fel is háborodott, és megerősítve érezte magát az általában vett román állammal kapcsolatos nemzeti ellenérzéseiben (Zathurecky 1937). Akinek volt szerencséje megismerni az ügy vizsgálatának iratait, az inkább azon csodálkozhatott, miféle elnyomó nemzetállam is Románia, ahol a letartóztatás után a helyi rendőrség kétségbeesetten kéri Bukarestet, ugyan mondják már meg, milyen jogszabályi hely alapján indíthatnának eljárást. Bukarest azonban azt válaszolja, hogy ők ebben nem tudnak segíteni, Ókirályság jogszabályai közt nincs olyan, amelyik más nemzeti színek viseletét büntetőjogilag tiltaná, amúgy pedig az ottani rendőrség ilyenkor egyszerűen elkobozza az adott tárgyakat. A marosvásárhelyi rendőrség viszont, némi kutakodás után, megkönnyebbülve fedezi fel, hogy még egy 1867-ben kiadott magyar belügyminiszteri rendelet van érvényben Erdély területén – és az igenis tiltja az idegen nemzeti színek viselését, használatát. A paradox, bizonyos szempont-

ból ironikus helyzetkép jelentős mértékben elüt a Zathureczky által sugallttól, de semmit nem mond arról, vajon miként értelmezte Asztalos Eleonóra az etnicitást, vajon a virágok színösszeállítását egyúttal önazonosítás is volt, vagy csak véletlen? Csak annyit tudunk, hogy a három szín látványa egy rendőrből kiváltotta a román nemzettel való azonosulást, és ugyanezt feltételezte Asztalosról is (ANIC Ministerul Justiției inventar 1117 dosar 85/1932: 47–58. f).

A mindennapi etnicitás performatív és fogyasztási dimenziója tehát elsősorban a nyilvánosságban, a nyilvános vagy félig nyilvános térben észlelt esetek révén érhető tetten a forrásokban. Ugyanakkor ekképp összekapcsolódott az első típusal, pontosabban a nemzeti nyelvvel is. Az állam ugyanis egyértelműen arra törekedett, hogy az ország és a régió nyelvi tájképét (Laihonen 2012) a román nyelv határozza meg, még akkor is, ha ez csak egy meseterséges és olykor Potemkin-falu jellegű állapot is volt. Hiszen hiába írták meg ékes románsággal a marha- vagy lóútleveleket a magyar jegyzők, hiába hordták azt magukkal gondosan a magyar parasztok, számukra ez legfeljebb egy hivatalos papiros volt, amit nem is igen értettek. Az 1918 és 1940 közti évek ennek következtében leginkább azzal teltek, hogy az állam egyre újabb és újabb erőfeszítéseket tett a nyelvi tájkép átalakítására. A feliratok nyelvében a román akarta dominánssá tenni, a reklámokat románra akarta változtatni, ám az újabb és újabb kísérletek leginkább arról árulkodnak, hogy a Székelyföldön ez mindig csak rövid ideig tartott (AN SJ MŞ Direcția Regională Ministerului Afacerilor Interne Mureş-Autonomă Maghiară¹⁰ dosar 2897: 28–29., 51. f.; dosar 2909: a rendőrfőnök a kézdívasárhelyi kereskedőkhöz 2187/933, 1933. június 10.).

Bizonyos értelemben a kétségbeesést jelzi az is, hogy 1937-ben már a dúlőnevek románosítására került sor, ami végképp értelmetlen volt, hiszen ezek használata még a községi közigazgatás számára sem volt gyakori. Eközben viszont a hivatali nyelvhasználat alig akart átalakulni. A harmincas évek közepéig a falvakban biztosan a magyar volt az informálisan használt nyelv, nem utolsósorban azért, mert a közvetlenül a lakossággal érintkező posztokat betöltők román nyelvtudása leginkább arra képesítette őket, hogy ha kell, megértessék magukat az amúgy magyarul is sokszor értő helyi románokkal (Egry 2017b). A román tisztviselők pedig hamar elfogadták, hogy ha mindenképp beszélniük kell a helyiekkel, akkor tolmácsot keresnek (Egry 2012: 38–39).

A városokban talán hamarabb végbement az átalakulás, de ettől még nagy különbség maradt a nagyobb, akár regionális központok (pl. Marosvásárhely) és a kis, vidéki városok között. Kézdívasárhely új rendőrpáncsnoka 1926-ban megdöbbenve észlelte, hogy a városházán szinte senki nem beszél románul, beleértve a polgármestert, Morvay Andrást, aki pedig korábban a megye alprefektusa is volt. Morvay nem is különösebben zavartatta magát ettől, a rendőrtiszt kérdésére csak annyit mondott, hogy az Averescu tábornok vezette Néppárttal kötött politikai paktum miatt (az Országos Magyar Párt és a Néppárt választási szövetségre lépett) azt csinálnak a városban, amit akarnak (AN SJ MŞ Direcția Regională a Ministerului Afacerilor Interne Mureş-Autonomă Maghiară dosar 2897: 45–50. f). A nyelvhasználat tehát inkább féldalasan vált a nemzet felmutatásának eszközévé, de mivel az állam mindenáron megkísérelte érvényre juttatni az ehhez kapcsolódó és nemzeti alapon kialakított normáit, az

10 A Maros-Magyar Autonóm Tartományt 1960-ban alakították ki a korábbi Magyar Autonóm Tartomány északi részéből és az újonnan hozzácsatolt Maros és Kis-Küküllő menti vidékből. Levéltári anyagában azért található háromszéki (elsősorban kézdívasárhelyi) rendőrségi iratok, mert a belügyminisztérium regionális kirendeltsége ezeket még a Magyar Autonóm Tartomány létezése (1952–1960) idején tartományi központba gyűjtötték, és onnan később sem szállították el – vélhetően 1960-ra a rendőrség és az állambiztonság alaposan kiértékelte azokat.

eltérés óhatatlanul is előhívta az etnicitást vagy az ehhez történő viszonyulást. Ugyanakkor a valóság sokáig inkább praktikus kompromisszumok sorát sejtette, amilyen például a már említett gyimesbükki jegyző esete is volt.

Az államtól független nyilvános terekben pedig alapvetően a magyar nyelv dominált, ami nem meglepő a lakosság összetételének tükrében. Az etnicitáshoz kapcsolódó konfliktusok alapvetően minden egyes társadalmi közegben jelentkeztek (Egry 2012), de az igazán tudatos önazonosulásról és az etnicitás értelmezéseinek tudatos elutasításáról főként a városi, iskolázott középosztály körében tanúskodnak a dokumentumok. A falusi konfliktusok kiváltója többnyire a nyelvhasználat volt, de maguk az ellentétek gyakran nem etnikai különbségtételre alapultak, hanem materiális javak körüli konfliktusokban, vagy más okból kitört erőszak során használták a felek a közismert, sztereotip etnikai sértéseket. (Kelemen Lajos ebből a szempontból kivétel, de mint láthattuk, az ő esetében is volt konkrét, materiális ok az ellentét mögött, másfelől pedig a szereplők közül többen is a falusi intelligenciához tartoztak.) A középosztályi világból ismert konfliktusokban is panaszkodtak a feljelentők, hogy magyarok vagy románok a kávéházban, étteremben, mulatságon Romániát szidták, az utóbbiak akár magyarul is. Az igazán izgalmas esetekben ennél jóval több történt, miközben az események nyelve a kisvárosi közegben jórészt magyar volt, akármilyen nemzetiségű résztvevőkről is volt szó.

Ez nem csak az etnikai arányokkal függött össze, hanem nyilván a kulturális minták és a társadalmi helyzet, presztízs és státusz összekapcsolódásával is. Éppen ez vezethetett oda, hogy alkalmanként az ilyen események, kávéházi vagy éttermi mulatozás, éneklés, randalírozás román résztvevői tettek olyasmit, amiről ők maguk is nyilvánvalóan tudták, hogy más körülmények közt a magyar etnikai önazonosítás eszközeként tekintenének rá. Amikor Ioan Oltean, a kézdivásárhelyi román tannyelvű állami gimnázium igazgatója és a város román alpolgármestere 1930-ban esti mulatságot tartott a magyar párt helyi korifeusaival, biztosan volt valami elképzelése arról, mit is jelent magyarnak lenni, hiszen gimnáziumi igazgatóként éppen az volt a küldetése a kultúrzónában, hogy „visszarománosítsa” a helyieket. Ehhez képest a mulatozás hevében arra kérte a cigányprímást, hogy játsszák el neki a magyar himnuszt. Amikor a zenész ezt megtagadta, mivel azzal saját fejére hozhatott volna bajt, az igazgató egyszerűen felpofozta a jóembert. Oltean tehát egy – más körülmények közt a magyarság kifejezésének tartott – kulturális gyakorlatban szeretett volna részt venni, amire néhez más magyarázatot találni, mint azt, hogy számára ez a középosztályi társadalmi lét jele volt egy olyan közegben, ahol a magyar középosztály dominált, és ahol szüksége volt arra, hogy azok el is fogadják (ANIC SJ MŞ Direcția Regională a Ministerului Afacerilor Interne Mureş-Autonomă Maghiară dosar 2899: 23. f).

Kézdivásárhelyen, bár a már említett rendőrkapitány öt évvel korábban beszámolt arról, hogy a helybeliek micsoda gyűlöletet éreztek a regáti románok, így őiránta is (AN SJ MŞ Direcția Regională a Ministerului Afacerilor Interne Mureş-Autonomă Maghiară dosar 2897: 113. f), nemigen merülhetett fel az, ami talán az egyik motiváció volt a kilenc évvel korábbi, marosvásárhelyi eset mögött: demonstrálni, hogy a helyi románok különbek az ókirályságbeli betolakodóknál, mert képesek a magyar urakkal együtt mulatni. Marosvásárhelyt egy elég zavaros ügy kivizsgálása során derült ki, hogy a prefektus azért tiltotta ki a város kedvenc cigányprímását, mert az egy kapitány utasítására nem volt hajlandó a prefektusnak játszani. Csakhogy a prefektus titkára néhány nap múlva néhány magyar úrral mulatott ugyanabban a kávéházban, és az események kissé elfajultak. A titkár revolverrel a

kezében betört a pincérnők szállására és szexuális kívánságait szerette volna kielégíteni, mire a pincérnők negligésben menekültek a havas udvaron keresztül. A vendéglős pedig kapott az alkalmon, és megegyezett a prefektussal: ejti a titkára elleni feljelentést, ha a prefektus visszavonja a cigányprímás kiutasítását (ANIC Consiliul Dirigent Direcția Administrativă Secția Prezidială dosar 2/1922: 75. f). Ebben az esetben tehát megint csak magyarként azonosított mindennapi kulturális gyakorlatokról volt szó, ezek azonban részben éppen arra szolgáltak, hogy az ókiráltságbeli prefektust valaki kizárja a középosztályi közezből. Miközben éppen a prefektusi titkár vad mulatozása a magyar grófokkal jelezte, hogy a városi társaságba való befogadás csakis a magyarokkal közös gyakorlatokon keresztül lehetséges. S bár a kézdivásárhelyi esetben az erőszak végül nem szabadult el, ugyanúgy jelzi a magyar középosztályi világ minta- és mértékadó jellegét a románok számára is.

Az amúgy is nehezen megrendíthető kulturális, társadalmi hierarchiát, a magyar vagy éppen monarchiabeli közös civilizáció magasabbrendűségének képzetét a balkáni Örománia világával szemben csak megerősítette, hogy – főként a Székelyföld kisvárosi világában – Bukarest politikai értelemben rá volt utalva a román pártokkal szövetkezni hajlandó helyi magyar csoportokra. Morvay kézdivásárhelyi polgármester nem tartozott az OMP élvonalába, előélete alapján pedig akár renegátnak is minősülhetett. Mégis, amikor a politika lehetővé tette, láthatóan nem a román, hanem a magyar érdeket képviselte. A román nemzetállam normatív keretei a Székelyföldön valóban nem nagyon érvényesültek, illetve az érvényesítésükre tett kísérletek még csak nem is a dualizmus korához képest jelentettek a helyiek számára elfogadhatatlan változást, hanem a román impérium első éveiben kialakult finom helyi kompromisszumokhoz képest. Arra viszont nem volt ereje és erőforrása az államnak, hogy a társadalomban valóban érvényre juttassa ezeket a nemzeti normákat, részben azért, mert a helyi vagy éppen helyben tevékenykedő románok – köztük az állami alkalmazottak – sem azonosították magukat ezzel a normatív kerettel. Mint az a mindennapi etnicitás eseteiből is kitűnik, az állam és a kisebbségi politika által elképzelt és részben konstruált bináris nemzeti választóvonal érvényessége igencsak esetleges maradt.

Egyetlen téren mondható, hogy ez a törekvés mégis sikeres volt. Bár a Székelyföldre és a székelyekre vonatkozóan meglehetősen régi és jól artikulált képzetek álltak rendelkezésre, a két világháború között sem a politikában, sem a mindennapokban nem kaptak kiemelt szerepet. Noha voltak székely pártok vagy éppen székely képviselők, az etnicitás alapvetően a magyar–román ellentétpár alapján értelmeződött, még akkor is, ha az állam esetleg megpróbálta mégis elkülöníteni a székelyeket, ha másként nem, elmagyarosított románokként. A székelységnek mint potenciális etnicitásnak alapvetően a magyarsággal szemben jutott szerep – a mindennapokban is.

Hivatkozott irodalom

- Balaton Petra (2004): *A székely akció története. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására*. Budapest: Cartofil.
- Bárdi Nándor (2004): Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére – A magyar elképzelések 1918–1940. *Magyar Kisebbség* 9(1–2): 329–376.
- Bárdi Nándor (2013): *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*. Csikszereda: Pro Print.
- Bárdi Nándor és Pál Judit (szerk.) (2016): *Székelyföld története III. kötet, 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum.

- Billig, Michael (1995): *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Bottoni, Stefano (2013): National Projects, Regional Identities, Everyday Compromises. Szeklerland in Greater Romania (1919–1940). *Hungarian Historical Review* 2(2): 477–511.
- Brubaker, Rogers (2001): Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 6(7–8): 60–66.
- Brubaker, Rogers és Cooper, Frederic (2000): Beyond 'Identity'. *Theory and Society* 29(1): 1–47.
- Brubaker, Rogers, Feischmidt Margit, Jon E. Fox és Liana Grancea (2011): *Mindennapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan.
- Edensor, Tim (2002): *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Oxford: Berg.
- Egry Gábor (2010): *Otthonosság és idegenség. Identitáspolitika és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás után*. Budapest: Napvilág.
- Egry Gábor (2012): A megértés határán. Nemzetiségek és mindennapok Háromszéken a két világháború között. *Limes* 25(2): 29–50.
- Egry Gábor (2013): Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. *Századok* 147(1): 3–32.
- Egry Gábor (2015a): *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág.
- Egry Gábor (2015b): Egy kiállhatatlan ember megpróbáltatásai. Kelemen Lajos állam elleni izgatási pere Nagy-Romániában. *Lymbus. Magyarságtudományi Közlemények* 407–442.
- Egry Gábor (2017a): The World between Us: State Security and the Negotiation of Social Categories in Interwar Romania. *East Central Europe* 44(1): 17–46.
- Egry Gábor (2017b): Language Exams, Loyalty and Identification in interwar Romania. *Slavic Review* Winter (forthcoming).
- Fox, Jon E. és Cynthia Miller-Idriss (2008): Everyday Nationhood. *Ethnicities* 8(4): 536–563.
- Gidó Attila (2011): *School Market and the Educational Institutions in Transylvania Partium and Banat between 1919 and 1948*. ISPMN Working Papers. Cluj: ISPMN.
- Hermann Gusztáv Mihály (2003): *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig*. Csíkszereda: Pro Print.
- Iorga, Nicolae (1906): *Neamul românesc în Ardeal și Țară Ungurească. Vol. II*. București: Minerva.
- K. Lengyel Zsolt (2017): Erdély újjáalkotásának a magyar terve 1917/1918 során. *Korunk* 28(2): 64–75.
- Laihonon, Petteri (2012): Nyelvi tájkép egy csallóközi és mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 14(3): 27–49.
- Livezeanu, Irina (1995): *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation-Building and Ethnic Struggle 1918–1930*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Nagy Szabolcs (2011): A Székely Hadosztály Egyesület. In *A Székely Hadosztály története*. Gottfried Barna és Nagy Szabolcs. Barót: Tortoma Könyvkiadó, 169–188.
- Oláh Sándor (2008): *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön*. Csíkszereda: Pro Print.
- Paál Árpád (2003): Emlékirat a semleges, független székely államról. *Magyar Kisebbség* 8(2–3): 120–133.
- Paasi, Anssi (1986): The Institutionalization of Regions: a Theoretical Framework for Understanding the Emergence of Regions and the Constitution of Regional Identity. *Fennia. International Journal of Geography* 164(1): 105–146.
- Romsics Ignác (1987): *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921*. Budapest: Magvető.
- Scurtu, Ioan és Liviu Boar (szerk.) (1995): *Minoritățile naționale în România 1918–1925*. București: Arhivele Statului România.
- Stachel, Peter (2007a): Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio* 18(4): 3–33.
- Zathureczky Gyula (1937): Magyarok megfélemlítése Erdélyben. *Magyar Szemle* 29(2): 194–200.

Hivatkozott levéltári források és törvények

Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC)
 Consiliul Dirigent Direcția Administrativă Secția Prezidială
 Direcția Generală a Poliției (DGP)
 Ministerul Instrucțiunii
 Ministerul Justiției

Arhivele Naționale Secția Județeană Covasna (AN SJ CV)
fond 9

Arhivele Naționale Secția Județeană Mureș (AN SJ MȘ)

Prefectură Județului Mureș

Direcția Regională Ministerului Afacerilor Interne Mureș-Autonomă Maghiară

Gazeta Oficială a Județului Ciuc 1922–1925

Magyarország tisztii cím- és névtára 1918

Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba

A román nemzet határai – régió és identitás Székelyföldön és a Moldovai Köztársaságban

Bevezetés

Valamikor a kilencvenes években egy, a Moldovai Köztársaságból érkező buszos turistacsoport haladt át a székelyföldi Csíkszeredán, ahol rövid pihenőre megállt. Az egyik kiránduló betért a pihenőhely melletti boltba. Habár románul szólalt meg, de néhány mondat után az eladó kíváncsian fordult hozzá, hogy mégis honnan jött. Miután kiderült, hogy Moldovából, és román az anyanyelve, a magyar nemzetiségű boltos meglepetten és kissé felháborodottan kérdezte: akkor hogy lehet, hogy így (értsd: hibásan) beszél a román? Az idegen szabadkozására – „Hát a moldovai viszonyok, a szovjet elnyomás...” – az eladó rosszállóan vágta rá: „Akkor mi mit mondjunk? Minket a románok nyomnak állandóan el, mégis szégyelleném, ha ilyen rosszul beszélnék az anyanyelvemen”.¹

Ebben az egyszerű történetben mintegy sűrítve jelenik meg egy sor olyan történeti és társadalmi viszony, amelyek kivételesen fontosak vizsgálatunk szempontjából. Egyrészt az, hogy a romániai kontextusban egy ilyen találkozás milyen otthonosság- és idegenségtapasztalatokat erősít meg egy székelyföldi magyar és egy moldovai román között, és hogy a találkozás során – egy hétköznapi szituációban – milyen elnyomásnarratívák jönnek felszínre, másrészt, hogy mit jelent a nemzeti mivolt kisebbségi romániai magyar és egy határon túli román esetében. Míg a csíkszeredai számára a nemzeti mivolt és az anyanyelv olyan szorosan összetartozik, hogy a „helytelen” beszéd a kultúrát „hordozó” közösséggel szemben vétett hibává válik, a másik esetben az anyanyelvhez és a nemzeti kultúrához való hozzáférés kérdése nem kizárólagosan határozza meg a nemzeti mivoltot. A következőkben arról lesz

1 A történetet Bodó Julianna bocsátotta a rendelkezésünkre, amit ezúton is köszönünk!

szó, hogy a Székelyföld² és a Moldovai Köztársaság³ hogyan reagál a román nemzetépítés különböző stratégiáira, és hogy ez a két, évszázadok óta „határvidékként” működő régió hogyan alakítja ki saját identitáspolitikáit ezekkel a stratégiákkal párhuzamosan – olykor mellettük, olykor velük szemben.

Mint ahogy számos szomszédos vagy közeli ország esetében, Magyarország, Románia, a Moldovai Köztársaság, valamint Oroszország „nemzeti történeteiben” is találkozunk versengő „nemzeti földrajzokkal”, egymást részben átfedő területek reprezentációival (*overlapping territories*, lásd Said 1994). Ezek olyan térségeket foglalnak magukba, amelyek hagyományosan egyszerre több érintett fél „nemzeti terébe” tartoznak bele, így azokra valamilyen módon több ország is igényt tart. Az igények azonban kizárólagosak, ami a nemzeti történetek kulturális reprezentációinak szelektivitásában, a „problémásnak” tekintett jelenségek, elemek vagy időszakok kikerülésében vagy elfedésében is tükröződik. A reprezentációk folyamatosan versengenek egymással, és gyakran – például a magyar és román Erdély-képek esetében – részben ki is zárják egymást (lásd Feischmidt 2005; Kürti 2001). A nemzeti terek „egymásra csúszo” részeit ezek a kisajátító területi versenyek sajátos átmeneti zónák, „határvidékek” jellegével ruházzák fel. A Székelyföld és a Moldovai Köztársaság kapcsán ezt a „határvidékjelleg” fogjuk megvizsgálni, elsősorban a román állam- és nemzetépítéssel való relacionális viszonyban.

A „határvidékség” nemcsak „az átmenet”, „a találkozások” és „érintkezések” (nyelvi, etnikai és vallási, valamint társadalmi csoportok találkozásának) társadalmi tere, hanem jellegzetes identitásképző erővel is bír (lásd Egy 2015; Paasi 2003; Martinez 1994). Az általunk tárgyalt esetekben olyan területekről és lakóikról lesz szó, amelyek alapvetően kikezdi a hagyományos szemléletből fakadó „többségi elvet”: a román nemzetállami elvvel ütköző székelyföldi magyar és székely identitást, valamint a Moldovai Köztársaságban az identitások sokszínűségét és a „többségi elvert” folytatott versenyt vizsgáljuk meg. Az elemzett esetekben azt látjuk, hogy társadalomtörténeti szempontból három folyamat rajzolódik ki. Egyrészt a határvidékjelleg beemelődik és beolvad a nemzeti diskurzusba – Székelyföld esetében a „székely” kategória az autentikus, ősi magyar megtestesítője lesz, Moldova esetében pedig a Moldvai Fejedelemség hagyományainak, múltjának kisajátítása történik román és moldovai részről egyaránt. Másrészt a nemzeti diskurzussal szemben regionális emancipációs törekvések fogalmazódnak meg – a székelyek/magyarok mint őshonos kisebbség, illetve a moldávok mint nemzet. Harmadrészt pedig a kelet-európai nemzetállamok és kisebbségeik viszonyairól és nacionalizmusukról alkotott reprezentációkat egy tágabb kontextus is meghatározza, amely szerint a kelet-európai társadalmakban a törzsi kötődések tovább élnek, ezért a kisebbségi vagy etnikai kérdések egyfajta „forró nacionalizmussá” alakulnak (lásd Billig 1995).

Edward Said a terület és identitás kapcsán a képzeleti földrajz fogalmával operál, hogy rámutasson: a térről alkotott képzetek fontos elemei a térhez kapcsolt identitások (székelyföldi magyarság/székelység, moldovaiság/moldávság) diszkurzív előállításának és fenntar-

2 A ma Székelyföldnek nevezett térséget többen, többféleképpen határozzák meg; jelen tanulmányban egy, a mai Kovászna, Hargita és Maros megye magyar többségű részét – Aranyosszékét leszámítva a történelmi székely székeket – magában foglaló, kb. 12 000 km² kiterjedésű régiót értünk alatta.

3 A Moldovai Köztársaság területe 33 843 km², amiből 4163 km²-t a szakadár Transznisztria tesz ki.

tásának, mivel a területhez nemcsak a táj, hanem értékek, viszonyok és a helyi lakosokról alkotott elképzelések is hozzátapadnak (Said 2000). A posztszocialista, közép- és kelet-európai térségre – hasonlóan a Said által leírt orientalizmushoz – értékítéletek egész kulturális rendszere épült rá (Niedermüller 2000). Ez gyakran leegyszerűsítő magyarázatokat kínál a – például a fentebb már említett törzsi kötődésekként értelmezett – identitást érintő kérdésekre. A közép- és kelet-európai nacionalizmusokról kialakult interpretációk (etnikai/törzsi jellegű nacionalizmus, az elnyomott identitások felszínre törése és a meglévő premodern identitásformák túlélése stb.), amelyek egyre gyakrabban jelentek meg a rendszerváltás utáni időszakban, más Nyugat–Kelet diskurzusokhoz hasonlóan a modernizálódást és a kisebbség és többség viszonyában rejlő, akár etnikai konfliktusok lehetőségét hangsúlyozták.⁴

Írásunkban egy ennél összetettebb keretben próbáljuk meg bemutatni a székelyföldi és moldovai identitáspolitikai folyamatok kortárs alakulását és versenyét, összefüggésben a helyi regionalizmusok újjáéledésével. A román, magyar, moldovai és orosz képzeleti földrajzok megmutatják, hogy ezek a határvidékek strukturális és nagyhatalmi érdekek közé szorulnak. Egyrészt eleve gyakran háborúk, a nagyhatalmi erőviszonyok változásai vagy jelentős belpolitikai események következtében alakulnak ki (mint Moldova) vagy kerülnek át az egyik államból a másikba (Székelyföld). Másrészt az aktuális társadalmi folyamatok is sokszor nem csupán helyi, közép- és kelet-európai sajátosságokként, hanem a nemzetközi kontextusba illeszkedő lokális válaszokként értelmezhetők. Mind a történeti hagyományban gyökerező székelyföldi etnokulturális regionalizmus, mind pedig a független Moldovai Köztársaság államisága és a moldovai identitáskonstrukciók a nyugati regionalista és nemzetépítő modellek alkalmazását, illetve a szovjet hatást tükrözik a Románia által szintén követett nyugati modellel – az egységes nemzetállam építésével – szemben vagy azzal valamilyen viszonyban. Végül a moldovai és székely – mint egyfajta tágan értelmezett „nemzeti kisebbségi” – identitáspolitikák újabbnál újabb kihívásokat jelentenek mind a nemzetesítő állam (Románia, illetve a Moldovai Köztársaság), mind az anyaországok számára (Magyarország Székelyföld, Románia és részben Oroszország pedig Moldova viszonylatában) az államközi kapcsolatokra nézve, amelyek nemcsak kulturális, hanem szuverenitási kérdéseket is felvetnek.

Az államszocialista rendszerek bukása utáni nemzetállam-építési folyamatok megmutatták a létező államhatárok és vitatott identitások szimbolikus határtermelésének szerepét: korábbi regionális identitások újultak meg (székely), vagy új regionalizmusok rögzültek (transznisztriai, gagauz). A különféle etnopolitikai mozgalmak (például a székelyföldi autonómiaörekvések), a geopolitikai viszonyokban bekövetkezett változások és egyéb körülmények (gazdasági átalakulás, tömeges migráció, politikai alkuk és hatalmi aszimmetriák stb.) átstrukturálták az interetnikus viszonyokat. A székelyföldi és a moldovai elszegényedés és kiszolgáltatottság, illetve az etnikai vagy etnicizált konfliktusok egyszerre hozták felszínre a perifériális pozícióra és „határvidékségre”, egyúttal pedig a nemzetállam-építésre adott, hasonló elvek mentén felépített politikákat és identitáspolitikai válaszokat.

Első pillantásra elnagyoltnak tűnhet a két régió összehasonlítása, de tudatában vagyunk gazdasági és geopolitikai kontextusaik, valamint a körülöttük és bennük zajló folyamatok és játszmák egyes aktorai és tétjei közötti különbségeknek. A legnagyobb eltérés magát a

4 A közép- és kelet-európai térség első, etnikaiaként értelmezett konfliktusai épp a két régióban robbantak ki: magyar–román Marosvásárhelyen 1990 márciusában, illetve Kisinyov és a „transznisztriai szakadárak” között 1990 végén.

két régió státuszát érinti: míg Székelyföld esetében csak egy egységes nemzetállamon belüli „kulturális régióról” beszélünk, addig a Moldovai Köztársaság egy független, nemzetközileg elismert állam. Mégis annyi hasonlóság és párhuzam figyelhető meg a két térségben zajló határtermelések és nemzetépítések mechanizmusai között, hogy az véleményünk szerint nemcsak összehasonlíthatóvá teszi őket, hanem általánosabb érvényű következtetések levonását is megengedi. A későbbiekben kitérünk a másik fontos, a régiók lakóinak identitáskonstrukcióit illető különbségre is, bemutatva azt a tapasztalatot, amelyben ezek az identitások – a politikai, gazdasági, kulturális és társadalmi hatások révén – formálódnak.

A határvidék mint régió

A következőkben a Székelyföldet és a Moldovai Köztársaságot olyan, történetileg kialakult határvidékeként értelmezzük, amelyek egyszerre több versengő nemzetépítés terepeiként fontosak a magyar, román és moldovai nemzeti, illetve az orosz geopolitikai célkitűzésekben. Régiójellegük ezeken a nemzetépítési törekvéseken, versengő nemzeti földrajzokon és képzeleti földrajzokon keresztül ragadható jól meg. Először azonban definiálnunk kell azokat a fogalmakat, amelyekkel a szóban forgó társadalmi folyamatokhoz közelítünk, ekképp jelezve azt a szakirodalmi hagyományt is, amelybe vizsgálatunk és a két terület összehasonlítása illeszkedik.

A bevezetőben már utaltunk rá, hogy a nemzet- és államépítések térképei (az „egymásra csúszo nemzeti terek”) és a térség kapcsán kialakult képzeleti földrajzok olyan kulturális rendszereként működnek, amelyek a földrajzi térképzetekhez kulturális tartalmakat, értékeit, tulajdonságokat rendelnek. Az európai nemzetállamok létrejöttével a területiség és a határok fogalma az ellenőrzéshez és a politikai határokhoz kötődött, ebből a modellből alakult ki az az államközpontú gazdaságpolitikai struktúra, amely később globálisan is elterjedt (lásd Shapiro 1999; Paasi 2005). Ebben a felfogásban a politikai, vagyis államhatárok látszólag szilárdak, magától értetődők, amit azonban jócskán árnyal az a kérdés, amely a határok funkciójára és szerepére – azaz a határookra mint intézményekre, társadalmi gyakorlatokra – irányul.

Az egyértelmű kategóriák – mint a nemzetállamok vagy nemzeti kisebbségek stb. – kialakulása és a határok meghúzása, tapasztalása, fenntartása egy hosszú folyamaton keresztül intézményesül. A határtermelés alatt azt a folyamatot értjük, amely során a különbségtéves aktusa társadalmi gyakorlatokon keresztül elkülönüléssé alakul. Székelyföld és Moldova kapcsán jól látható, hogy a határtermelési stratégia az egyik esetben főleg a románnal szemben, a másikban a román vagy orosz kategóriával szemben működik. Több szerző is rámutatott arra, hogy ezek a határtermelési mechanizmusok olyankor is folytatódhatnak, amikor az államhatárok áthelyeződnek, és eltűnik a valóságos, ellenőrzött „frontier” az adott területről (lásd Cole és Wolf 1999; illetve Egry 2015; Boia 2016: 143–144).

Ebből a keretből kiindulva a régió fogalmát is ilyen határtermelési folyamatok és hatalmi erőterek interferenciáinak eredményeként vizsgáljuk. A régió tehát ebben az esetben nemcsak egy földrajzi értelemben közepes méretű területet jelöl, hanem – mint társadalmi és kulturális jelenség – az identitás fogalmával és a társadalmi reprezentációval van összefüggésben. Pierre Bourdieu a régió fogalmát összekapcsolja a szimbolikus és gazdasági

uralommal is. A megnevezéséért, területének kijelöléséért, a reprezentáció identitásdiskurzusainak ellenőrzéséért folytatott verseny tétje pedig a régió fölötti szimbolikus uralom és a gazdasági pozíciók megszerzése, illetve megtartása. Ilyen értelemben a történetileg létrejövő határterületek sokszor „a kulturális játszmák és kísérletek terepei, egyben a dominancia és a hatalomgyakorlás kiemelt helyszínei is” (Ilyés 2004: 13). Az etnikai markerek mentén kijelölt régió elismertetése egy adott nemzetállami keretben a határtermelési mechanizmusok etnicizálódását segíti elő, ez jellemzően így működik Székelyföldön. A Moldovai Köztársaság kapcsán viszont azt látjuk, hogy az állami területet kijelölő határok a hatalmi centrumokhoz (Moszkva vagy Bukarest) való viszonyból érthetők meg, nem pedig kizárólag etnikai kategorizációból. Ahogy Bourdieu hangsúlyozza: „a regionalista beszéd performatív: legitimként akar elfogadtatni egy új határdefiníciót, meg akarja ismertetni az így lehatárolt tartományt az uralkodó és legitim határmegvonás ellenében, amely ezt nem veszi figyelembe” (Bourdieu 1985: 13). Ebből a szempontból a székelyföldi regionalista, autonomista törekvések viszonylag egyértelműek. A moldovai eset azonban komplexebb, mivel Moldova egyrészt jelen van a román etnikai térképen és a román nyelvhasználaton alapuló, egységesként láttatott nemzeti tér diskurzusában, amely nem vesz tudomást a különálló, soknemzetiségű országról, hanem Románia egyfajta régiójaként kezeli a Pruton túli területeket. Másrészt jelen van a moldovanizmus térképén is, amely a transznisztriai szakadár területet és a gagauz autonómiát is a Moldovai Köztársaság egységes tereként, egyfajta állampolgári nacionalizmussal próbálja összefogni. Harmadrészt sajátos a transznisztriai állampolgárok esete is, akik – hasonlóan a környező országokban élőkhez – egyre inkább külföldi munkavállalásra kényszerülnek, de mivel országuk nincs nemzetközi szinten elismerve, állampolgári papírjaikat a moldovai adminisztráció állítja ki. A moldovai határtermelési situációk bonyolultságát némiképpen árnyalja az ország rendkívül rossz gazdasági helyzete – ilyen értelemben az etnikai hovatartozás nemcsak szimbolikus tőkeként, hanem egyfajta életstratégiaként is működik (lásd Patakfalvi-Czirják és Zahorán 2016a), erősítve a határvidékjellegét.

Visszatérve a régiók létrehozásának, elismertetésének problematikájához és ezzel összefüggésben a határtermelés társadalmi gyakorlataihoz, fontosnak véljük Bourdieu megjegyzését, miszerint a határok

a legitim elhatárolásért folyó csaták mezején egy előzőleg főnállott erőviszony következményei. A határ, a kijelölés jogi aktusának ez a terméke ugyanannyira létrehozója is a kulturális különbségeknek, mint amennyire maga is ilyen különbségek eredménye (1985: 12).

A kulturális különbségek felmutatásának aktusa és elismerése mint a lokalitáshoz kapcsolt identitás markere a régió elismeréséért folytatott harc fontos eleme.

Székelyföld és a Moldovai Köztársaság sajátos – határrégió – jellegének intézményesülésében három nagyobb eljárást különböztetünk meg írásunkban: a terület meghatározását (a régió térbeli lokalizációját és kiterjedését), a szimbolikus keretek létrejöttét (megnevezését és reprezentációját mint kategorizációs és klasszifikációs folyamatot) és a régióhoz mint a területhez kapcsolódó lokális kulturális konstrukciók működtetését (a regionális identitás és az intézmények fenntartását). Mielőtt ezt a három eljárást sorra elemeznénk, bemutatjuk azt a történeti hátteret, amely magyarázza és beágyazza a kulturális különbségek alapuló határtermeléseket, a régió politikai mozgalmait és a nemzetépítések egymáshoz való viszonyát.

Egymásra csúszó nemzeti terek

A Société R aliste képzőművész páros vagy t z  ve egy meghökkentő térképpel állt elő a „Greater Europe” című munkájában. Az alkotók egymás mellé tett k az egyes  llamok, birodalmak és nemzeti mozgalmak által elképzelt (ideális) nemzeti és állami tereket. A térkép különlegessége – egyúttal „hamissága” – abban rejlik, hogy mit sem törődve a területek fizikai méretével, békés szomszédságban ábrázolja a különfele maximális területi  g nyeket: az Erdélyt is magában foglaló történelmi Magyarország mellett azt a Nagy-Romániát is, amely Erdélyt és a mai Moldovai Köztársaságot is tartalmazza, miközben az utóbbi a kelet-rom nai Moldvát is integráló Nagy-Moldovak nt  s Oroszország (a Szovjetunió) részeként is jelen van (lásd Kolozsi 2015).

1.  bra. A Société R aliste térképe

Forrás: Patakfalvi-Czirják  gnes  s Zahorán Csaba fényképfelvétele a Privát Nacionalizmus Projekt budapesti ki llit s r l, 2015.

A Société R aliste csoport térképével szemben azonban az egyes nemzeti és állami terek reprezentációi a valóságban kizárják egymást. Ezeknek a legk l nfelebb érvekkel megalapozott (de sokszor csak elképzelt), „sajátnak” tekintett és „otthonként” számon tartott „ideális” nemzeti tereknek a mentális és tényleges térképei, illetve azok átfedései látványosan tükrözik az egyes nemzet- és  llam p t sek, identitáspolitikák versenyét és konfront ci it. A reprezent ci ok fenntartásában és terjesztésében kulcsfontosságú szerep jut a közoktatásnak, valamint a médiának és a populáris kultúrának. M g tehát ebből a szempontból a 19–20. század nagyobb részében a (nemzet) llamok rendelkeztek a legtöbb eszközzel, ma e törekvések korlátaikat voltaképpen csak az egyes k zss gek nyelvi és anyagi lehetőségei szabják meg.

Két r gi nkat a 19. század óta három nagyobb nemzeti/állami t r foglalja magába. A magyarság „nemzeti terének” mai reprezentációja a dualizmus időszakában (1867–1918) rögzült. A Magyar Királyság történelmi folytonosságára alapozott és a Kárpát-medence eg sz t kitöltő, magyar dominanciájú nemzetállam képzete azonban először a trianoni, majd a párizsi békeszerződéssel t rt darabokra. Ezt követően a magyar elitek többé már nem politikai, hanem elsősorban kulturális síkon törekedtek ennek a nemzeti t rnek a fenntartására,

amiben a 2010 utáni nemzetpolitika jelentett változást. A román „nemzeti tér” reprezentációja a magyarhoz hasonlóan szintén a 19. században, a modern román nemzeti identitással párhuzamosan kezdett körvonalazódni. Alapját azonban nem az akkori állami keretek, hanem a románság etnokulturális egysége és története alkotta, beleértve történeti mítoszait is (Boia 1999), ami „virtuálisan” egyesítette az Oszmán, Habsburg és Orosz Birodalomban formálódó nemzetet. Ez a nemzeti tér a két világháború közötti időszakban, Nagy-Románia alakjában szilárdult meg, felölelve a Dnyesztertől a Tiszáig és Észak-Bukovinától az Al-Dunáig és Dél-Dobruzsáig húzódó, román nyelvű népességgel rendelkező régiókat. Az államszocialista korszak után Nagy-Románia újra nyíltan a román nacionalista diskurzusok egyik fontos referenciapontjává válhatott. Az orosz esetben a nemzetépítés összefonódott az állam nagyhatalmi törekvéseivel, ami a magyar és román példától eltérően inkább egy „birodalmi” vagy „geopolitikai”, mintsem nemzeti tér reprezentációjának kialakulását eredményezte.⁵ Ennek magterületét az első világháborúig a terjeszkedő Orosz Birodalom, később pedig a Szovjetunió képezte. Bár a Szovjetunió 1991-es megszűnése óta közvetlenül csak Oroszországra, illetve a Moszkva vezette szövetségi rendszerre (a Független Államok Közösségére, az Eurázsiai Unióra) terjed ki, az orosz „geopolitikai térbe” valójában az egykori nagyhatalom egész területe (az orosz külpolitikai doktrínában a „közel-külföld” [ближнее зарубежье] fogalmával jelölt térség) és befolyási övezete is beleszámít.

Az itt vázlatosan bemutatott „nemzetitér”-reprezentációk átfedései – főképp, ha hosszabb ideig tartanak – különleges térségek létrejöttét eredményezik. Ezek a régiók olyan határvidékek, amelyek amellet, hogy egyszerre vannak jelen több nemzet vagy állam képzeleti földrajzában, kontaktónajlegükből (Martinez 1994) kifolyólag sajátos identitáskonstrukciók keletkezését vagy fennmaradását is elősegítik. A következőkben a Székelyföld és Moldova mint ilyen sajátos régiók keletkezését és a határvidékség következményeit vázoljuk fel.

Premodern határvidékek és határtermelő nacionalizmusok

A két régió létrejöttének körülményei nagymértékben különböznek egymástól. Székelyföldet eleve egyfajta határvidékként szervezték meg a magyar uralkodók a 12–13. század folyamán, a történelmi Magyarország délkeleti sarkában. Ezzel szemben a mai Moldovai Köztársaság genezise egy nagyhatalmi döntésre, a Moldvai Fejedelemség 1812-es „kettévágására”⁶ és keleti részének Oroszországhoz csatolására vezethető vissza. Székelyföld létrejötté óta különleges berendezkedésű és jogállású térségnek számított, ahol a férfiak határőr- és katonai szolgálatot láttak el az ország peremén – ennek fejében pedig kollektív előjogokban részesültek.⁷ Mindez a társadalmi szerkezet és a közigazgatás szempontjából megkülönböztette a régiót a Magyar Királyság és Erdély többi részétől, ami – minden társadalmi és politikai változás ellenére – egészen a 19. század közepéig jól érzékelhető volt. Ehhez képest Moldova mai területe csak az Orosz Birodalomba való integrálása óta határozható meg különálló térségként – ekkor kapta a Bessarabia elnevezést is. Addig a régió – mind nyelvi-etnikai, mind gazdasági, mind politikai és történeti szempontból – a Moldvai Fejedelemség szerves

5 Az orosz terjeszkedés ideológiai megalapozásával kapcsolatban lásd Grüber és Vaszari (2017: 39–40).

6 Az 1812-ben aláírt bukaesti békeszerződés csatolta Oroszországhoz az Oszmán Birodalom függőségében lévő Moldvai Fejedelemségnek a Prut folyótól keletre eső területét.

7 A Székelyföld 19. század előtti történetéről bővebben lásd Benkő és Oborni (2016), valamint Egyed, Hermann és Oborni (2016).

része volt (lásd King 2002). Ezt látványosan szemlélteti, hogy a mai Moldovai Köztársaság legjelentősebb történelmi személyisége, Ștefan cel Mare fejedelem, akinek a képmása a moldovai bankjegyek mindegyikét díszíti, és számos emlékműve van az ország területén, ezzel párhuzamosan egyúttal a román nemzeti narratíva fontos szereplője is. A régió azonban az orosz annexió után viszonylag gyorsan betagozódott a birodalomba, közigazgatási és egyházi szempontból egyaránt. Szentpétervár ezt követően elsősorban katonai felvonulási területként kezelte a térséget, a tengerszorosok felé tolva ki az orosz befolyás határát.

Ugyanakkor mindkét régió hagyományosan kontaktzónának tekinthető: Székelyföld az etnikai-vallási szempontból egyaránt heterogén Erdély részeként, valamint Magyarország és Moldova határán, a mai Moldova pedig a román és a szláv nyelvű népek (ukránok, oroszok, lengyelek), illetve különféle török és tatár népcsoportok érintkezésén. Míg azonban Székelyföld mindvégig megőrizte viszonylagos etnikai homogenitását, a magyar nyelvű lakosság ugyanis asszimilálta a betelepülőket, az oroszországi Besszarábia népességének összetétele idővel egyre vegyesebb lett. Területén a nagyarányú betelepítések következtében megnőtt a nem román nyelvű népesség – különösen az oroszok és ukránok, továbbá a németek, gagauzok és bolgárok – aránya, a városokban pedig az orosz és zsidó lakosság lett a domináns.

A határvidékjelleggel járó kulturális kölcsönhatások, valamint a hatalmi központoktól való távolságok sajátos helyi identitások kialakulását eredményezték mindkét régióban⁸ (lásd Egry 2015). A jellegzetes székely öntudat elsősorban a középkorban biztosított különleges jogállásban gyökerezett, emléke pedig ma is meghatározó a helyi identitás szempontjából. Besszarábia vonatkozásában az oroszországi integráció vált lényegessé – az ugyanis még a modern nemzetépítések előtt elválasztotta egymástól a Prut két oldalán élő román nyelvű népességet, ami kihatott a helyiek identitásának formálódására is.

Míg a nacionalizmus elterjedését megelőzően az állami és birodalmi központok sajátos, uralkodói vagy állami logika alapján folytatták a határtermelést, később a nacionalizmus logikája vált egyre meghatározóbbá. Ez a terület és az etnikum (nyelv) megfeleltetését és a pontos határok meglétét tekintette természetesnek (más szóval a nemzetállamot). A nacionalista határtermelés a meglévő kulturális határokat kifelé, a nemzeten kívülre hangsúlyosan reprezentálta, befelé pedig a belső törésvonalak semlegesítésére törekedett.

A 19. század második felében Székelyföldön a magyar nemzeti és állami, Besszarábiában pedig az orosz birodalmi integráció volt a domináns, és ezek érvényesülhettek egészen az első világháború végéig, a történelmi Magyarország és az Orosz Birodalom fennállásáig. A budapesti kormányzat eltörölte Székelyföld közigazgatási különállását, négy, „székelyként” számon tartott vármegyébe⁹ tagolva be a székely székeket. A dualizmus idején végig egyfajta ellentmondásosság jellemezte a régió helyzetét. Míg a nyilvánosságban fokozatosan tudatosodott és erősödött magyar jellegének fontossága az Erdély fölötti dominanciáért folytatott – elsősorban magyar–román – versengésben, periférikus helyzete megmaradt, gazdasági és társadalmi elmaradottságával pedig csak a századfordulón kezdtek el foglalkozni (Balaton 2004). Ezzel párhuzamosan Székelyföld magyar nyelvű népessége ekkor integrálódott a modern magyar nemzetbe. A hagyományos székely identitás helyi változatokban – általában az egykori székekhez kötődve – úgy őrződött meg, hogy a modern magyar nemzetépítés diskurzusaiba ágyazódott (Bárdi és Pál 2016). Ezek a diskurzusok a magyar nemzet

⁸ Ezek egyik különleges székelyföldi példája a helyi román közösségépítés eredményeként formálódó identitás (lásd Lăcătușu 2008b: 70–71).

⁹ Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék. Az eredetileg is különálló Aranyosszék Torda-Aranyos vármegyébe tagozódott be.

elképzelt határain belülre „helyezték át” nemcsak a régió lakosságának székely identitását, hanem társadalmi, felekezeti és lokális törésvonalait is, megalapozva ekképp a mai, kifelé egységes, szinte homogén Székelyföld reprezentációját. A román jelenlét továbbra sem volt számottevő: a betelepülő románok beolvadása folytatódott, míg az erdélyi román nemzet-építés más, román többségű térségekre koncentrált.

Ahogy már utaltunk rá, Besszarábia 1812–1917 között egy multietnikus, de orosz dominanciájú birodalomba integrálódott. Az ebben az időszakban a régióban végbemenő politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági folyamatok következtében a Moldva (majd Románia) és Besszarábia közötti politikai határ egyre több szempontból jelent meg elválasztó vonalként. Az oroszországi kötődések gyarapodása mellett a 19. század végére a tartomány elitjei is átalakultak: az eloroszosodott moldvaiak mellett megnőtt az orosz ajkúak és zsidók aránya, ami meghatározta a városok jellegét is. Egyes látogatók még a Romániához való csatlakozás utáni években is a városok hangsúlyosan orosz kinézetéről számoltak be. Bár a cári telepítések némiképp a vidék etnikai összetételét is megváltoztatták, az továbbra is túlnyomóan román nyelvű maradt. A helyiek identitása szempontjából azonban komolyabb következményekkel járt Besszarábia elkülönülése a többi román területtől. Népeisége ugyanis kimaradt a modern román nemzeté válás folyamatából, és konzerválódott archaikus moldvai (regionális) identitása (Livezeanu 2000: 90–93). Mindez a román–moldovai szét- (vagy külön-) fejlődést erősítette, még akkor is, ha kulturális téren Besszarábiában is zajlott román nemzetépítés.

A román nemzeti tér reprezentációjára, vagyis az összes románt egyesítő elképzelt nemzetállam térképére a 19. század második felében került fel mind Székelyföld (Erdély részeként), mind pedig Besszarábia. Az 1859-ben létrejövő román nemzetállam hasonlóan nyugati mintát követett, mint a magyar nemzetállam-építés. Csak míg a dualizmus kori Budapest előtt inkább a francia nemzetállam, Bukarest előtt a német egységmozgalom és az olasz irredenta példája lebegett – miközben Románia belső államszervezését szintén a francia minta ihlette. Ugyanakkor a román nemzetépítésnek egyszerre több központja is volt: az erdélyi románság viszonylag erős autonomista és emancipációs nemzeti mozgalma a dualizmus idején szembekerült a magyar modernizáció centralizáló törekvéseivel, és egyszerre támaszkodott a szélesebb román néprétegekre, várt segítséget Bécstől és támogatást Bukaresttől.

2. ábra. A 19. század második felében számos, Romániában készült térkép vizuálisan is megjelenítette a román nacionalisták törekvéseit. A képen egy népiskolai térkép látható a „modern Dacia” Erdélyt és Besszarábiát egyaránt magába foglaló ábrázolásával

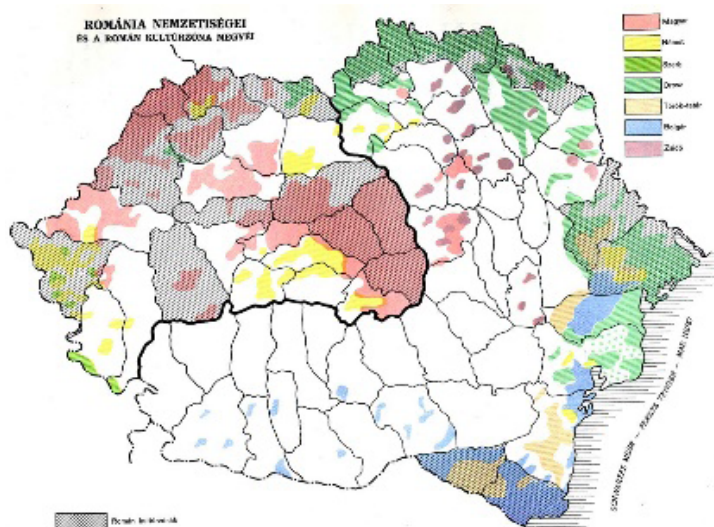

Forrás: Pákéi 1910: 35.

A helyzet 1917–1919 között gyökeresen megváltozott. Besszarábia vezetői az anarchiába hulló Oroszországon belül először az önkormányzat, majd 1918 elején – a román csapatok védelme alatt – a függetlenség mellett döntöttek. Határai így néhány hónapra államhatárok-ká váltak, ám 1918 áprilisában a külső fenyegetések hatására Besszarábia csatlakozott Romániához. 1918. december elsején pedig az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának egyik lényeges momentumaként a magyarországi románok képviselői mondták ki Erdély – és vele együtt a Székelyföld – Romániához való csatlakozását. A román nacionalisták célkitűzései így szinte teljes mértékben megvalósultak, ám sem Budapest, sem a szovjet kormányzat nem volt hajlandó tudomásul venni az új status quót – amire nyugaton a magyar irredentizmus, keleten pedig a Moldáv Szovjet Szocialista Autonóm Köztársaság létrehozása utalt.¹⁰

Bukarest a két világháború közötti időszakban mindkét régiót határvidékként kezelte, és azokat az általános egységesítés jegyében próbálta meg (re)integrálni a román nemzetállamba, eltörölve a különféle régi határokat. A román kormányzat hamar megszüntette mind Erdély, mind Besszarábia ideiglenes autonómiáját, diszkriminatív földreformot hajtott végre (Bartha 2012), fokozatosan centralizálta közigazgatásukat és oktatásukat (Livezeanu 2000), és még számos más módon avatkozott be az új tartományok életébe. Eközben már minden szempontból a francia nemzetállami modellt vette alapul, a kisebbségvédelmi szerződés és a helyi elitekkel kötött kompromisszumok csak részben korlátozták a román nemzetállam építését.

3. ábra. A nemzetiesítést szolgálta az ún. „kultúrizona” intézménye is, amely az 1924-es tanügyi törvény alapján különleges támogatásokat biztosított a kijelölt megyékbe költöző és ott egyfajta „nemzeti missziós” munkát vállaló román tanárok számára

Forrás: Deér 1940: 373.

10 Az 1924-ben megalakított Moldáv Szovjet Szocialista Autonóm Köztársaságot a Dnyesztertől keletre húzódó, vegyes, főleg ukrán, orosz, moldvai román és zsidó lakosságú terület alkotta, fővárosa Balta volt.

Az egyházi és kulturális terjeszkedés mellett az integráció sajátos kísérletét képezte a székelyföldi „visszaromásítás”, amely a székelyek – legalább egy részének – román eredetének elméletéből kiindulva az erdélyi magyarság megosztását is célozta (Bárdi és Pál 2016). Ez a törekvés azonban végül nem járt sikerrel.

Nagy-Románia húszéves időszaka végül túl rövidnek bizonyult az új tartományok teljes betagolására a román nemzetállamba. Az Erdély esetében vagy kilenc, Besszarábiában több mint egy évszázados önálló fejlődés és az idegen enklávék – mindkét régió városai, továbbá például a magyar többségű Székelyföld, illetve Besszarábia egyes részei – komoly akadályt jelentettek ebben a folyamatban. De nemcsak a nem román lakosság képviselői (mint például a több erdélyi és székelyföldi autonómia-tervezetet is megfogalmazó magyar politikusok és szakemberek, valamint az Országos Magyar Párt),¹¹ hanem a román regionalizmusra építő erők (amelyek legfontosabb politikai képviselője az erdélyi, besszarábiai és regáti pártok egyesülésével létrejött Román Nemzeti Parasztpárt volt), valamint a besszarábiai románság moldvai identitása is ellenállt Bukarest erőltetett centralizációjának (Petrescu 2001).

A második világháború eseményei és lezárása újra eltérő fejlődési pályákra állította a két régiót. Míg a „kis magyar világ” intermezzója után, 1945-től Székelyföld a román államba tagozódott be, Besszarábia – immár Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaság néven¹² – a Szovjetunióhoz került. A szovjet nyomásra Székelyföld területén 1952-ben létrehozott, sokáig magyarok által vezetett Magyar Autonóm Tartomány¹³ – legalább kulturális viszonylatban – újrateremtette, és közigazgatási szinten is láthatóvá tette a régió nyelvi határait, miközben a társadalom átalakítása egész Romániában – az „autonómia” határainak mindkét oldalán – lényegében azonos módon folyt.¹⁴ Bár ezeket a határokat részben megőrizték a Ceaușescu-korszakban kialakított két magyar többségű megye határai, jelentőségük a nyolcvanas évek végére elhalványult. A román nemzeti kommunista hatalom a társadalom „homogenizációjával” párhuzamosan egyre erőteljesebben törekedett a még meglévő etnikai-kulturális határok felszámolására is, Székelyföld nagyobb városai pedig dinamikusan nőtt a román népesség aránya. Egyes korábbi „praktikákat” elevenített fel az 1977-es népszámlálás is, amelyen külön kategóriaként jelent meg a „székely” (Varga 1998: 64–65). Jóllehet a több évtizedes államnacionalista politika következtében Erdély etnikai térképe jelentősen megváltozott, a székelyföldi magyar tömb felszámolását az 1989. decemberi fordulat megakasztotta.

Moldovában a világháború és a holokauszt pusztításai után egyrészt újra nőni kezdett a népesség etnikai diverzitása, másrészt a tagköztársasági keretek és a szocialista társadalomfejlődés a népesség egységesítésének irányába hatott. A szovjet korszakban tulajdonképpen folytatódtek és elmélyültek az 1918 előtti demográfiai, gazdasági és kulturális integrációs folyamatok. A Pruton húzódó határ identitáspolitikai szempontból is újra megszilárdult, ami- ben szerepet játszott a román szerzők többsége által egyszerűen szovjet diverziónak tekin-

11 Ezekről bővebben lásd Bárdi (1999) és Zahorán (2009).

12 Kibővítve az 1940-ben megszüntetett Moldáv ASzSzK egyes – a mai Transznisztriaát alkotó – részeivel.

13 Az 1960-as átszervezést követően Maros-Magyar Autonóm Tartomány.

14 És valódi autonómiáról természetesen nem is lehetett szó a centralizált pártállamban. Bővebben lásd Bottoni (2008).

tett „moldovanizmus” elmélete és gyakorlata is (Negură 2008).¹⁵ A romániai és a moldovai román nyelvű népesség közötti történelmi, kulturális és egyéb különbségek hangsúlyozása, az önálló „moldáv” nyelv és nemzet meglétének hirdetése ugyanakkor emlékeztet a magyarok és a székelyek különbségét hangsúlyozó diskurzusra is. A régió hosszú, sajátos fejlődési pályája, a helyi elitek érdekei és a geopolitikai kontextus összessége végül azt eredményezte, hogy az 1989–1991 közötti földcsuszamlásszerű politikai változásokat követően egy független Moldovai Köztársaság jött létre, és nem a román és románpárti nacionalisták által óhajtott „újraegyesülés” következett be.

A román nemzet határai

A két régiót 1989/1991 – vagyis a romániai államszocializmus bukása és Moldova függetlenné válása – óta érő kihívások egyszerre fakadnak a fentebb vázolt történelmi pályájukból és határvidékjellegükből. Mind Székelyföld, mind pedig Moldova továbbra is részei azoknak a komplex államközi erőtereknek, amelyek általában csak közvetve, de időnként közvetlenül is összeérnek – ha nem máshol, akkor épp a román nemzetépítő/geopolitikai diskurzusokban. Ezeknek az erőtereknek a fő aktorai Románia, Magyarország, Oroszország és Moldova, valamint az erdélyi magyarok képviselői, dinamikájukat pedig az egyes aktorok törekvései és a közöttük fennálló viszonyok határozzák meg. Székelyföld kapcsán elsősorban Budapest transzszuverén nemzetépítéséről (Csergő és Goldgeier 2004) és Románia nemzetállam-építéséről van szó, míg Moldova tekintetében a Románia és Moldova, Oroszország és Moldova, valamint az Oroszország és Románia közötti kapcsolatokról is. Az államközi viszonyrendszernek ugyanakkor az egyes országokban belső – párt- és identitáspolitikai – síkjai is vannak. Székelyföldön ebből a szempontból a Magyarországhoz fűződő viszony és az erdélyi magyar társadalmon belüli törésvonalak (például a Székelyföld és Erdély többi része közötti érdekkülönbségek) a meghatározók, Moldovában pedig az ország jövőjére és céljaira, illetve a lakosság identitására vonatkozó dilemmák mellett a transznisztriai és a gagauz kérdés a legfontosabb.

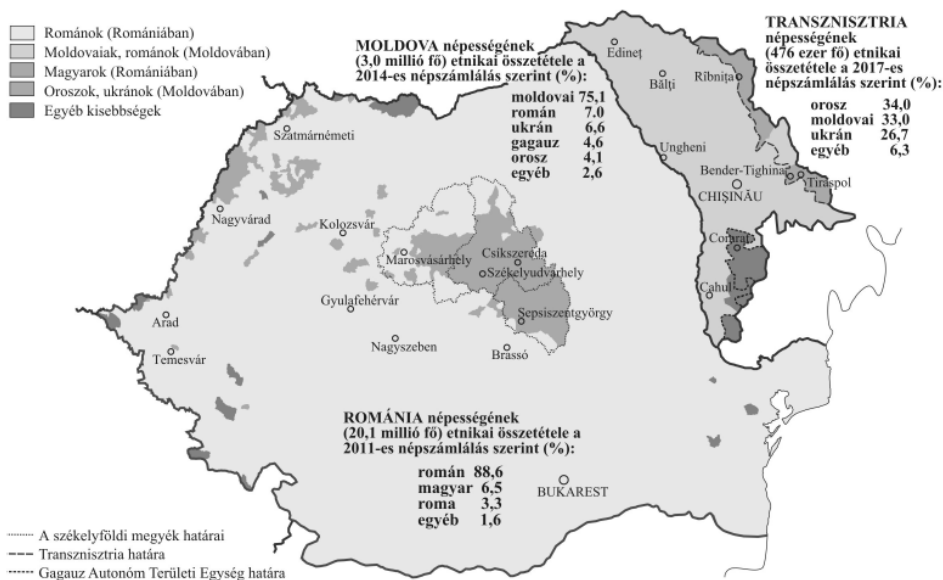
Mivel a két régiót vizsgálatunkban elsősorban a román nemzetépítés köti össze, ezért ki kell térnünk annak egyik legfőbb hivatkozási alapjára, vagyis a román „nemzeti jelenlétre” a két helyszínen. Székelyföldön a románok aránya – a régió pontos meghatározása függvényében – hozzávetőlegesen 22% (71,5% magyarral) vagy 35% (58% magyarral),¹⁶ ám Moldovában valamivel bonyolultabb a kérdés. Mindkét 1989 utáni moldovai népszámláláson ugyanis jóval 10% alatt maradt a magukat román nemzetiségűeknek vallók aránya (2% 2004-ben és 7% 2014-ben) – szemben a lakosság közel háromnegyedét kitevő „őshonos” moldovaiakkal (76% 2004-ben és 74% 2014-ben) –, ugyanakkor idővel megnőtt a román anyanyelvűek aránya (16,5%-ról 23%-ra), miközben a moldáv anyanyelvet megadóké kismértékben csökkent (60%-ról 55%-ra).¹⁷

15 Még akkor is, ha a Moldáv ASzSzK-ban kifejlesztett moldovanizmusnak az 1950-es éveket követően inkább csak egyes elemei érvényesültek Moldovában – például maga a nyelv elnevezése vagy cirill írásmódja. Lásd Negură (2008: 50).

16 Az előbbi érték az SZNT (Székely Nemzeti Tanács), az utóbbi pedig az RMDSZ (Romániai Magyar Demokrata Szövetség) tervezetében szereplő régió lakosságának nemzetiségi összetételére vonatkozik.

17 A 2014-es adatok pontosságát ugyanakkor sokan megkérdőjelezték.

4. ábra. Románia és a Moldovai Köztársaság főbb nemzetiségei

Forrás: A térképet Sebők László készítette, 2017.

Az elkötelezett román nacionalista diskurzus szerint – a fenti adatokat figyelembe véve – a román állam elsődleges feladata Székelyföldön a „román elem” megőrzése és megerősítése, illetve az állami szuverenitás biztosítása. Ez azokat a törekvéseket takarja, amelyek úgy kezelik a romániai rendszerváltás során bekövetkező legkülönbözőbb – politikai, közigazgatási, gazdasági, kulturális stb. – változásokat, hogy azok a lehető legkisebb mértékben érintsék a román nemzetállamiságot a magyar többségű régióban. Vagyis először „át kellett vészeln” az 1989-es fordulat utáni zavaros, legitimációs válságokkal járó időszakot, majd pedig ezzel a céllal összhangban kellett életbe léptetni a demokratizálódással és az euroatlanti struktúrákba való integrációval járó reformokat, különösen az emberi jogok, a kultúra és a decentralizáció terén.

Ebből a szempontból a román nemzetépítés legfőbb kihívását az utóbbi közel három évtizedben a magyar kisebbség etnokulturális és emancipációs igényei, illetve a székelyföldi regionalizmusra alapozó autonomista mozgalom alkotta. Mindeközben úgy a román, mint a magyar aktorok folyamatosan európai mintákkal érveltek, az utóbbiak pedig Budapest támogatására is számíthattak. A román nemzetállami és magyar kisebbségi-emancipációs törekvések számos, főképp diszkurzív konfliktusba kerültek egymással (Tánczos 1998). Ezeket a legsűrítettebb formában azok a parlamenti és közeleti viták szemléltetik, amelyeket a médiában az ún. „Har–Kov-jelenség” névvel illetnek (Zahorán 2010), és amelyek lényegében a székelyföldi románság helyzetéről szólnak, illetve a helyi érdekellentétek etnicizált narratíváját tükrözik.¹⁸ A legfőbb toposzok a régió „enklavizálódása”, az állam tekintélyének

18 Az egyik ilyen parlamenti vita során – egy titkosszolgálati jelentésre hivatkozva – felmerült: „valós kockázat, hogy az ország belsejében egy magyar határ alakul ki, és hogy Romániát többnemzetiségű államként ismerik el” (Moțiune 2001: 3).

megrendülése és a magyarországi befolyás veszélyei, valamint a románok diszkriminációja és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) „egyeduralma”, mindez pedig egy sajátos, átpolitizált médiajelenséggé áll össze (Biró 1998). Az euroatlanti integráció szinte teljes megvalósulásával¹⁹ azonban úgy tűnik, hogy a román állam sikerrel vette ezeket az akadályokat, mint ahogy a székelyföldi autonomista mozgalom későbbi felívelését is képes kezelni, miközben az ország geopolitikai helyzete előnyösen módosult.

Moldova vonatkozásában a fő cél a román nemzeteszme terjesztése és a román–moldovai (re)integráció előmozdítása volt minden lehetséges területen. Ehhez számos módon járult hozzá a román állam is: az állampolgárság könnyített megadásával, tanulói ösztöndíjakkal, iskolák, óvodák, valamint kulturális és művelődési intézmények támogatásával, infrastrukturális beruházásokkal, kiadványok, rendezvények, fesztiválok stb. finanszírozásával (Ciobanu 2016: 245). A Pruton túl zajló román nemzetépítés azokkal a folyamatokkal szemben próbál hatni, amelyek 1944 óta érvényesülnek Moldovában: elsősorban az etnikai moldovanizmussal, valamint Moszkva geopolitikai befolyásával, de közben óhatatlanul konfrontálódik a független Moldova állampolgári alapú nemzetépítésével is.

Az 1991 óta eltelt időszakot a Prut mindkét oldalán a nacionalista diskurzusok hullámmzó intenzitása jellemezte. A kilencvenes évek legelején még elérhető közelségűnek tűnhetett „a két román ország újraegyesítése”, ám először a transznisztriai konfliktus, majd a moldovai unionizmus rohamos visszaszorulása és a „szovjet nosztalgia” jelezte, hogy a kérdés lekerült a napirendről. Erről tanúskodott – például – a Román Ortodox Egyház joghatósága alá tartozó Besszarábiai metropólia újjászervezésének moldovai akadályoztatása is.²⁰ A mélypontot a kommunista párti Vlagyimir Voronyin elnöksége jelentette a kétezres években, számos kisebb-nagyobb román–moldovai konfrontációval. Az oroszbarát kommunisták 2009-es bukását követően ismét úgy tűnt, hogy Moldova európai uniós integrációjával párhuzamosan a „román nemzeti reintegráció” programját is újra lehet éleszteni.²¹ A deklaráltan EU-párti moldovai kormánykoalíciók – amelyeknek a nyíltan unionista Liberális Párt is a tagja – teljesítménye, valamint a moldovai közállapotok és életkörülmények elhúzódó válsága azonban kikezdté a nyugati orientáció népszerűségét. Bár az aktuális 2015-ös válságot az egyesülés hívei is megpróbálták a maguk javára fordítani – azzal érvelve, hogy a Romániával való egyesülés mintegy automatikusan megoldaná Moldova számos problémáját is –, a 2016 végi elnökválasztás eredménye – az „oroszbarát” és unióellenes Igor Dodon győzelme – a baloldali erők visszatérését jelzi előre (Patakfalvi-Czirják és Zahorán 2016b).

A román elitek – a kezdeti időszak megtorpanásait követően – az utóbbi több mint egy évtizedben egyre nyíltabban állnak ki a Moldovával való (újra)egyesülés mellett. Az unionista diskurzus elterjedtté és szinte általánossá vált: Traian Băsescu nemcsak elnöksége alatt, hanem azóta is határozottan érvel mellette, de például Victor Ponta is kampányolt unionista jelszavakkal a 2014-es romániai elnökválasztás során (Hotnews.ro 2014).

19 Románia 2004-ben lett a NATO és 2007-ben az Európai Unió tagja.

20 Bár a Besszarábiai metropólia (főegyházmege) már 1992-ben újjáalakult, moldovai szervezetének kiépülését – a moszkvai pátriárka joghatósága alá eső Moldovai metropóliával szemben – a Moldovai Köztársaság hatóságai sokáig korlátozták, aminek következtében a kérdés az Európai Emberi Jogi Bíróság elé került.

21 A már említett közvetlen állami támogatások és moldovai unionista politikai formációk mellett ebben az irányban ténykednek olyan újonnan alakult szervezetek, mint például az „Akció 2012” (Acțiunea 2012), az egyesülés mellett elkötelezett összromán civil hálózat vagy az „Egyesülés Barátai” (Prietenii Unirii) nevezetű romániai parlamenti csoport, amely 2015-ben jött létre negyven képviselő és szenátor részvételével, majd 2017 tavaszán alakult újjá, immár 115 taggal (Filimon P. 2015; Vișan 2017).

A megnevezés hatalma és a szimbólumok versenye

A megnevezésért vívott harcban az elnevezések vitatottsága, legitimitásuk megkérdőjelezése, sőt tagadása jól tükrözi mindkét régió határvidékjellegét: az identitáspolitikai dilemmákat és az egymásnak feszülő nemzet- és államépítési érdekek konfrontációit egyaránt. Ugyanez érvényes a különféle szimbolikus gyakorlatokra is, amelyek egyszerre szolgálják a sajátuk tekintett terület megjelölését, valamint az identitás kinyilvánítását és megerősítését – például zászlók kitűzése és a közterek birtokbavétele révén a különféle ünnepi alkalmakkor, illetve a nemzeti himnusz(ok) közös éneklésével. Az alábbiakban először az egyes politikai szereplők, értelmiségiek között a megnevezésért, majd a szimbolikus dominanciáért folyó versengést vizsgáljuk meg néhány példán keresztül.

A Székelyföld elnevezése körüli romániai viták már a két világháború közötti korszakra visszanyúlnak, de ma is azonos logika alapján zajlanak (Zahorán 2017). A román nacionalista diskurzusban a régió „székely földként” (*Ținutul Secuiesc*) való jelölése ütközik a román nemzetállami eszmével, és mivel használata összefonódik az etnopolitikai és különösen az autonómiatörekvésekkel, ezért elutasítják. A román diskurzusokban a térségre általában a két magyar többségű megye nevével (Harghita, Covasna) vagy azok – igaz, kissé furán hangzó – összevont rövidítésével („*Har-Cov*”) hivatkoznak, de előfordul még a „Székelység” (*Secuime*) elnevezés is (Bruno 2001). A román nemzetállamiság védelmezői további két – egy áttételesebb és egy közvetlenebb – módon fejezik ki a Székelyföld elnevezés (és tartalma) elutasítását. Egyrészt vagy körülírják a régiót, és például a „Kárpátok belső ívéként” (Lăcătușu 2004), „Délkelet-Erdélyként” emlegetik (Stancu 2017), vagy metaforikusan hivatkoznak rá, mint például: „az ország szívé” (Zaharie 2011), esetleg kibővítve: „A Kígyók szigete Románia szívében” (Zi-de-zi 2017), másrészt pedig idézőjelbe teszik, és az „úgynevezett” előtaggal utalnak a régió elismerésének megtagadására: „úgynevezett »Székelyföld«” (*așa-zisul „Ținutul Secuiesc”*) (Lăcătușu 2008a).

Néha a ráolvasások szómágiájára emlékeztet a székelyföldi autonomisták és a román nemzetállam védelmezői közötti diszkurzív „harc”. Míg az előbbieket tüntetőleg használják a Székelyföld elnevezést (miközben a spontán beszélgetésekben a helyiek inkább a lokális – „csíki”, „háromszéki” stb. – azonosulással élnek), az utóbbiak a régió pusztá létének a tagadását alkalmazzák. Például Victor Ponta 2010-ben, a Szociáldemokrata Párt elnökeként a székelyföldi románok egyik gyűlésén ünnepélyesen kijelentette, hogy „a Székelyföld nem Románia, mivel nem létezik Székelyföld” (*adevarul.ro* 2010). Nemrég pedig egy – szintén szociáldemokrata – képviselő nyilatkozta a katalán függetlenség kapcsán, hogy „nem létezett, és nem is létezik semmilyen Székelyföld, hanem csak Hargita és Kovászna megyék és magyar etnikumú román állampolgárok [vannak]” (*cdep.ro* 2017).

Különösen a Székelyföld elnevezés hivatalos kontextusban való előfordulása vált ki ingerült elutasítást és határozott ellenlépéseket a román nyilvánosság és a hatalom részéről. Erre számtalan példát lehetne hozni, a brüsszeli Székelyföld-iroda megnyitására adott heves román reakcióktól²² egészen olyan apró – és így meglehetősen groteszkül ható – ügyekig, mint például egy háromszéki falu címere kapcsán kirobbant vita. Illyefalva címerének leírását ugyanis 2007-ben először a prefektus támadta meg azzal, hogy törvénytelen a „Székelyföld és a Barcaság határára” való hivatkozás. Miután azonban a kormány még-

22 „Irredentista botrány Brüsszelben Tökés úgynevezett Székelyföldjéért” – lásd Necsutu (2011).

is elfogadta a beadványt, a Kovászna megyei tanács RMDSZ-es elnöke 2010-ben fontos eseményként értékelte, hogy a Hivatalos Közlönyben (*Monitorul Oficial*) a miniszterelnök és a belügyminiszter aláírásával megjelent a kifogásolt szövegrész, kiemelve, hogy mind- eddig a román hatóságok kétségbe vonták a magyar többségű történelmi régió létezését (Bíró 2010). A Kovászna, Hargita és Maros Megyei Románok Civil Fóruma nevű román érdekvédő szervezet azonban nem sokkal később megtámadta az intézkedést, tiltakozva egyrészt a „Székelyföld címerének hivatalossá tétele”, másrészt pedig „egy autonomista régió fantazmagórikus »határának« legalizálása” ellen (Roncea 2011). A kormánynak végül módosítania kellett a határozatot, kiiktatva belőle a Székelyföld elnevezést, a címer leírásába pedig „Brassó és Kovászna megye szomszédsága” került (Csinta 2011). Szintén jellemző esetnek tekinthető a „Pro Turismo Terrae Siculorum” (Székelyföldi Turizmusért) nevet viselő egyesület bejegyzésének ellehetetlenítése. A bíróság úgy indokolta a döntést, hogy egy nemlétező régió népszerűsítése ellentmond az alkotmány közigazgatásra vonatkozó cikkelyének, amely szerint az országot községek, városok és megyék alkotják, ráadásul – más történelmi régióktól, például Bukovinától eltérően – ezt etnikai alapon kívánták létrehozni (Gyergyai 2016; Szilágyi 2016).

A megnevezés szimbolikus jelentőségével a román szélsőséges nacionalisták is tisztában vannak. A Noua Dreaptă („Új Jobboldal”) nevű radikális jobboldali szervezet tagjai egyik december elseji sepsiszentgyörgyi felvonulásukon eleinte az általuk elutasított régió nevét is kiabálták („Székelyföld – Román föld!”, *Ținutul Secuiesc – Pământ românesc!*), egy idő múlva azonban észbe kaptak, és megváltoztatták a jelszót, kihagyva az ominózus elnevezést: „Hargita–Kovászna – román föld!” (Zahorán 2017).

Moldova vonatkozásában nem is annyira a terület elnevezése képezi a vita tárgyát, mint az ott élők identitása. A „Bessarábia” (*Besarabia*) elnevezés ugyanis egyszerre idézi fel a cári időkben fennállt kormányzóságot és Nagy-Románia keleti tartományát. Bár területileg nem teljesen azonos a mai Moldovai Köztársasággal, főképp a romániai és moldovai román diskurzusokban használják – Moldovát értve alatta (Filimon A. 2015). Annál több ellentmondás övezi azonban a „moldáv nemzet” és „moldáv nyelv” tartalmát. Mivel az egységes román nemzet diskurzusa nem ismeri el a moldáv nemzet létét, elutasítja a rá utaló elnevezéseket is. Ez a viszonyulás azonban gyakran keresztetzi azt a beszédmódot, amely a Moldovai Köztársaság államiságát a moldáv nemzeti identitásra alapozza – és így a moldáv nemzet létének elutasítását implicite Moldova szuverenitásának megkérdőjelezéseként értelmezi.

Ez a szembenállás a román–moldovai közeledés kezdeti szakaszának lecsengésével, a kilencvenes évek közepétől került előtérbe (Cașu 2008). Egyik jelképes megnyilvánulásának tekinthetjük a moldáv nyelv rögzítését az 1994-ben elfogadott moldovai alkotmányban, illetve a román kormány erre irányuló kritikáját. A moldáv nyelv körüli nézeteltérés volt az egyik oka – vagy ürügye – annak is, hogy rendre meghiúsult a román–moldovai alapszerződés megkötése. Az 1992 óta időnként napirendre kerülő tárgyalásokon ugyanis a moldovai szakértők ragaszkodtak hozzá, hogy a Moldovai Köztársaság hivatalos nyelve a moldáv nyelv. A román fél azonban a későbbiekben is kitartott az „egy nemzet, két ország” vagy „két román ország” elve mellett, és nem fogadta el a moldáv nyelv létét (Pecheanu 2010).

Bukarest és Kisinyov kapcsolatában azóta is visszatérő motívumként bukkan fel a moldáv nyelv és nemzet elismerése vagy annak megtagadása, ami egyúttal a két ország közötti államközi viszony aktuális állapotát, illetve a tágabb geopolitikai kontextust is jelzi. Az állás-

pontok összeegyeztethetlensége többször is feszültséget okozott a kétezres évek második felében, amiről számos nyilatkozat és diplomáciai konfliktus tanúskodik. Traian Băsescu román elnök például egyik alkalommal kijelentette, hogy Németország újraegyesülése után „mi maradtunk az egyetlen ország, az egyetlen nép, amely még szét van választva”, és hogy bár „Románia még két országra van osztva, az egyesülésre az Európai Unión belül kerül sor, és nem másképp” (Presidency 2006). De Vladyimir Voronyin moldovai elnök sem fogta vissza magát az erős állítások terén: egy 2007-es interjújában az identitása szabad kinyilvánításában korlátozott „10 millió romániai moldáv”-ról beszélt, szembeállítva a romániai helyzetet a toleráns moldovai gyakorlattal, és hogy „Moldva régi fővárosában, Iași-ban”²³ tervezi megnyitni a „Moldáv kultúra házát” (Unimedia.ro 2007). Egy másik beszélgetés során a legutóbbi moldovai népszámlálás eredményeit hozta fel harcos moldovanizmusa legitimációjaként, és hogy miért akarja megvédeni a moldovaiakat, hogy az „Európa utolsó birodalmának” nevezett Románia ne tehesse őket románná (Evsz.ro 2007). Ugyanakkor a moldovai identitáspolitikában meglévő belső törésvonalakat tette láthatóvá a moldovai parlament elnöke, amikor Voronyin elnök egy másik kijelentését, miszerint „a moldáv nyelv a román nyelv anyja”, úgy kommentálta, hogy „a román és a moldáv ugyanaz a nyelv. Egy és ugyanaz” (Ziarul 2008).

A román álláspont képviselőjére egy, az európai uniós fórumok előtt lezajlott incidens is alkalmat nyújtott. Miután két, az Európai Unió és Moldova közötti megállapodásban egy lábjegyzet megemlítette a moldáv nyelvet, a román külügyminiszter kijelentette, hogy országa nem fog aláírni semmiféle olyan iratot, amelyben szerepel ez a „politikai szószerkezet” és „kitaláció” (Hotnews.ro 2007). Traian Băsescu pedig idővel egyre látványosabban köteleződött el a „román nemzet egyesítése” mellett. Ezt ugyan még sokáig óvatosan, Moldova európai uniós törekvéseinek támogatásaként fogalmazta meg, ám később már teljesen nyíltan beszélt Románia és Moldova egyesülésének lehetőségéről és előnyeiről.²⁴

Székelyföld és a Moldovai Köztársaság határvidékjellegének egyik legszembetűnőbb bizonyítékát a jelképek és a szimbolikus gyakorlatok terén tapasztalhatjuk meg. Az egyes nemzeti és regionális jelképek keveredése és versenye, a közöttük kialakuló konfliktusok helyszínei és aktorai jól tükrözik a két régióban zajló identitáspolitikai találkozásokat. Székelyföld területén az 1989-es fordulat után újra szabadon artikulálódhatott a magyar kisebbségi identitás megjelenítésének igénye (lásd Bodó és Biró ebben a blokkban), a magyar nemzeti jelképek spontán használata azonban szinte azonnal konfliktushoz vezetett a magyar közösségi érdekérvényesítésben fenyegetést látó románokkal. A szimbolikus ellentétek a közép- és kelet-európai térség 1989 utáni egyik első etnikai konfliktusaként számon tartott marosvásárhelyi eseményekben is szerepet játszottak, és időnként azóta is komoly befolyással vannak a magyar–román interetnikus és államközi kapcsolatokra. E konfrontációk tétje Székelyföld szimbolikus tájkapének uralása és a régió jelképeken keresztül történő integrálása az egyes „nemzeti terekbe” (Zahorán 2016).

23 Iași Kelet-Románia (Moldva) legnagyobb városa.

24 Lásd pl. Botnarenco (2017). Traian Băsescut 2017 novemberében – romániai szenátorként – egy moldovai párt, a Nemzeti Egység Pártja tiszteletbeli alelnökévé választották. A párt vezetője úgy jellemezte a volt román államfőt, mint a Besszarábia kérdése iránt legelkötelezettebb személyt az 1989 utáni romániai politikai életben, „akár diákjaink ösztöndíjairól, akár az állampolgársági törvényről volt szó, Băsescu elnök a besszarábiai románok érdekeinek fő támogatója volt” (Pecheanu 2017).

5.1. *ábra.* A románok római (latin) eredetét szimbolizáló capitoliumi farkas szobra Marosvásárhely központjában

Forrás: Zahorán Csaba fényképfelvétele, 2009.

5.2. *ábra.* Ștefan cel Mare moldvai fejedelem emlékműve Kisinyov központjában a középkori Moldvát idézi fel

Forrás: Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba fényképfelvétele, 2015.

5.3. ábra. Lenin szobra a tiraszpoli kormányépület előtt
Transznisztria sajátos posztszovjet nosztalgiját testesíti meg

Forrás: Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba fényképfelvétele, 2015.

Míg román részről az elsődleges törekvés az ország nemzetállami jellegének érvényesítése a magyar többségű területeken is, a magyar közösség igénye a saját nemzeti és regionális identitás kinyilvánítására irányul. Minderre a két fél a hagyományos nemzeti jelképeket használja: a nemzeti zászlókat, címereket és himnuszokat, valamint a különféle nemzeti ünnepeket és emléknapokat. Ezek Székelyföldön több régi és új, helyi eredetű elemmel is kiegészültek, mint például a „székely himnusszal”, a különféle székelyföldi vagy ide is köthető történelmi személyiségek, például Gábor Áron és Márton Áron (vagy román részről Miron Cristea pátriárka) kultuszával, illetve a 2004-ben megalkotott, kék-arany színű, csillagos-holdas székely zászlóval (Patakfalvi-Czirják 2015).

A szimbolikus gyakorlatoknak és az egyes jelképek előfordulásának időbeli és térbeli dimenziója is van. A zászlók példájánál maradva: a magyar és román trikolorhoz a magyarországi politikai események egyik kihatásaként a magyar nemzeti radikálisok árpádsávos lobogói is felzárkóztak, a vörös-fekete „székely harci zászlóval” pedig a 2000-es évek második felétől a Székely Nemzeti Tanács autonomista törekvéseinek jelképévé váló kék-arany székely zászló vette fel sikeresen a versenyt. Használatukat azonban nagymértékben meghatározzák az objektív körülmények – elsősorban a romániai törvényi szabályozás, az aktuális hatalmi erőviszonyok, valamint a helyi és központi hatóságok fellépései. Az 1990-es évek szimbolikus konfliktusainak (például 1995-ben egy székelyudvarhelyi szobor felavatása során a magyar zászlók jelenlétéből és a himnusz elénekléséből gerjesztettek botrányt [Zahorán 2017]) egy 2002-ben elfogadott kormányrendelet vetett átmenetileg véget. Ez engedélyezte a nemzeti kisebbségek számára, hogy „sajátos rendezvényeiken” használhassák a jelképeiket (M. O. 223/2002), így a magyar szimbólumok korlátozott használata is lehetővé vált a román nemzetállam jelképeinek dominanciája mellett. Az átmeneti status quót a székely zászló me-

gjenése és elterjedése zavarta meg, azzal ugyanis kiújult a korábbi szimbolikus rivalizálás. Noha az SZNT által használt és terjesztett kék-arany lobogó nem volt a magyar állami vagy nemzeti jelképrendszer része, mivel a székelyföldi magyar autonomista mozgalmat testesítette meg, a 2010-es évek elejére egyre inkább „vörös posztóvá” vált a román hatóságok előtt (Patakfalvi-Czirják 2015). Sem a román hatóságok, sem pedig a helyi románság nevében fellépők nem fogadták el a székely jelkép „kvázi hivatalos” használatát. Először a helyi magyar önkormányzatok épületeiről (megyei tanács-, község- és városházák), később pedig a közterekről is kiszorították, végül csak a magánházakon és telkeken, illetve a templomkertekben maradhatott meg. A feljelentések, bírósági perek és fellebbezések, hatósági beavatkozások, tiltakozások és bírságok sorozatából álló folyamat egy zászlótörvény elfogadásával zárult 2015-ben. A törvény ugyan engedélyezte a helyi jelképek használatát, ám csak a meglévő közigazgatás kereteibe illesztve, elfogadásukat pedig a kormány jóváhagyásához kötötte. A hivatalosan nem létező és nem elismert régiói jelképező („közösségi”) székely zászló tehát továbbra is mintegy „törvényen kívül” maradt Romániában (Kádár és Nánó 2017). Ugyanakkor a magyar zászló „monopóliumának” megtörése az identitáspolitikai helyi – regionalista – vonulatának megerősödésére is utal.

6.1. és 6.2. ábra. Zászlók a Székelyföldön: árpásásvos zászlók egy március 15-i ünnepségen (Székelyudvarhely, 2009) és székely zászlók Kézdivásárhely főterén (2013)

Forrás: Zahorán Csaba fényképfelvétele

A székelyföldi román panaszok a régió szimbolikus magyar „kisajátítását” is hangsúlyosan érintik. Ez alatt a helyi románság képviselői egyrészt a román nemzetállam jelképei iránti „tisztelet hiányát” értik – Kézdivásárhely december elsejei fekete gyászlobogókkal való „feldíszítésétől” (lásd Patakfalvi ebben a blokkban közölt tanulmányát) a sepsiszentgyörgyi városháza tornyára felhúzott, majd eltávolított román zászlóig (Maszol.ro 2016) –, másrészt pedig a „román elem” kihagyását kifogásolják a székelyföldi jelképekből (pl. helyi zászlókból) (Sabău-Pop és Lăcătușu 2015: 754).

A magyar és román ünnepek közötti rivalizálás, az ünnepek eltérő értelmezései és a különféle történelmi események emléke további feszültségforrásként szolgál az interetnikus viszonyban, aktiválva a nacionalista diskurzusokat az etnikai mozgósítás érdekében (Zahorán 2016: 241–245). Mindenesetre a nemzeti és az állami ünnepek párhuzamosságában is jól tükröződik a határvidékeken érvényesülő hatások sokszínűsége és egyidejűsége.

6.3. ábra. „A mi Romániánk” és „Az igazi Románia” feliratú Nagy-Románia-térképekkel felvonulók Marosvásárhely központjában 2016. december elsején

Forrás: Bazsalya Balázs fényképfelvétele

A Moldovai Köztársaságban vívott szimbolikus küzdelmek sem kevésbé mozgalmasak. Az állam jelképeit ugyanis több oldalról is folyamatosan megkérdőjelezzik. A függetlenség 1991-es kikiáltása után először a román himnuszt fogadták el Moldova himnuszaként is, ám azt néhány év múlva lecserélték egy másik versre. A moldovai zászló karrierje ugyan tartósabbnak bizonyult, ám a sassal és bölényfejjel kiegészített román trikolorót, amely még 1990-ben vált hivatalossá, először a transznisztriai szeparatisták utasították el, és később is újabb és újabb kihívások érték (Patakfalvi-Czirják és Zahorán 2016a: 136–138). A kommunista párt részéről az volt a fő kifogás, hogy a moldovai zászló túlzottan hasonlít a románra; Voronyin elnök második mandátuma alatt még azt is felvetette, hogy a parlamentbe „a hátsó ajtón bekerült” nemzeti jelképeket le kellene cserélni, mivel

a moldáv nyelvnek, Moldova történetének, a himnusznak és a címernek is válaszolnia kell Moldova függetlenségének kérdéseire, valóságára és igényeire. Mindezeknek az állami attribútumoknak különbözőeknek és különlegeseknek kell lenniük. Ha a moldáv nyelv bevezetése vagy a himnusz vagy a címer megváltoztatása hozzájárul az államiság megerősítéséhez, akkor ezt megteesszük, függetlenül a politikai helyzettől (idézi Cimpoesu 2010: 250).

Erre ugyan nem került sor, de a támadások a 2009–2010-es politikai válságot és a kommunisták bukását követően is folytatódtak. Fő ellenzéki erőként egy – érveik szerint – történetileg legitimebb zászlóval álltak elő, amelyre Ștefan cel Mare és a középkori Moldova szimbólumaként hivatkoztak (Patakfalvi és Zahorán 2016a: 137–138). Ugyanakkor a Romániával való egyesülés hívei rendszerint román trikolorókkal vonulnak fel, így a moldovai zászló két tűz közé szorul a különféle egyesüléspárti vagy ellenzéki tüntetéseken és nyilvános rendezvényeken.

7. ábra. Kisinyovi tüntetők

Forrás: Giuliana Califano fényképfelvétele, 2015.

Bár a romániai és a moldovai emlékezetpolitika között is jócskán vannak a magyar–román viszonylatban megfigyeltekre hasonlító feszültségek, a nemzeti ünnepek nemcsak a súrlódások, hanem a közeledések lehetőségét is tartogatják. 2011 végén került a bukaresti törvényhozás elé az a javaslat, amely azt indítványozta, hogy augusztus 31-ét – ami Moldovában nemzeti ünnep – nyilvánítsák a román nyelv napjává.²⁵ A javaslatot Traian Băsescu elnök is támogatta, 2013-ban pedig elfogadta a román parlament, így azóta „közös” a két ország ünnepnapja (Iosip 2017). Erre hasonlít egy másik, folyamatban lévő emlékezetpolitikai kezdeményezés is: 2017 tavaszán Romániában nemzeti ünnep lett március 27-e, Besszarábia és Románia egyesülésének évfordulója (Mediafax.ro 2017).²⁶ Ugyanekkor a moldovai Liberális Párt is benyújtott egy törvényjavaslatot, amely szintén nemzeti ünnepé tenné az évfordulót – mintegy „hivatalosítva” az unionista és romániai szervezetek által amúgy is rendszeresen megtartott megemlékezéseket.²⁷

A terület felosztásáért folytatott verseny

A régiók létrehozásának és elismertetésének egyik fontos eszköze területük kijelölése és határaik pontos rögzítése. Ez a rögzítés nemcsak az „otthon” kijelölésére szolgál, hanem a cselekvési teret – egyfajta új uralmi teret (Bourdieu 1985) – és a térhez kapcsolt „kulturális jelleget” (lásd Zombory 2006) is meghatározza. Írásunkban a Moldovai Köztársaság és Székelyföld

25 Az indoklásban – többek közt – a határon túli román nyelvűek („4 millió románul beszélő a Moldovai Köztársaságban található”) és a román három dialektusának (aromán, meglenoromán és isztroromán) támogatása mellett az is szerepel, hogy 1990 óta Moldovában minden évben megünneplik augusztus 31-ét (az 1989. augusztus 31-i szavazás emlékére, amikor a Moldáv SzSzK Legfelsőbb Tanácsa a latin írásmódú román tette meg az állam nyelvét) (cdep.ro 2011).

26 „106 év cári megszállást követően Besszarábia visszatért természetes határai közé, az első román tartományként, amely egyesült Romániával” – áll az előterjesztés indoklásában (cdep.ro 2015).

27 Az indítvány azonban még a kormánykoalíciót is megosztotta, miközben az egyik ellenzéki szocialista párti képviselő kijelentette, hogy „[v]ilágosan látszik, ki kívánja lerombolni a Moldovai Köztársaság államát” (Jurnal.md 2017).

területére vonatkozó versenyt a román nemzetállami eszméhez való dialektikus viszonyulás szempontjából elemezzük. Azt látjuk, hogy a román nacionalista diskurzus mindkét esetben a régiók határai ellen, azok eltörlésére irányul. Vagy meg akarja akadályozni a létrejöttüket – Székelyföld vonatkozásában –, vagy pedig felszámolásukra törekszik – Moldova irányában. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert egyes banálisnak tűnő, olykor egészen nevetséges politikai ügyek ebben a dialektikus viszonyban nyerik el funkciójukat – a helyi, banális vagy hétköznapi megnyilvánulások az egyik vagy másik diskurzus részének tekinthetők. Meghatározó eltérés a két vizsgált térség között, hogy a Moldovai Köztársaság szuverén államként nemzetközileg elismert határokkal rendelkezik, amelyeket saját határőrségével többé-kevésbé²⁸ biztosítani tud, míg Székelyföldet lakóinak, illetve az erdélyi és magyarországi magyarságnak egy része „ismeri el”. (Igaz, számukra a régió létezése természetes dolog, evidencia.) Ugyanakkor az autonomista mozgalmak hívei folyamatosan bizonygatni kényszerülnek, hogy még a területi autonómia sem jelentene elszakadást Romániától, útlevel-ellenőrzéssel Székelyföld határán.

Székelyföld történetének rövid bemutatása kapcsán már szó esett a régió határainak létrejöttéről, funkciójáról, a „határvidékségről” és annak régebbi formáiról. A történeti elemeket is felhasználó székelyföldi autonómiamozgalom a rendszerváltás után több hullámban kapott erőre. Elsőként közvetlenül 1989 decembere után, amikor a romániai magyar politikai képviselőlet megszerveződött, ekkor azonban még a politikai emancipációról és a kulturális örökségről szóló diskurzusokhoz kapcsolódtak. Később, az európai uniós integráció környékén az autonómia a kisebbségi problémák „európai megoldásként” jelent meg. Románia közigazgatásának korszerűsítésével – a decentralizációval – párhuzamosan pedig szintén az európai modellekhez való igazodás kapcsán merült fel a regionalizáció. Eközben a kulturális örökségről és az etnopolitikáról egyre inkább az újonnan tanult, „eurokonform” gazdaságpolitikai szótár fogalmaira – „fejlődés”, „fejlesztés”, „fenntarthatóság” – tevődött át a hangsúly (Kolumbán 2003). Az európai példa a Moldovai Köztársaság viszonylatában is folyamatosan visszaköszön. A román nemzetállam-építési érdekek és az EU kelet-európai partnerségi politikája a folyamat első szakaszában jól kiegészítik egymást. Románia úgy támogatja a Moldovai Köztársaság „európai integrációját”, hogy azzal tulajdonképpen a román nemzet „újraegyesítését” valósítja meg. Bukarest ezért uniós tagállamként lobbizik Moldova támogatásáért, a régió román jellegének hangsúlyozásával a két ország egyesülését készítve elő – igaz, az Európai Unió egyes tagállamai időnként bizalmatlanul figyelik ezt a sajátos, „kiskapus” integrációt.

A székelyföldi regionalista hullám – a magyar állam nemzetépítő törekvéseinek is köszönhetően – idővel intézményesült. A székely zászló, a Székelyföld elnevezés, a székely himnusz, a székely termékek és hasonló kulturális és politikai elemek így hozzájárultak a székely identitáskonstrukciót revitalizáló diskurzushoz. A régió reprezentációjának egyik fontos mozzanata volt Székelyföld térképének átgondolása, újrarajzolása. Az egyik regionális szervezet, a 2003-ban megalakult Székely Nemzeti Tanács a romániai magyar kisebbség beágyazódott és intézményesült érdekképviseleti szervezetével, az RMDSZ-szel kelt versenyre a régió és az autonómia/regionalizáció ügyének képviseletéért. A két magyar elképzelés közötti rivalizálás két eltérő alakú székelyföldi autonómiatérképet is eredményezett. Míg az

²⁸ Ez Transznisztria viszonylatában sérül – a Dnyeszter menti határt ugyanis a moldáv állam nem ismeri el, így azt csak a szeparatisták ellenőrzik.

SZNT a történelmi székely székeket és a magyar többségű területeket határolta körül, az RMDSZ az érvényes közigazgatási beosztásból kiindulva egy három megyére (Maros, Hargita és Kovászna megyékre) kiterjedő térséget javasolt autonóm régiónak.

A bukaresti parlament által alkotmányellenesként, mintegy automatikusan elutasított törvényjavaslatok benyújtásán túl mind az RMDSZ, mind pedig az SZNT vezetői a nyílt konfliktusokat elvetve, a szimbolikus politika területén próbálták tartani az elismerést kikényszerítő politikai akcióikat. Így kísérelte meg az RMDSZ háromnyelvű „Székelyföld” feliratú táblák kihelyezését az egyik közút mellett 2004 végén, illetve szervezte meg az SZNT – a Székely Szabadság Napja (Patakfalvi-Czirják és Bazsalya 2016) és a Székelyek Nagy Menetelése mellett – az évente megrendezett Örtüzeket, a Székely Autonómia Napját is. Az eseményt minden évben őszre tervezik, mivel a korai sötéttedéssel a tüzek meggyújtása igazi látványossággá válik. A forgatókönyv szerint az autonómiamozgalom képviselői és lelkes támogatói kivonulnak a székelyföldi falvak és városok határaiba vagy különböző emlékhelyekre, és a tüzeket meggyújtva imával, himnusszal, népdalokkal és politikai beszédekkel mutatják fel, „ünneplik meg” a régió határait. Az esemény elnevezése a 19. századi parasztidill romantikus képehez kapcsolódik – az örtüzek, pászortüzek mint toposzok ebben az időszakban fonódtak össze a nemzeti jellegről és a nemzetről való beszéd diskurzusaival. Szimbolikájuk funkciójukkal kapcsolódott össze: az éjszakák során világítani, melegedni lehetett az örtüzek mellett, amelyek távol tartották a vadállatokat és az ártó szellemeket. A Székely Autonómia Napja szimbolikája alapvetően a veszélyre utaló jelentést alkalmazza, az örtüzek, lármafák a régió politikai követeléseinek figyelmen kívül hagyására és ezzel a kulturális asszimilációra hívják fel a figyelmet.

8. ábra. Tüntetés az autonómiáért (Sepsiszentgyörgy, 2012. november)

Forrás: Albert Levente fényképfelvétele

A mozgalom ugyanazokra a premisszákra épít érvelésében, amelyek a nemzetállami logikából is következnek: a lakosság etnikai identitásának és a területiségnek szükségszerűen össze kell fonódnia, a terület fölötti ellenőrzést és a régió képviseletét pedig az adott régió

(választott) elitjeinek kell ellátniuk. Azonban ezeket a próbálkozásokat a román hatalom hol szimbolikus erőszakkal, hol jogi eszközökkel igyekszik ellehetetleníteni. A mozgalom egyik vezetője, Izsák Balázs nyílt leveléből jól kitűnik az a stratégiai irány, amelyben az európai példa mint Románia számára követendő út megjelenik:

Székelyföld fel nem osztható és be nem olvasztható, csakis természetes, történelmileg kialakult regionális határai közt, önálló, többlehatáskörökkel rendelkező autonóm közigazgatási egységként képzelhető el a jövőben, amelynek egyben különálló fejlesztési régióknak is kell lennie. Azt az Európai Unióban elfogadott elvet kell irányadónak tekinteni Románia számára is, amelynek megfelelően a régiókat nem kijelölni, hanem elismerni kell (Izsák 2011).

Már említettük, hogy Románia szorgalmazza a Moldovai Köztársaság európai integrációját, ám annak sokféle politikai, gazdasági és társadalmi akadályra van – például Moldova jelenlegi határainak problematikus volta, az ország területi kiterjedését övező bizonytalanság. A független Moldovai Köztársaság létrejötte ugyanis nemcsak a Szovjetuniótól való elszakadást jelentette, hanem a mai napig tartó transznisztriai „befagyott konfliktus” kezdetét is. A kisinyovi államapparátus a korábbi szovjet tagköztársaság területének közel 10%-át, lakosságának vagy 15%-át, az Ukrajnával közös határrésznek pedig nagyobb részét nem tartja ellenőrzése alatt. A rendszerváltás óta eltelt időszakban – a politikai vezetés orientációjától függően – Moldova területével kapcsolatban különböző megoldások láttak napvilágot. A Transznisztriai érintet elképzelések mellett azonban ezek a spekulációk az egész országra is vonatkozhatnak: az unionista mozgalom a Romániával való egyesülést szorgalmazza az elképzelt, ideális „nemzeti tér” (Nagy-Románia) újraalkotásának céljával, míg a moldovanisták és a moldovai államiság híveinek érdeke az államhatárok fenntartása, esetleg az iparilag fejlettebb szakadár területek reintegrálásával. Oroszország nyíltan támogatja az utóbbiak törekvéseit – vagyis a független Moldovát –, csakúgy, mint ahogy 1991–1992-ben kiállt a transznisztriai szeparatisták mellett is. Moszkva ugyanis egyértelműen az Oroszország felé orientálódó vagy legalább a Kelet és a Nyugat között ingadozó Moldovai Köztársaságot részesíti előnyben az euroatlanti struktúrák keleti bővítésével szemben.

Határokhoz köthető performanszokra Moldova esetében is vannak példák. Az unionizmus egyik jelképének számító „Virághidak” („*Poduri de flori*”) a román–moldovai („román–román”) határok eltörlésének vágyát fejezték ki. Ezeket a látványos akciókat háromszor, 1990-ben, 1991-ben, majd 2015-ben szervezték meg. Az 1990-es esemény alkalmával Románia hat órán keresztül „megnyitotta” határait, és megengedte lakosainak, hogy áthaladjanak útlevél és vízum nélkül a 700 kilométeres határszakaszt alkotó Prut nyolc pontján a „moldovai testvérekhez”. Ezt az eseményt a következő évben a moldovai hatóságok folytatták, amikor néhány órán át irattellenőrzés nélkül kelhettek át moldovai állampolgárok a „virághidakon”, meglátogatva a sokáig elzárt „anyaországot” (lásd King 2002: 153). A harmadik, 2015-ös alkalommal ezer fiatal moldovai unionista indult útnak Kisinyovból Bukarestbe, menetük pedig szimbolikusan oldotta fel a két országot elválasztó határt (Patakfalvi-Czirják és Zahorán 2016a: 100). Hasonlóan „megnyílik” Moldova kelet felé a hagyományos ünnepekkor; nincs határellenőrzés például húsvétkor és az úgynevezett szláv halottak napján Moldova transznisztriai és ukrainai határán, ami mutatja, hogy a térség közös múltja az utóbbi évszázadban a családok történetébe is beleíródott.

Egy másik politikai választóvonal a képzeleti földrajzon keresztül ragadható meg. Az etnikai hovatarozás a térségben többletjelentést kap: a Nyugathoz közelebbi társadalmak

presztízse nagyobb, ilyen értelemben a magyar vagy román állampolgárság szimbolikus jelentése a civilizációs hierarchiáról alkotott elképzelésekkel is egybeesik. Moldova „nyugati” vagy „keleti” világhoz való tartozása, orientációja a politikai viták során az ország különböző modellek mentén történő „felzárkózásaként” is jelentést nyer. Mindez vizuálisan is megjeleníthető, például a „nyugati” Nagy-Románia körvonaláival, amit az alapító atya (Ștefan cel Mare), a közös hagyományok és mítoszok legitimálnak. A másik orientáció a Szovjetunió iránti nosztalgiát használja olyan, egyfajta „szovjet multikulturalizmus” térbeli reprezentációjára, amelynek egyértelmű kulturális, gazdasági és politikai centruma Moszkva. Ennek a két irányynak a vetélkedése erősíti azt a geopolitikai diskurzust, amely jellemzően jelen van Moldova, Ukrajna, Fehéroroszország, Grúzia, a balti országok és Oroszország viszonylatában, és amely összefonódik a hatalmi központokról alkotott hierarchikus renddel is (Európa mint a civilizált Nyugat vagy Moszkva mint világhatalom és a szláv kultúra fellegvére).

A székelyföldi és a moldovai etnopolitikai mozgalmak nemcsak a politikai vitákban és szimbolikus akciókban érhetők tetten, hanem a hétköznapiakban is. Ahogy már említettük, Székelyföldön egyre több olyan székely termék jelenik meg, amelyik nemcsak az elnevezést, de a régió térképét is használja. De találkozni lehet „Nagy-Magyarország”-ot ábrázoló matricákkal és térképekkel is: autókon vagy ajándéktárgyakon, szuveníreken. A román hatóságok azonban éberrel figyelik ezeket a „rejtett jeleket”, olykor pedig banális jelenségekre csapnak le, mint például a sepsiszentgyörgyi Covalact tejgyár logójának alakja. A tejgyárat egy romániai vállalkozótól külföldiek vásárolták meg, és országos tévécsatornákon hirdették a termékeiket, amikor egy szemfüles tévénéző megállapította a hasonlóságot a termékek logója és Nagy-Magyarország alakja között. Az országos botrány következtében a tulajdonosok lecserélték a logót, és a biztonság kedvéért a rajta szereplő nőalakot is román népviseletbe öltöztették.

9. ábra. Rejtett propaganda? A kifogásolt logó a Covalact egyik termékén

Forrás: <http://www.transylvaniatoday.ro/wp-content/uploads/2016/10/covalact.png> (letöltve: 2017. november 13.)

Kisinyov utcáin is lépten-nyomon találkozni olyan graffitikkal, matricákkal, stencilekkel, amelyek az állam területiségét megjelenítve a különböző politikai célokra hívják fel a figyelmet. Moldova és Románia egyesülésének hívei például az ország körvonalainak „el nem ismerésével” is gyakran kifejezik elkötelezettségüket.

10.1. és 10.2. ábra. „Szeretem Moldovát” és „Egyesül a rapen keresztül” – kisinyovi stencil és matrica

Forrás: Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba fényképfelvétele, 2015.

11. ábra. A „Moldova Fiataljai Civil Mozgalom” (Mișcarea Civică Tinerii Moldovei) unionista performanszát népszerűsítő logó, amelyen Ștefan cel Mare moldvai fejedelem képmása egyesíti Moldovát Romániával

ROMÂNIA - REPUBLICA MOLDOVA

REUNIȚI ÎN 2018

Forrás: <http://www.ipn.md/en/politica/73251> (2017. november 13.)

Az unionista graffitik, a felvonásokon és performanszokon használt vizuális elemek a Romániával egybeolvadó Moldovát (Besszarábiát) vagy nemes egyszerűséggel a két világháború közötti Nagy-Romániát ábrázolják (Patakfalvi-Czirják és Zahorán 2016a). A 2009-es zavargások egyik emlékezetes momentumaként tartják számon, amikor a tüntetők az elnöki hivatal bejárata fölé – a román zászló mellett – kifüggesztettek egy „Románia az én hazám” feliratú, Nagy-Románia térképét ábrázoló plakátot. Ezek a kontúrok Románia és Moldova területén egyaránt viszonylag gyakran feltűnnek, és úgy terjednek, mint magyar közegben a történelmi Magyarország körvonalai. A különbség csupán az, hogy míg a „Nagy-Magyarországok” a „szalonképesség” határán billegnek, és gyakoriságuk – illetve néha egészen meglepő előfordulási helyük (hivatalok falán lógó térképek, politikusok autójának matricája stb.) – ellenére inkább a magyar irredenta szubkultúrához köthetők, addig a „Nagy-Romániák” egyre elfogadottabbak a hasonló, radikális szubkultúrákon kívül is.

12.1. és 12.2. *ábra.* Nagy-Románia így vagy úgy:
Az „Egyesülés Barátai Parlamenti Csoport” 2015-ös megalakulásáról egy meghatározó romániai napilap online verziójában beszámoló cikket Nagy-Románia körvonalaival illusztrálták (bal oldali kép).

A jobb oldali képen a román állampolgárságot megszerző moldovaiak egymillióhoz közelítő számát ünneplő cikk a népszerű *adevarul.ro* blogfelületén a két ország összeolvadásával illusztrálta a romániai könnyített honosítást.

Forrás: *romanalibera.ro* (2017. november 10.)

Forrás: *adevarul.ro* 2017 (2017. november 12.)

13. *ábra.* A román nemzeti tér reprezentációjáért és elismertetéséért folytatott harcban a Román Ortodox Egyház is részt vállal. A marosfői kolostor egyik freskóján Nagy-Románia körvonalai sejlenek fel

Forrás: Zahorán Csaba fényképfelvétele, 2011

Mintegy ezeket ellensúlyozzák azok a Moldova függetlenségét hangsúlyozó szimbolikus akciók, mint például amikor egy szocialista párti képviselő széttepte Nagy-Románia térképét a kisinyovi parlament egyik ülésén, vagy amikor Igor Dodon elnök Moszkvában tett – beiktatása utáni első külföldi – útjáról egy Putyintól kapott történelmi térképpel tért haza. A Moldvai Fejedelemséget ábrázoló 1790-es térképhez egy sajtótájékoztatón azt fűzte hozzá, hogy Oroszország rosszul járt el, amikor 1812-ben sietve békét kötött az Oszmán Birodalommal, kiterjesztve határait a Prutig – pedig a történelmi Moldva határaiig (vagyis a Kárpátokig) is kiterjeszthették volna, és „akkor országunk teljes lett volna” (*adevarul.ro* 2016).

A hétköznapi tapasztalatot és a kulturális közelség-távolság hálózatát könnyű megfogni például a távolsági buszok járatsűrűségével is. Románia egyes nagyobb városaiba, Iași-ba, Kolozsvárra, Temesvárra, Nagyváradra, Bukarestbe naponta akár több busz is indul Moldovából, míg Transznisztria felé 2-3 óránként, Odessza felé hasonlóan gyakran, Moszkvába pedig naponta több. Székelyföldről főleg Kolozsváron vagy Aradon keresztül Budapest a legfontosabb úti cél. A határok tapasztalata a politikai ideológiákon túl a vendégmunkához, a rendszeres külföldi munkavállaláshoz igazodik, ilyen értelemben a nemzeti tér, a nemzethez kapcsolt értékek térbeli megtestesülései a hétköznapi tapasztalatokon keresztül árnyalódnak.

Regionális identitások: moldovaiság és székelység

A régió reprezentációjának és elismertetésének, vagyis úgymond a „létének” a megnevezés és megjelölés, valamint a terület körülhatárolása mellett van egy másik, a kulturális tartalomra és az ahhoz kapcsolódó reprezentációra vonatkozó vetülete is. Elemzésünk harmadik részében néhány példán keresztül azt vizsgáljuk meg, hogy a moldovai és székelyföldi folyamatokban a tágran értelmezett identitás – vagyis az identitásra vonatkozó klasszifikációs küzdelem mellett az otthonosság és idegenség dinamikája, kiegészítve a régiót reprezentáló popkulturális elemekkel – hogyan alakítja a régió elismerésének politikáját.

Az identitások hivatalossá tétele kapcsán már fentebb is sok szó esett arról, hogy a közösség elismertetésének igénye hogyan fonódik össze politikai célokkal. Az unionista mozgalom az egységes román nemzeti identitással és hagyományokkal indokolja politikai aktivitását, a transznisztriai és gagauz lakosság saját kultúrájával legitimálja területi elkülönülését és különleges státuszát, végül pedig a moldovanizmus a szovjet hagyományokra alapozza az állam építését. Székelyföld esetében mindez az erdélyi magyar közösséghez és az anyaországhoz fűződő viszony révén, valamint a román állammal szemben alakuló határtermeléseken keresztül érthető meg. A klasszifikációs harc rávilágít arra, hogy az adott csoportok vagy társadalmi kategóriák létrejöttek és elismerésének fontos mozzanata a valóság (jelen esetben a „nemzeti földrajz” és a „nemzeti ideológia”) reprezentációjáért folyó szimbolikus verseny (lásd Bourdieu 1985).

Az ebben a versenyben felszínre kerülő fő ontológiai probléma abban rejlik, hogy az etnikai identitásról általában mint az emberi élet meghatározó jellemzőjéről gondolkodunk, amelyet a közösséghez való tartozás és a lojalitás fokmérőjeként értelmezünk. Ez az elképzelés intézményesül a népszámlálásokon keresztül, mivel a megkérdezettek számára csak egy lehetőséget lehet megjelölni a felsorolt nemzetiségek, etnikai identitások közül. Ezzel szemben a határvidékjelleg pont arra mutat rá, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben a kötődés bonyolultabb, mint a mérésére és elismerésére kialakított keretrendszer. De arra is rámutat, hogy a mindenkori hatalom miként alakította ki és hogyan használja ezt a keretrendszert saját pozíciójának megtartására.

A nemzetállami diskurzus felerősödésével az intézményeken keresztül alakul az a társadalmi környezet, amelyben a regionális különbségek és kulturális eltérések általában feloldódnak. A moldovai és székelyföldi régiók példája azért is fontos, mert rávilágít: a regionális identitás megmutatása során, a nemzetiesítéssel szemben, miképp válnak folyamatosan politikai eszközzé a kulturális különbségek. Így lesz politikai ügy a töltött káposzta és a kürtöskalács, a moldovai népzene és a népmesék, a népviselet és az ünnepek időpontjai (Moldova

kapcsán lásd Patakfalvi-Czirják és Zahorán 2016a: 142–145), a statisztikai adatok pedig a közoktatás és a hivatalos nyelvhasználat vonatkozásában. A nemzetiesítő román politikai mezőben aktívan részt vesz az ortodox egyház, a civil szféra egyes szervezetei, sokszor az értelmiségiek és a tudományos világ egyes képviselői is.²⁹

Ahogy már szó volt róla, a moldovai identitáspolitika kulcskérdése a „moldáv nyelv” ügye. Vasile Stati moldovai történész-politikust a román szerzők a moldovanizmus legjelentősebb ideológusai között tartják számon, aki a kilencvenes években, parlamenti képviselőként fontos szerepet játszott abban, hogy Moldova alkotmányába a „moldáv nyelv” és a „moldáv nép” kerüljön a román helyett (Cimpoeșu 2010: 76). Stati „moldáv–román szótár”-ának 2003-as megjelenése, majd későbbi kiadásai is komoly indulatokat váltottak ki az értelmiségi közegben.³⁰

A független Moldova történetén végighúzó nyelvkérdésben azonban elmozduláshoz vezethet az alkotmánymódosítás. A moldovai alkotmánybíróság ugyanis 2013 végén úgy döntött, hogy a Függetlenségi nyilatkozat szövege – amelyben az ország hivatalos nyelveként a románt említik – elsőbbséget élvez az alkotmányhoz képest. Egy többpárti összefogás eredményeképpen így benyújtható lett az alkotmány módosítására irányuló törvényjavaslat, amely a „moldáv nyelvet” a románra cserélné le (Agerpres.ro 2017). Igor Dodon elnök azonban népszavazást helyezett kilátásba a „moldáv nyelv” – a „moldovaiak identitásának és kulturális eredetének alapvető eleme” – védelmében (dw.com 2017).

A klasszifikációs küzdelem egyik szemléletes terepét a népszámlálási adatok alkotják. Ahogy már láthattuk, a Moldovai Köztársaság 2004-es és 2014-es népszámlálási adatai szerint a lakosság túlnyomó többsége „moldovainak” vallotta magát (10 év alatt 76-ról 74%-ra csökkent az arányuk), míg a románok aránya enyhén nőtt (számuk 2-ről 7%-ra emelkedett). Az adatokat a moldovai értelmiség és a bukaresti hatalom egyfajta „identitáskrizis”-ként értékeli, mondván, hogy a szovjet időszak olyan mértékben „eltorzította” a lakosság „nemzettudatát” és az „etnikai gyökereket”, hogy csak kis hányada vallja magát románnak. Petru Negură szerint a moldovai román értelmiség egy része számára az „identitáskrizis” azt jelenti, hogy a lakosság nagy része „hibásan” identifikálja magát (lásd Negură 2012).

A székely kategória elismertetéséért folytatott politikai küzdelem a rendszerváltás utáni időszakban felerősödött ugyan, de alapvetően nem tudott mainstreammé válni a romániai magyar politikán belül sem. A demokratizálódás folyamata során a romániai magyar képviselet a „székely kérdést” alapjában véve besorolta az „erdélyi magyar kérdés” alá, az esetleges

29 Például két kolozsvári történészprofesszor, Ioan-Aurel Pop és Ioan Bolovan, egy Románia és a Moldovai Köztársaság történetét népszerűsítő formában bemutató sorozat előszavában úgy fogalmaztak, hogy „Ez az új kiadás először viseli a címében két ország – Románia és Moldova – nevét, bár valójában egyetlennek kellene lennie” (Pop és Bolovan 2017: 5).

30 A Contrafort nevű moldovai lap körkérdésére válaszoló értelmiségiek (már a gyűjtés címe is sokatmondó: „A hazugság emlékműve”) nem fukarkodtak az értékelésekkel, és „az évszázad aberrációjának” nevezték Stati szótárát, amely nem más, mint „Hérosztratosz-komplexussal ötvözött románellenes skizofrénia válságának a gyümölcse (nagy valószínűséggel KGB-s gyökerekkel)”, szerzője pedig „groteszk személyiség”, „az ideológia által agyonnyomott” embertípus képviselője, „kulturánk hírneves bűnözője”, „a legalálvalóbb fajtából való okmányhamisító és plagizáló” (Contrafort 2003). Maga Stati a moldáv filológia és nyelvészet elpusztításának a veszélyével indokolta munkájának második kiadását, amelybe beleérti a moldáv szavak „prijvatizálását” (ellopását) a „valahok, ma románok” által (Stati 2011: 5–6). Munkája elején a szerző azt a meggyőződését is kinyilvánította, hogy „egy tudományos munkát írni Moldováról és a moldávokról, a moldáv kultúráról és nyelvről, addig, amíg a Moldovai Köztársaság még független, se nem vétek, sem pedig bűn” (Stati 2011: 2).

különbségeket pedig a régió sajátosságaival magyarázta. Az egységes erdélyi magyar társadalom diskurzusa az intézményépítés és a közösségszervezés alapvető rendezőelvé vált. Ugyanakkor az autonomista mozgalmak felerősödésével időről időre artikulálódni tudtak azok a vélemények is, amelyek szerint a regionalista építkezésnek az lenne az elsődleges érdeke, hogy a népszámlálások kimutassák a „székely etnikum”, a „székely nép” létét és folytonosságát az adott területen (lásd Patakfalvi-Czirják 2016). A székely kategória elismertetése azonban befolyásolhatja az erdélyi magyar politikai mező egyensúlyát és a tőle – közvetlenül vagy közvetve – függő magyar nyelvű intézményrendszer fenntartását is. A „romániai magyarok” arányának jelentős csökkenése ugyanis meggyengítheti a magyar képviselet legitimitását, és eljelentéktelenítheti érdekérvényesítő képességét.

A székely etnikai kategóriát érintő klasszifikációs küzdelmet a magyar–magyar viszonyok keretezik, mivel a közösség képviseletéért és meghatározásának jogáért a kialakult politikai establishment, a székelyföldi autonómiamozgalom vezetői és egyéb székelyföldi, radikális jobboldali csoportok küzdenek. Ennek egyik szimbolikus tétje az, hogy sikerül-e a „székely identitásúakat” saját kulturális különbözéseiken keresztül egy önálló (de a magyarhoz is sok szállal kapcsolódó), saját történelemmel, hagyományokkal, anyagi kultúrával, jelképekkel és szokásokkal leírható közösségként politikai értelemben is megszervezni és elismertetni. Úgy tűnik, hogy a romániai viszonyok között ez a folyamat megrekedt, mivel a legtöbb szervezet konszenzusra jutott arra nézve, hogy a népszámlálások során – az erdélyi magyar „párhuzamos társadalom” fenntartása érdekében – a magyar nemzetiség mellett kell kampányolni. Ezért újabban a Székelyek Világszövetsége nevű szervezet magyarországi kitérővel – a Nemzeti Választási Irodán keresztül – próbálja kieszközölni a székelyek mint őshonos kisebbség hivatalos elismertetését.

Az identitáskonstrukciók és a politikai kötődések másik fontos intézménye a közép- és kelet-európai térségben a kettős vagy többes állampolgárság. Mindkét határvidéken jellemző a kettős vagy többes állampolgárok nagy száma. Székelyföldön gyakran a román mellett a magyar állampolgárságot is kérelmezik a helyiek, sőt erre külön intézményeket tart fenn a magyar állam. Miután a Moldovai Köztársaságban eltörölték a többes állampolgárság korlátozását, az orosz, transznisztriai, ukrán, román, török vagy izraeli állampolgárság fontos eleme lett a társadalomszervezés és a társadalmi problémák menedzselésének (Patakfalvi-Czirják és Zahorán 2016a: 110–111). Bukarest állampolgársági politikájának alakulása is jól illusztrálja ezt a folyamatot (lásd Kántor és Pászkan 2011). Miután a 2000-es évek végén hozott intézkedések következtében nagymértékben egyszerűsödött a román állampolgárság felvétele a moldovai állampolgárok számára is, dinamikusan megnőtt a moldovai–román kettős állampolgárok száma (bővebben lásd Culic 2013; Iordachi 2002; Kiss 2005).

Ez a trend a román nemzet egyfajta állampolgársági alapú, „egyéni újraegyesítéseként” is értelmezhető, ugyanakkor a Romániához való intézményes kötődésnek két további következménye is lehet: az unionizmus politikai támogatásává is konvertálódhat, és erősítheti a kulturális alapú nemzeti egységet is. Azaz a moldovanizmus ellen is hathat – feltehetően a honosítást megkönnyítő politikusok szándékával összhangban.

A kettős vagy többes állampolgárság, de főleg a román–magyar és román–moldovai állampolgárság adminisztrációjának egyszerűsödését megelőzte a munkavállalással összefonódó etnikai migráció. A székelyföldi vagy erdélyi magyar–magyarországi magyar, valamint a román–moldovai román találkozások sok szempontból alakították azokat a sztereotípi-

ákat, amelyek az „anyaországgal” és „anyaországiakkal” kapcsolatban a határon túliakban éltek. A magyar eseteket szociológusok, antropológusok alaposan feldolgozták (Kovács és Melegh 2000; Pulay 2005), Moldova kapcsán viszont nem rendelkezünk ilyen szerteágazó ismeretekkel, itt csak példák és elszórt beszámolók alapján alkothatunk képet a román–moldovai találkozásokról. Úgy tűnik azonban, hogy a kilencvenes évektől kezdődően hasonló problémák és akadályok gördültek a Magyarországra és Romániába érkező határon túliak elé – egyrészt a munkavállalás, tanulás vagy az állampolgárság megszerzése kapcsán felmerülő bürokratikus nehézségek alakjában, másrészt mindkét országban hasonlóan működött a külföldről érkezők elutasítása, lenézése, negatív sztereotípiái vagy megbélyegzése.

A regionális identitás reprezentációjának létezik egy másik szintje is, amely nem a politikai alkuk, versenyek és intézmények keretében mutatja meg az identitáshoz tapadó jelenségek sokszínűségét, hanem a populáris kultúrán, tágabban értelmezve annak fogyasztásán keresztül. Erre két zenei példát szeretnénk röviden bemutatni, amelyek a regionális identitás egyfajta alternatív megfogalmazásaként értelmezhetők. A Zdob și Zdub együttes Moldova egyik legismertebb kulturális „terméke”, zenéjében keveredik a hiphop és a hardcore punk a moldovai és roma népzenei elemekkel. Az együttes 2005-ben debütált a nemzetközi közönség előtt, amikor az országot képviselték az Eurovíziós Dalfesztiválon. Dalszövegeiket eleinte kizárólag oroszul írták, később az orosz keveredett a román nyelvvel. Nevük mostanra összefonódott a világzenei szcénával, videóklipjeikben sokszor a moldovai hétköznapi, rurális környezetet örökítik meg. Klipjeikben és zenéjükben egyfajta „moldovaiság” fogalmazódik meg, amelynek alapját a falusi élethez kötődő tevékenységek, a „szovjet nosztalgián” alapuló „bukolikus képek” és a közösségi ünnepek reprezentációja képezi. A zenekar hitelessége a hagyományok modern környezetbe ültetésének sajátos módjában és az iróniában fogható meg – a moldovai táj, a posztszovjet városi környezetet ábrázoló, képeslapokra emlékeztető vágóképek, a vendégszeretet, a felszabadult mulatozás és ünnep egyvelege a kortárs hardcore és népzenei alappal különleges hangulatot teremt. A humor a merész asszociációkon alapul, például a dj lemezjátszója és a búza őrlésére használt kézi malomkő a „dj Vasile” című számban, de ugyanígy az önreflexió és az önfelmutatás eszköze a jellegzetes regionális kiejtés, valamint az orosz és román szavak keverése.

Hasonlóan működik a regionális identitás megjelenítése a sepsiszentgyörgyi sZempöl Offchestra zenekar esetében. Mint ahogy az előző zenekar, a sZempöl is több nyelven – a magyar nyelvű szövegeken kívül románul és angolul is – énekel vagy halandzsázik. A székelyföldi színházi és filmes közegekből összeverbuválódott zenészek ezzel a halandzsával, néha gyerekmondókákkal, csak regionálisan értelmezhető román (Bass cu Lant) vagy magyar (Dilinkó) szóviccekkel és sajátos zenei világukkal szintén a régió reprezentációjának ágyaznak meg. Az elektronikus zene steril világát és ismétléseken alapuló extatikus hangulatát eközben népzenei elemekkel keverik. Videóklipjeik vizuális szempontból ugyancsak használják a régióval kapcsolatos képzeteket, például a dombos tájat, a falusi iskola komor hangulatát, valamint egy nehezen megfogható, de jelen lévő (szimbolikus) agressziót (lásd a „Fekete ember” című számuk videóklipjének kisiskoláját vagy a „Bélavagyok” munkánarratívájában tetten érhető szimbolikus erőszakot).

Mindkét példa a régióhoz és ott élőkhez kapcsolódó sztereotípiákat erősíti, olyan értelemben, hogy a kulturális termékeken keresztül reprezentált jellemzőket erősíti meg.

Konklúzió

A két régióért folyó identitáspolitikai küzdelmekben számos párhuzamos jelenség figyelhető meg, amelyek időnként meglehetősen hasonló eseteket is eredményeznek. Elég, ha felidézzük az egyes ideális „nemzeti terek” szimbolikus hasznosítását – a történelmi Magyarország, Nagy-Románia vagy a középkori Moldova térképeit – vagy a különféle zászlók versenyét a közterek uralásáért. De egészen konkrét példákat is lehetne említeni, amelyek hasonlósága a körülmények vagy a logikák rokonságából fakad. Az az intézkedés, amikor a frissen megválasztott Igor Dodon moldovai elnök levette az elnöki hivatal faláról az Európai Unió zászlóját, jelezve külpolitikai orientációját (Patakfalvi és Zahorán 2016b), arra az esetre emlékeztet, amikor a székely zászlót 2013-ban kitűzték a magyar Országház épületére az EU-s zászló helyére. Mindkét akció főképp a nemzeti szuverenitás szimbolikus kinyilvánítására szolgált. Szintén érdekes párhuzam, ahogy a kétezres években a moldovai hivatalosságok rendre visszautasították a Románia nemzeti ünnepe alkalmából a kisinyovi román nagykövetségen rendezett fogadásokra való meghívást (ziare.com 2007), míg 2016-ban a magyar külügyminiszter tiltotta meg a magyar diplomataknak, hogy részt vegyenek a román nemzeti ünnepségeken és fogadásokon (Patak 2016). Ezek a gesztusok a rivális nemzetépítések keltette feszültségekre világítanak rá. Természetesen nem csak szimbolikus téren mutatkozik sok azonosság, de az intézményszervezés és határtermelések mechanizmusaiban is: egyrészt a transzszuverén nemzetépítés módjaiban – az anyaország-politikáktól a kedvezményes honosítás gyakorlataiig –, másrészt az egyes közösségek határainak megerősítésében. Hasonló diszkurzív keretekbe illeszkedik a magyar és a román állampolgársági politika is. Nem csak a magyar kormányzat táalja időnként szinte győzelmi jelentésként a könnyített honosítással állampolgárságot szerző határon túli magyarok számának növekedését („2017 végéig egymillióra nő az új magyar állampolgárok lélekszáma” [kormany.hu 2017]), hanem sokan Romániában is így tekintenek a román állampolgárság terjedésére Moldovában („Több mint egymillió moldovainak, azaz moldovai köztársaságbeli románoknak lesz román állampolgársága 2018. december elsejéig” [Lulea 2017]).

A Székelyföldön és Moldovában zajló nemzetépítések és diskurzusaik azonban időnként nem csak megközelítik egymást, hanem össze is érnek. Ilyen – ismétlődő – alkalom például a 2000-es évek eleje óta rendszeresen megszervezett „Marosfői nyári egyetem” is. A „összromán” jellegű, a nemzeti elkötelezettségű és nacionalista szervezetek, aktivisták, kutatók és politikusok találkozási helyeként szolgáló rendezvény résztvevői a román nemzetet érő különféle kihívásokra keresik a válaszokat. A nyári egyetemen, amelyen nemritkán helyi és országos hivatalosságok is megjelennek, különösen nagy teret szentelnek a Székelyföldön élő románok sajátos helyzetének és a Moldovai Köztársasággal kapcsolatos kérdéseknek. A tusnádfürdői szabadegyetemhez („Tusványos”) hasonlóan Marosfő is betölt egyfajta „üzenőfalszerpet”: az itt elhangzó kijelentések és nyilatkozatok gyakran tematizálják a román közbeszédet. Az összefonódást talán az a 150 méteres, „a Prut két partján élő románok egységét szimbolizáló” román trikolor jeleníti meg a legplasztikusabban, amelyet 2014 nyarán szenteltek meg a marosfői ortodox kolostorban, hogy több romániai város után szeptemberben egy kisinyovi unionista megmozdulásra érkezzen.

Moldova és Székelyföld néha egészen sajátos kontextusokban is egymás mellé kerülnek. A román nacionalisták a székelyföldi autonómiaörekvések kapcsán előszeretettel idézik fel

a Magyar Autonóm Tartomány sztálinista „modelljét”, ám az ötvenes évek valósága és az aktuális magyar igények között vont párhuzam kétségkívül merészebb, mint amikor Moldova önállóságát kizárólag a szovjet diverzióként értékelt moldovanizmussal magyarázzák. Közvetlenebb és időben is közelebbi összefüggéseket sejtetnek viszont azok a spekulációk, amelyek a Moldovát és Románia területi integritását egyaránt érintő állítólagos orosz–magyar együttműködésre irányulnak (lásd Badea 2013). Ezek néha egyenesen egy Budapest–Moszkva tengelyt „lepleznek le” (Ziare.com 2013), és különösen megszorodtak az ukrajnai konfliktus kirobbanása óta (evz.ro 2014). Ez utóbbiak közé illeszkedik az a feltételezés is, amely szerint a 2015 végén letartóztatott kézdivásárhelyi magyar radikálisok orosz támogatással kívántak végrehajtani terrorakciókat (lásd maszol.ro 2016).

Hivatkozott irodalom

- 9am (2007): *Mihai-Razvan Ungureanu despre Voronin „MAE nu analizeaza fantezii politice”*. Interneten <http://www.9am.ro/stiri-revista-presei/2007-03-01/mihai-razvan-ungureanu-despre-voronin-mae-nu-analizeaza-fantezii-politice.html> (letöltve: 2017. november 15.).
- Adevarul.ro (2010): *Ponta: Ținutul Secuiesc nu există. România, pentru că Ținutul Secuiesc nu există*. Interneten http://adevarul.ro/news/politica/ponta-Tinutul-secuiesc-nu-romania-Tinutul-secuiesc-nu-exista-1_50ad6b057c42d5a66394c5c9/index.html. (letöltve: 2017. november 15.).
- Agerpres.ro (2017): *Înlocuirea „limbii moldovenești” prin „limba română” în Constituția Republicii Moldova, avizată pozitiv de comisia parlamentară*. Interneten <https://www.agerpres.ro/externe/2017/11/16/inlocuirea-limbii-moldovenești-prin-limba-romana-in-constitutia-republicii-moldova-avizata-pozitiv-de-comisia-parlamentare-09-13-56> (letöltve: 2017. november 15.).
- Antohi, Sorin (2001): A kilencvenes évek románsága. Szimbolikus földrajz és társadalmi identitás, *Café Babel* (39–40): 54.
- Badea, Camelia (2013): *Dan Dungaciu: Relatia Romaniei cu Rusia risca sa treaca prin Budapesta!* Interneten <http://www.ziare.com/politica/politica-externa/dan-dungaciu-relatia-romaniei-cu-rusia-risca-sa-treaca-prin-budapesta-interviu-1263139> (letöltve: 2017. november 15.).
- Balaton Petra (2004): *A székely akció története. I. Források. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések*. Budapest: Cartofil.
- Bárdi Nándor (1999): A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In *Források és stratégiák. A II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai*. Bárdi Nándor (szerk.). Csíkszereda: Pro-Print, 29–113.
- Bárdi Nándor (2004): *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony: Kalligram.
- Bárdi Nándor és Pál Judit (2016): *Székelyföld története III. 1867–1990*. Székelyudvarhely: Magyar Tudományos Akadémia BTK – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum.
- Barth, Frederik (2004): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Kántor Zoltán (szerk.). Budapest: Rejtjel, 261–277.
- Bartha Ákos (2012): A két világháború közti román földbirtokrendezés. *Korunk* (6): 83–89.
- Benkő Elek és Oborni Teréz (2016): *Székelyföld története I. A kezdetektől 1562-ig*. Székelyudvarhely: Magyar Tudományos Akadémia BTK – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum.
- Billig, Michael (1995): *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Bíró A. Zoltán (1998): „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról. In *Stratégiai vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Bíró A. Zoltán (szerk.). Csíkszereda: Pro-Print, 167–178.
- Bíró Blanka (2010): *Székelyföld a Hivatalos Közlönyben* Interneten https://kronika.ro/erdelyi-hirek/szekelyfold_a_hivatalos_kozlonyben (letöltve: 2017. november 14.).
- Boia, Lucian (1999): *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár: Kriterion.
- Boia, Lucian (2016): *România, țară de frontieră a Europei*. București: Humanitas.
- Botnarenco, Iurii (2017): *Traian Bănescu: Unirea cu Republica Moldova va face România mai puternică*. Interneten http://adevarul.ro/moldova/politica/traian-basescu-unirea-republica-moldova-romania-mai-puternica-1_59da74505ab6550cb8f14303/index.html (letöltve: 2017. november 14.).

- Bottoni, Stefano (2008): *Sztálin a székeleyknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Bourdieu, Pierre (1985): Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő* 1(1): 7–22.
- Brubaker, Rogers (2006): *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan – Atelier.
- Bruno, Ștefan (2001): *Dimensiunile urii interetnice în Secuime*. București: Editura BCS.
- Cașu, Igor (2008): Politici identitare în Moldova sovietică și post-sovietică. In *RO-MD/Moldova în două scenarii / RO-MD/Moldova in Two Scenarios*. Ștefan Rusu (szerk.). Chișinău: Centrul pentru Artă Contemporană-[KSA:K]: 61–70.
- cdep.ro (2011): *Expunere de motive*. Interneten <http://www.cdep.ro/proiecte/2011/700/70/1/em1050.pdf> (letöltve: 2017. november 15.).
- cdep.ro (2015): *Expunere de motive*. Interneten <http://www.cdep.ro/proiecte/2015/600/90/5/em884.pdf> (letöltve: 2017. november 15.).
- cdep.ro (2017): *Declarație de presă primită de la domnul deputat Răzvan Rotaru (Grup PSD)*. Interneten http://www.cdep.ro/relatii_publice/site2015.text_presa?pid=14394 (letöltve: 2017. november 15.).
- Chifu, Iulian (2011): *Identități post-comuniste în Republica Moldova. Sfera Politicii. Nr. 165*. Interneten: <http://www.sferapoliticii.ro/sfera/165/art09-Chifu.php> (letöltve: 2017. november 15.).
- Cimpoșu, Dorin (2010): *Republica Moldova, între România și Rusia 1989–2009*. Chișinău: Casa Limbii Române Nichita Stănescu.
- Ciobanu, Vitalie (2016): Republica Moldova, Occidentul, Rusia și Unirea. In *Calea europeană a Republicii Moldova*. Sorin Bocancea és Radu Carp (szerk.). Iași: Adenium, 240–255.
- Cole, John W. és Eric Wolf (1974): *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York: Academic Press.
- Culic, Irina (2013): Az állampolgárság visszaállításától a kedvezményes (vissza)honosításig: a kettős állampolgárság politikájának kiterjedése Romániában 1989 után. *Magyar Kisebbség* (69–70): 96–128.
- Csergő Zsuzsa és James M. Goldgeier (2004): Nationalist Strategies and European Integration. In *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Kántor Zoltán, Majtényi Balázs, Ieda Osamu, Vizi Balázs és Halász Iván (szerk.). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 270–302.
- Csinta Samu (2011): *Címeres történelemhamisítás*. Interneten http://www.3szek.ro/load/cikk/40477/cimeres_tortenelemhamisitas (letöltve: 2017. november 15.).
- Deér József (szerk.) (1940): *Erdély*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat. Interneten: <http://mek.oszk.hu/04700/04729/html/33.html> (2017. november 15.).
- dw.com (2017): *Undă verde pentru limba română în Constituția Republicii Moldova*. Interneten <http://www.dw.com/ro/und%C4%83-verde-pentru-limba-rom%C3%A2n%C4%83-%C3%AEen-constitu%C8%9Bia-republicii-moldova/a-41189182> (letöltve: 2017. november 14.).
- Egyri Gábor (2015): *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág.
- Egyed Ákos, Hermann Gusztáv Mihály és Oborni Teréz (2016): *Székyföld története II. 1562–1867*. Székelyudvarhely: Magyar Tudományos Akadémia BTK – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum.
- evz.ro (2007): *România, ultimul imperiu al Europei!* Interneten <http://evz.ro/romania-ultimul-imperiu-al-europei-467697.html> (letöltve: 2017. november 15.).
- evz.ro (2014): *Rusia și Ungaria bat palma peste Ardeal*. Interneten <http://evz.ro/editorialul-evz-rusia-si-ungaria-bat-palma-pesteardeal.html> (letöltve: 2017. november 15.).
- Feischmidt Margit (2005): A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus ténfoglalása Erdélyben. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7–34.
- Filimon, Alexandru (2015): De ce Basarabia (nu) e România. Argumente pro și contra. *Adevarul.md*. Interneten http://adevarul.ro/moldova/actualitate/de-basarabianu-e-romania-argumente-pro-contra-1_550d333a448e03c0fdc392c9/index.html (letöltve: 2017. november 15.).
- Filimon, Paul (2015): *Prietenii Unirii. 40 de parlamentari de la București cer unirea României cu Moldova*. Interneten <http://romanalibera.ro/politica/institutii/prietenii-unirii--40-de-parlamentari-de-la-bucuresti-cer-unirea-romaniei-cu-moldova-367202> (letöltve: 2014. szeptember 29.).
- Grüber Károly és Vaszari Tamás (2017): Nyugatosok vs. szlavofilek, avagy az orosz modernizációs vita történelmi előképei. *Pro Minoritate* 26(2): 39–40.
- Gyergyai Csaba (2016): *Jogi észjárás: etnikai alapon szerveződik a nemlétező Székelyföld*. Interneten <https://kronika.ro/erdelyi-hirek/jogi-eszjaras-etnikai-alapon-szervezodik-a-nem-letezo-szekelyfold/print> (letöltve: 2017. november 15.).

- Hotnews.ro (2007): *Cioroianu: România nu va ratifica documentele dintre EU și Republica Moldova scrise în "limba moldovenească"*. Interneten <http://www.hotnews.ro/stiri-arhiva-1015718-cioroianu-romania-nu-ratifica-documentele-dintre-republica-moldova-scrise-limba-moldoveneasca.htm> (letöltve: 2017. november 15.).
- Hotnews.ro (2014): *Victor Ponta si-a lansat programul prezidential, sub titlul „Marea unire a romanilor”*. Interneten <http://www.hotnews.ro/stiri-politic-18165921-victor-ponta-lansat-programul-electoral-sub-titlul-marea-uni-re-romanilor.htm> (letöltve: 2017. november 15.).
- Ilyés Zoltán (2004): A határfogalom változó tartalmai a geográfától az empirikus kultúrakutatásig. In *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Kovács Nóra, Osvát Anna és Szarka László (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–15. Interneten <http://www.kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/490.pdf> (letöltve: 2017. november 15.).
- Iordachi, Constantin (2002): A nemzet újrarajzolt határai: a magyar „státustörvény” és Románia kettős állampolgárságra vonatkozó politikája a Moldovai Köztársaságban. *Magyar Kisebbség* 25(3): 90–116.
- Iosip, Florinela (2017): *De ce sărbătorim pe 31 august Ziua Limbii Române*. Interneten http://adevarul.ro/cultura/istorie/de-sarbatorim-31-august-ziua-limbii-romane-1_59a79dab5ab6550cb87ff442/index.html (letöltve: 2017. november 15.).
- Izsák Balázs (2011): *Románia közigazgatási reformjának a helyi közösségek szolidaritására kell épülnie. Nyílt levél a Szövetségi Képviselek Tanácsának*. Interneten http://www.sznt.sic.hu/hu-sic/index.php?option=com_content&view=article&catid=12%3Afolyamodvanyok-valaszlevelek&id=470%3ARomania-koezigazgatasi-reformjanak-a-helyi-koezoessegek-szolidaritasara-kell-epuelnie&Itemid=16&lang=fa (letöltve: 2017. december 17.).
- Jurnal.md (2017): *PL propune ca 27 martie, Ziua Unirii Basarabiei cu România, să fie declarată sărbătoare națională, dar nu s-a obosit să-și convingă colegii de guvernare; „O ipocrizie, nu au avut intenția serioasă”*. Interneten <http://www.jurnal.md/ro/politic/2017/3/24/pl-propune-ca-27-martie-ziua-unirii-basarabiei-cu-romania-sa-fie-declarata-sarbatoare-nationala-dar-nu-s-a-obosit-sa-si-convinga-colegii-de-guvernare-o-ipocrizie-nu-au-avut-intentia-serioasa/> (letöltve: 2017. november 15.).
- Kádár Hanga és Nánó Csaba (2017): *Az üldözött székely zászló. Erdélyi Napló* 27(7): 1, 8–9.
- Kántor Zoltán és Pászán Zsolt (2011): *A határon túli románok és a románok státustörvényei. Pro Minoritate* 20(1): 70–81.
- King, Charles (2002): *Moldovenii. România, Rusia și politica culturală*. Chișinău: Editura ARC.
- Kiss Ágnes (2005): *Románia határon túli románságpolitikája az 1990–2004 között hatályos jogszabályok tükrében. Magyar Kisebbség* 10(1–2): 298–353.
- Kolozsi Ádám (2015): *Kapanyányi Monyókat haluzik a magyar*. Interneten http://index.hu/kultur/2015/11/22/kapanyanyi_monyot_haluzik_a_magyar/ (letöltve: 2017. november 15.).
- Kolumbán Gábor (2003): *A Székelyföld fejlődési esélyei a román területfejlesztési politika keretei közt. Magyar Kisebbség* 8(2–3): 5–35.
- kormany.hu (2017): *2017 végéig egymillióra nő az új magyar állampolgárok lélekszáma*. Interneten <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok-helyettes/nemzetpolitikaert-felelos-allamtitkar/hirek/2017-vegeig-egymillio-ra-no-az-uj-magyar-allampolgarok-lelekszama> (letöltve: 2017. november 15.).
- Kovács Éva és Melegh Attila (2000): *„Lehetett volna rosszabb is, mehetünk volna Amerikába is”. Vándorlás történetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében*. In *Diskurzusok a vándorlásról*. Sik Endre és Tóth Judit (szerk.). Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 93–152.
- Kürti, László (2001): *The Remoted Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. Albany: State University of New York Press.
- Lăcătușu, Ioan (2004): *Tendințe de enclavizare a unui spațiu românesc – Harghita și Covasna*. București: Editura România pur și simplă.
- Lăcătușu, Ioan (2008a): *Argumente împotriva autonomiei teritoriale pe criterii etnice a așa-zisului „Țimut Secuiesc”*. Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica.
- Lăcătușu, Ioan (2008b): *Structuri etnice și profesionale în județele Covasna și Harghita*. Târgu-Mureș: Editura Universității Petru Maior.
- Livezeanu, Irina (2000): *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Lulea, Marius Dorin (2017): *Un milion de Moldoveni cu cetățenia Română*. Interneten http://adevarul.ro/cultura/patrimoniul-un-milion-moldoveni-cu-cetatenia-romana-1_58df4b7e5ab6550cb8de564a/index.html (letöltve: 2017. november 15.).
- Magyar Nemzet (2015): *Újabb román hiszti Székelyföld miatt*. Interneten <https://mno.hu/hatarontul/ujabb-roman-hiszti-szekelyfold-miatt-1269138> (letöltve: 2017. november 15.).
- Martinez, Oscar J. (1994): *Border People. Life and Society in the U.S.–Mexico Borderlands*. Tucson és London: University of Arizona Press.

- maszol.ro (2016): *Itt a vádirat: bemutatjuk a „székelyföldi terrorizmus” ügyészégi dossziéját*. Interneten <http://www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/64783-itt-a-vadirat-bemutatjuk-a-szekelyfoldi-terrorizmus-ugyeszsegi-dossziejat> (letöltve: 2017. november 15.).
- mediafax.ro (2011): *Guvernul modifică hotărârea în care se face referire la 2010 Ținutul Secuiesc eliminând sintagma surse*. Interneten <http://www.mediafax.ro/politic/guvernul-modifica-hotararea-in-care-se-face-referire-la-tinutul-secuiesc-eliminand-sintagma-surse-9794449> (letöltve: 2017. november 15.).
- Monitorul Oficial (2002): *Hotărâre 223/2002 privind modificarea și completarea Hotărârii Guvernului nr. 1. 157/2001 pentru aprobarea Normelor privind arborarea drapelului României, intonarea imnului național și folosirea sigiliilor cu stema României*. *Monitorul Oficial*, 2002/179. Interneten <http://www.legex.ro/Hotararea-223-2002-30953.aspx>
- Musteață, Sergiu (2012): *Dilemele Republicii Moldova*. *Arhiva Moldaviae vol. IV*. Iași: Societatea de Studii Istorice din România, 103–124.
- Necsutu, Mădălin (2011): *Scandal Iredentist la Bruxelles pentru așa/yisul Ținu Seciesc al lui Tokes*. *Curentul Internațional*. Interneten <https://www.curentul.info/politic/scandal-iredentist-la-bruxelles-pentru-asa-zisul-tinut-secuiesc-al-lui-tokes/> (letöltve: 2017. november 15.).
- Negură, Petru (2012): *Criza identității naționale în Republica Moldova: o problemă a maselor sau o problemă a elitelor?* Interneten <http://www.criticatrac.ro/18605/criza-identitii-naionale-republica-moldova-problem-maselor-sau-problem-elitelor/> (letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Niedermüller Péter (2000): A nacionalizmus kulturális logikája a posztoszocializmusban. *Századvég* 5(16): 91–109.
- Oleksy, Piotr (2012): Discourse on National Identity in Moldovan Politics After 2009. *Przegląd Strategiczny* 2(2): 128–131.
- Origo.hu (2013): *Kitűzték a székely zászlót a parlamentre*. Interneten <http://www.origo.hu/itthon/20130215-kituztek-a-szekely-zaszlot-a-parlamentre.html> (letöltve: 2017. november 15.).
- Paasi, Anssi (2003): Region and Place. Regional Identity in Question. *Progress in Human Geography* 27(3): 475–485.
- Paasi, Anssi (2005): The Changing Discourses on Political Boundaries. Mapping the Backgrounds, Contexts and Contents. In *B/ordering the World*. Kramsch van houtum Henk és Olivier Zierhofer Wolfgang. New York: Ashgate, 7–31.
- Patakfalvi-Czirják Ágnes (2015): Szimbolikus konfliktusok és performatív események a „székely zászló” kapcsán. *Regio* 23(2): 41–76.
- Patakfalvi-Czirják Ágnes (2016): Nemzeti csoportkép. a székely identitás mint kategória alakulása a rendszerváltás óta. In *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Földes György és Antal Attila (szerk.). Budapest: Napvilág, 276–301.
- Patakfalvi-Czirják Ágnes és Bazsalya Balázs (2016): Gáncsolt hagyományteremtés. A Székely Szabadság Napja harmadszorra. *Kettős Mércse*. Interneten http://kettosmerce.blog.hu/2016/03/18/gancsolt_hagyomanyteremtes_a_szekely_szabadsag_napja_harmadszorra_kepripot#comments (letöltve: 2017. november 15.).
- Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba (2016a): „Románok vagyunk és pontkum”. Identitáskonstrukciók és hétköznapi stratégiák a mai Moldovában. *Magyar Kisebbség* 21(1): 99–159.
- Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba (2016b): Patrióta és állampolgári moldovanizmus között. A 2016-os moldovai elnökválasztások elemzése. *Magyar Kisebbség* 21(3–4): 120–134.
- Pataky István (2016): *Üzenetháború Bukaresttel*. Interneten <https://mno.hu/kulfold/uzenethaboru-bukaresttel-1374272> (letöltve: 2017. november 15.).
- Pákéi Sándor József (1910): *Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése, 1885–1910*. Kolozsvár: Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület.
- Pecheanu, Gabriel (2010): *Focus. Relațiile România–R.Moldova – când calde, când reci, condimentate cu acuzații reciproce*. Interneten <http://www.mediafax.ro/main-story/focus-relatiile-romania-r-moldova-cand-calde-cand-reci-condimentate-cu-acuzatii-reciproce-5440851> (letöltve: 2017. november 15.).
- Pecheanu, Gabriel (2017): *Traian Băsescu, ales președinte de onoare al PUN din Republica Moldova*. *Anatol Șalaru, fondator al partidului: Funcția de președinte rămâne vacanță până la restabilirea cetățeniei moldovenești a lui Băsescu*. Interneten <http://www.mediafax.ro/politic/traiian-basescu-ales-presedinte-onoare-pun-republica-moldova-anatol-salaru-fondator-partidului-functia-presedinte-ramane-vacanta-pana-restabilirea-cetateniei-moldovenesti-basescu-16515840> (letöltve: 2017. november 15.).
- Petrescu, Cristina (2001): Contrasting/Conflicting Identities: Bessarabians, Romanians, Moldovans. In *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Trencsényi Balázs et al. (szerk.). Budapest – Iași: Regio Books – Editura Polirom, 153–178.
- Petru Negură (2008): *Criza identității naționale în Republica Moldova: o problemă a maselor sau o problemă a elitelor?* Interneten <http://www.criticatrac.ro/18605/criza-identitii-naionale-republica-moldova-problem-maselor-sau-problem-elitelor/> (letöltve: 2017. november 15.).

- Pop, Ioan-Aurel és Ioan Bolovan (2017): *Istoria ilustrată a României și a Republicii Moldova*. București: Litera.
- Presidency.ro (2006): *Discursul Președintelui Traian Băsescu*. Interneten <http://www.presidency.ro/ro/media/discursuri/discursul-presedintelui-romaniei-traian-basescu-br-la-dejunul-cu-evlievi-olimpici-la-istorie-din-republica-moldova-br-bucuresti-1-iulie-2006> (letöltve: 2017. november 15.).
- Protsyk, Oleh (2007): *Nation-building in Moldova*. Interneten <http://www.policy.hu/protsyk/Publications/NationalismInMoldova.pdf> (letöltve: 2017. november 13.).
- Pulay Gergő (2005): A vendégmunka mint életforma. Széki építőmunkások Budapesten. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 143–161.
- Roncea, Victor (2011): Guvernul României, între prostie și ticălosie, susține din nou în acte existența stemei și a graniței Ținutului Secuiesc, atacând în Instanța Forumului Românilor din Harghita, Covasna și Mureș. *Ziarist Online*. Interneten <http://www.ziaristonline.ro/2011/06/10/guvernul-romaniei-intre-prostie-si-ticalosie-sustine-din-nou-in-acte-existenta-stemei-si-a-granitei-tinutului-secuiesc-atacand-in-instanta-forumului-romanilor-din-harghita-covasna-si-mures/> (letöltve: 2017. november 15.).
- Sabău-Pop, Ioan és Ioan Lăcătușu (szerk.) (2015): *Forumul Civic al Românilor din Covasna, Harghita și Mureș în slujba dăinuirii neamului românesc în Transilvania: FCRCM 2005–2015*. Sfântu-Gheorghe: Editura Eurocarpatica.
- Said, Edward W. (1994): *Overlapping Territories, Intertwined Histories*. In *Culture and Imperialism*. Edward W. Said. London: Vintage, 1–72.
- Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Budapest: Európa.
- senat.ro (2001): *Motțiunea privind incapacitatea Guvernului de a asigura exercitarea autorității Statului pe întreg teritoriul țării*. Interneten <http://www.senat.ro/pagini/control%20parlamentar/motiuni/Harghita-Covasna.pdf> (letöltve: 2014. szeptember 29.).
- Shapiro, Michael J. (2006): Győzedelmi földrajzok. *Replika* (56–57): 45–60.
- Stancu, Vasile (2017): *Cronica Sesiunii Naționale de Comunicării Științifice. Români din sud/estul Transilvaniei. Istorie, cultură și civilizație*. Interneten <http://www.condeulardelean.ro/articol/cronica-sesiunii-nationale-de-comunicari-stiintifice-romanii-din-sud-estul-transilvaniei> (letöltve: 2017. november 15.).
- Stati, Vasile (2011): *Dicționar moldovenesc-românesc*. Ed. a 2-a. Chișinău: Seria Biblioteca Pro Moldova.
- Tánczos Vilmos (1998): Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség* 4(2): 339–362.
- Tóth Szilárd (2009): A „kultúrzóna” szükség vagy politikai cél? *Gondolatok a két világháború közötti román tanügyi törvények kapcsán*. Interneten http://www.szm.ro/acta2009/525_532_toth_szilard.pdf (letöltve: 2017. november 15.).
- Transindex.ro (2015): *Kérni lehet, mondta Tamás Sándor, és hozzátette: dehogy veszik le a SIC-pannót*. Interneten <http://itthon.transindex.ro/?hir=38663> (letöltve: 2017. november 15.).
- Țurcanu, Ion (2010): *Istoria contemporană ilustrată a românilor*. Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei.
- Un monument al minciunii și al urii – „Dicționarul moldovenesc-românesc” al lui Vasile Stati. Chestionar „Contrafort”. *Contrafort* (7–8): Interneten <http://www.contrafort.md/old/2003/105-106/570.html> (letöltve: 2017. november 15.).
- Unimedia.ro (2007): *Voronin: "Limba română și "moldovenească" sunt identice, dar trebuie să recunoaștem că moldovenii au dreptul să-și numească limba așa cum o numesc de 6 veacuri"*. Interneten <http://unimedia.info/stiri/-640.html> (letöltve: 2017. november 15.).
- Varga E. Árpád (1998): *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest: Püski.
- Vișan, Irinela (2017): *Peste o sută de parlamentari au constituit grupul „Prietenii Unirii"*. Interneten <https://www.agerpres.ro/politica/2017/05/29/peste-o-suta-de-parlamentari-au-constituit-grupul-prietenii-unirii--17-29-34> (letöltve: 2017. november 15.).
- Zaharie, Dragoș (2011): *Sfidarea din inima țării*. Interneten <http://www.curentul.net/2011/05/16/sfidarea-din-inima-tarii/> (letöltve: 2017. november 15.).
- Zahorán Csaba (2009): Egy kis Magyarország Nagy-Romániában. Alternatívák a Székelyföldre a két világháború közötti magyar tervezetekben. *Magyar Kisebbség* 14(1–2): 133–149.
- Zahorán Csaba (2010): Rendszerváltás a Székelyföldön. A romániai rendszerváltás etnikai vetülete. In *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Krausz Tamás, Mitrovits Miklós és Zahorán Csaba (szerk.): Budapest: L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 141–173.
- Zahorán Csaba (2016): Trikolórok, farkasok és turulok földje. Magyar és román szimbolikus politikák Erdélyben 1989 után. *Regio* 24(1): 226–281. Interneten http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/viewFile/102/pdf_81 (letöltve: 2017. november 15.).
- Zahorán Csaba (2017): *Magyar és román nemzetépítő diskurzusok a Székelyföldön 1989 után*. (kézirat).

- Ziare.com (2007): *Relatiile dintre Romania si Republica Moldova dupa 2004 – cronologie*. Interneten <http://www.ziare.com/basescu/stiri-traian-basescu/relatiile-dintre-romania-si-republica-moldova-dupa-2004-cronologie-194365> (letöltve: 2017. november 15.).
- Ziarul de Iași (2008): *Româna și moldovenească – una și aceeași limbă, considera președintele Parlamentului de la Chișinău*. Interneten <http://www.ziaruldeiasi.ro/national-extern/romana-si-moldoveneasca-una-si-aceeasi-limba-considera-presedintele-parlamentului-de-la-chisinau~ni4po4> (letöltve: 2017. november 15.).
- Zi-de-zi.ro (2017): *Județele Harghita și Covasna, „Insulă a Șerpilor în inima României”*. Interneten: <http://www.zi-de-zi.ro/2017/11/24/judetele-harghita-si-covasna-insula-serpilor-inima-romaniei/> (letöltve: 2017. november 15.).
- Zombory Máté (2006): *Nemzeti rítusok kartográfiája. Replika* (56–57): 61–81.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÉVALÁT

PETE PÉTER – A HEGYMENTRŐL
KL. HORVÁTH ZSOLT – A FOKJAI AFANYKORRÓL
LŐVEI PÁL – AZ ŐRÖKSÉGEMÁNIÁRÓL

GYÁMI GÁBOR – A KIEGYEZÉSRŐL
TÖRÖK BERNÁT – A MŰVÉSZ SZÓLÁSSZABADSÁGÁRÓL
PÁSZTOR EMILIE – AZ ALAPTÖRVÉNY
CSALÁDFOGALMÁRÓL

PROBLÉMA

KONFERENCIA

MÁRKUS GYÖRGYRŐL
KIS JÁNOS
MÁRTON MIKLÓS ÉS TÖZSÉR JÁNOS
FLÉH CSABA
SEHEGI TAMÁS
VAIDA MIHÁLY

PROUST BIKKANYELVEN

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

SZEMLE

MI A PÁLYA?

M E G J E L E N I K

2017. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

Bodó Julianna és Biró A. Zoltán

Szimbolikus térhasználat változó szerepben

Jelentős társadalmi változások időszakában, amikor új társadalmi szereplők jelennek meg, bővül a társadalmi cselekvések köre, megváltozik a társadalmi szereplők közti viszony, és mindezek nyomán a korábban általános morális kötelezettségek bizonytalanná válnak, akkor a szimbolikus szférában az aktivitás, a kreativitás fokozódik

– írja Hofer Tamás, idézve Robert Whutnow gondolatmenetét, az 1989-es magyarországi rendszerváltás szimbolikus aspektusait elemző tanulmányában (Hofer 1992: 43). Ez a megállapítás nagyon találó az 1989-es romániai rendszerváltás utáni székelyföldi térségre is, és mindjárt hozzátehetjük, hogy a szimbolikus szférában mutatkozó aktivitás és kreativitás a régióban negyedszázad múltán is élénk, tartalmi és formai vonatkozásban egyaránt sokféle szimbolikus eseményt termel. Mindenekelőtt olyan szimbolikus eseményeket, amelyek „helyekhez” kötődnek, és a térségre jellemző „szimbolikus térfoglalás” (Bodó és Biró 1993, 1997) gyakorlatának megfelelően zajlanak le. Az események listája igen hosszú: térségi léptékű vagy lokális szimbolikus ünnepek, szobor- és emlékműállítások, ünnepi megemlékezések, rendezvények, kopjafaállítások, névadó ünnepek, utca- és térátnevezések, emléktábla-avatások sorát tapasztalhatjuk. Ugyanakkor ezekhez az alkalmakhoz kapcsolható a szimbólumértékű tárgyaknak és cselekvéseknek a kiemelt fontosságú terekhez és alkalmakhoz kötődő, egyre szélesebb körű használata. Ha nem is állíthatjuk, hogy napjainkban a szimbolikus térhasználat helyeinek, alkalmainak száma olyan magas, mint az 1990–2002 közötti időszakban (KAM 1996, 2002), az ilyen események száma napjainkban is nagy.

Okkal tehető fel a kérdés, hogy ugyanaz a társadalmi folyamat zajlik-e két és fél évtizede. Ez a folyamat pedig azonos-e azzal, amit Hofer Tamás a fentiekben már idézett tanulmányában Edmund Leachre hivatkozva említ: a „helyek” nem csupán arra szolgálnak, hogy emlékeztessenek a hozzájuk kapcsolódó történetekre, hanem a hely és a történet szoros összekötésére is, így a helyek megszerzik az erőt, hogy maguk mondják a történetet. Másrészt ennek kapcsán kiemeli azt is, hogy ebben az esetben a helyhez kötött történet a társadalmi cselekvés alapszabályaként, morális parancsaként, másként fogalmazva „strukturális hatalomként” (lásd Foucault 1984) működik (Hofer 1992: 37). Társadalomkutatói munkánk

során nem tapasztaltuk, hogy ilyen nagyszámú szimbolikus hely és esemény működne cselekvést meghatározó alapszabályként vagy társadalmi magatartásokat behatároló-vezérlő morális parancsként. Azt is mondhatnánk, hogy a szimbolikus térhasználat „felfokozott”, foucault-i értelemben vett „strukturális hatalomként” való működése két és fél évtizeden keresztül nem tűnik észszerűnek. Akkor sem, ha a szimbolikus térhasználat eseményei és egyéb hordozói tartósan nagy számban vannak jelen. Azt feltételezzük, hogy a felszíni azonosság mögött társadalmi változás tapintható ki: a szimbolikus térhasználat szerepe részben vagy egészében megváltozott.

Tanulmányunk célja, hogy a szimbolikus térfoglalás két és fél évtizedes folyamatát elemezve egyaránt megvizsgáljuk ennek a társadalmi gyakorlatnak és e gyakorlat társadalmi szerepének az alakulását. Elemzéseink a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében végzett kutatásokra alapoznak. Az 1989 előtti időszakban a folklorizmus kapcsán foglalkoztunk először programszerűen a tér szimbolikus használatával (Bíró et al. 1987). Az ezzel kapcsolatos kutatások a rendszerváltást követően, 1991–1992-ben Szabó Márton szakmai ösztönzésére indultak be (Szabó 1997). További fontos továbblépési lehetőséget kínált a Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor által szervezett „Szimbolizáció” munkacsoportba való bekapcsolódás. Munkánk számára a szakmai-módszertani alapot a Hofer Tamás által kezdeményezett és szerkesztett, a nemzetépítés európai folyamatait bemutató kötetek jelentették (lásd Hofer és Niedermüller 1987, 1988), elsősorban Orvar Löfgren és Thomas Frykman tanulmányai, illetve az emlékművek, szimbolikus események kutatásával foglalkozó korábbi magyarországi kiadványok (Póto 1989; Gal 1991).

Bár a térség szimbolikus térfoglalással kapcsolatos társadalmi folyamatai szorosan köthetők az etnicitáskutatásokhoz, ezek a megközelítések munkánkra nagy hatással voltak.¹ Jelen esetben ennek a szempontnak a kifejtésével nem foglalkozunk. Hasonló módon eltekintünk azoktól a megközelítésektől is, amelyek ennek a társadalmi folyamatnak a politikai, határképzési vonatkozásaival vagy a nemzetépítési paradigma elemeinek kimutatásával foglalkoznak.

Tanulmányunk elkészítéséhez felhasználtuk azokat a korábbi elemzéseket, amelyek ezzel a témakörrel kapcsolatosak (Bodó 1991, 1999, 2004; KAM 1996, 1999, 2002; Bodó és Bíró 1997, Bíró 2006). Nagyobb mértékben támaszkodtunk az ebben a témakörben készült DOMUS kutatási program eredményeire (Bodó 2014, 2016). Hasznos kiindulópontot jelentenek ugyanakkor a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében készített tanulmányok. Ezeknek a vizsgálatoknak egy része a rendszerváltás előtti időszakra vonatkozik, más részük pedig az 1989 utáni periódus első szakaszára (lásd Bíró és Oláh 2000; Gagyi 2000a, 2000b, 2003; Bodó 1991; Oláh 2000a, 2000b). Ezekben a korábbi munkákban már kiemelt szerepet kapott a két korszak összehasonlítása, azt vizsgálva, hogy a nemzeti identitásépítés milyen különböző eszközökkel működött a két időszak eltérő társadalmi kontextusában. Hangsúlyos szerepet kapott a nyilvános és a privát szféra közti határvonal elmozdulásának vizsgálata, és ezzel összefüggésben az identitásépítés helyének, módjaitainak, lehetőségeinek a nyilvános és a privát térben megmutatózó, változó tendenciáinak elemzése.

Az utóbbi évek társadalmi folyamataival kapcsolatban elsősorban az erdélyi Sapientia egyetem diákjaiból szervezett munkacsoport keretén belül került sor olyan kutatásokra,

¹ Például Susan Olzak, Frederick Barth és Thomas Hylland Eriksen munkáit említhetnénk.

amelyek egy-egy konkrét székelyföldi ünnepi vagy megemlékező eseményt antropológiai szempontból elemeztek. A közelmúltban a KAM keretében végzett más tematikájú kutatásaink ugyanakkor arra is ráirányították a figyelmet, hogy a lokalitások szerepe növekedőben van. A különböző identitásépítési mechanizmusokban egyre nagyobb szerepet kap a lokális identitás, annak a nyilvános térben, ünnepi, ceremonikus alkalmakkor történő kiépítése, megerősítése és felmutatása. Az elmúlt években végzett családkutatási projekt arra is ráirányította a figyelmünket, hogy a nyilvános szféra mellett a család közege továbbra is jelentős helyszíne maradt a szimbólumhasználatnak és az etnikai-nemzeti identitás építésének.

A korábbi és jelenlegi kutatási tapasztalatok egyaránt azt jelzik, hogy az elmúlt közel három évtizednek a szimbolikus térhasználatban bekövetkezett változásait meg kell kísérelni összefüggésükben szemlélni. Az egyes időszakok jellegzetességei azt mutatják, hogy egy olyan jelenséggel állunk szemben, amelyben megmutatkozik a társadalom működésének mentalitásbeli és attitűdbeli dinamikája, egy változó időszak szélesebb perspektívába helyezhető működési mechanizmusa.

Előzmények, az 1989-es fordulat kontextusa

Az 1980-as évek Romániájában a magyar kisebbség számára a nyilvános nemzeti identitásépítés, a szimbolikus térhasználat csak igen szűk keretek között működhetett. Az ezt megelőző korszakban (az 1960-as évek végétől a 80-as évek elejéig) sor került számos ilyen hely kialakítására, kitermelődött néhány forgatókönyvszerű rituális megemlékezési forma is, és ezek által az emlékezet helyei alkalmassá váltak arra, hogy a kisebbségi-etnikai identitás építésének helyszíneivé váljanak, melyek majd másfél évtizedig intenzíven működtek. Ilyen volt például az alternatív magyar mikrovilágok létrehozása (Bodó és Biró 1997), ennek jellegzetes példája az emlékházak kialakítása és az azokhoz rendelt rituális látogatási gyakorlat. Az emlékházak létrehozását a kisebbségi (magyar) elit kezdeményezte azzal a céllal, hogy a kisebbségi kulturális hagyományokat a földrajzi térben elhelyezze. Az emlékházak elsősorban az irodalom nagyjainak a születési helyén jöttek létre, de az írók, a költők neve, valamint munkássága valójában arra szolgált, hogy jól érthetően megnevezzon egy szimbolikus megjelölt teret. Ez a hely – a kisebbségi magyarság számára kiemelkedő személyiség emlékháza – szimbolikus, a hétköznapi használattól elkülönülő helyé vált. A hely meglátogatása már nem egyszerű odalátogatás volt csupán, hanem előkészített, lépésről lépésre megkonstruált folyamat, amely a zárándoklat tulajdonságait öltötte magára. A helyszínrre látogató iskolás csoportok alaposan felkészültek az alkalomra: verseket, dalokat adtak elő, virágot hoztak, és jó előre figyelmeztették őket a hely szakralitásához illő viselkedésmódra. A hely is felkészült az odalátogatók fogadására: magyarázatokkal, emléktárgyakkal, a zárándokút egyes állomásainak megkomponált forgatókönyvével ritualizálta az ott eltöltött időt. Az emlékházak látogatása ünnepnek számított, a látogatók egy szakrális térbe léptek be, és ennek megfelelően élték meg az eseményt. Ehhez az eljáráshoz szorosan kapcsolódik egy másik, amelyet „bálványteremtési gyakorlatnak” neveztünk. Ez az emlékházak központi alakjaira irányult, azokat egy adott eszme, ideológia, erkölcsi alapelv vagy magatartás megtestesítőjévé tette. A hellyel való találkozás egyben a fenti eszmékkel való találkozást is jelentette, ezek mintegy erkölcsi parancsként működtek a találkozásban részt vevők számára. A székelyföldi szimbolikus térfoglalás praxisai számos ilyen bálványt teremtettek – például Kőrösi Csoma

Sándor, Benedek Elek, Tamási Áron, Orbán Balázs személyében –, és hozzájuk elsősorban olyan erkölcsi parancsokat és magatartásmintákat kapcsolnak, amelyek a helyhez – a szülőföldre – való ragaszkodás mintáiként tudtak szolgálni.

A fenti eljárások jól tükrözik a kisebbségi társadalom azon igyekezetét, hogy a kiválasztott nyilvános terekhez viszonylag könnyen érthető jelentéseket és megjegyezhető, megfejthető diskurzusokat adjon hozzá. A kisebbségi elitnek ez a törekvése az emlékezet helyeinek kialakításában nemcsak azt a célt követte, hogy adott helyeknek és személyeknek az elfelejtése (lásd Nora 1999) ellenében működtesse azokat, hanem sokkal hangsúlyosabban irányult a közösségi emlékezet olyan praxisainak a kidolgozására, amelyek lehetővé tették az egész közösség számára, hogy kifejezzék a konkrét helyhez, a fizikai-földrajzi térhez való kötődésüket.

Ugyanebben a korszakban (az 1960-as évek végétől a 70-es évek második feléig) olyan szobrok, emlékművek felállítására is volt lehetőség, amelyek a fent jellemzett módon működtek a kisebbségi magyar identitásképzésben. Ekkor állítottak például több Petőfi-szobrot is Székelyföldön. Maguk a szoborállítások, valamint a hozzájuk kapcsolódó évfordulók nagyméretű ünnepi eseményekké váltak. Ezek az események lehetővé tették, hogy általuk (is) kidolgozódjék és működjék a kisebbségi diskurzus számos alapeleme, hogy olyan kisebbségi identitásnarratívák jöjjenek létre, melyek legfontosabb összetevői a helyhez való viszony megfogalmazásai voltak. Az ezeken az alkalmakon és fórumokon kialakított nyelvezet a térmegjelölés-térben élés által működtetett szimbolikus diskurzus kiegészítése volt.

A fent leírt alkalmak, események, a zárandoklatszerű utak, az emlékmű- és szoborállítási, valamint megemlékezési ceremóniák és az ezeken az alkalmakon kialakított nyelvi-diskurzív praxisok a nemzeti identitás territorializálásának felelnek meg: „Az a metaforikus elképzelés, miszerint az emberek gyökerekkel rendelkeznek, bensőséges kapcsolatokat foglal magában az ember és a hely között” (Malkki 2006: 61). Malkki a nacionalista diskurzusok és képi világuk elemzésekor több nép és nyelv esetében megfigyelte, hogy a nemzet kifejezésére milyen gyakran használják a „szülőföld”, „anyaföld”, „fa” és „gyökér” szavakat.

Az emberek és a helyek közötti identitáskapcsolatnak ezek a jellegzetes metaforikus kifejezésmódjai a jelzett korban megerősödtek. Ugyanakkor a székelyföldi magyar identitás esetében van még egy nagyon nyomós oka annak, hogy a tér szimbolikus használata megerősödött. A romániai hivatalos „haza” fogalommal párhuzamba állítva, néha annak ellenében megteremtődött saját kisebbségi használatra a „szülőföld” fogalma, amely már azt a földrajzi területet jelentette, amelyet a kisebbségi magyarság a sajátjának tekintett. Mindez még erőteljesebben a territorializáció és a szimbolikus térhasználat irányába vitte el az identitásépítést. Így például az 1968-as romániai adminisztratív területrendezés során létrehozott Hargita megye esetében ez volt a legfontosabb eszköztára a térbeli-regionális identitás megteremtésének, ami ugyanakkor erőteljesen kapcsolódott egy kisebbségi etnikai identitáshoz is (lásd Biró és Bodó 1992a, 1992b).

A 80-as évektől kezdődően ez a gyakorlat már csak nagyon visszafogott formában működött tovább. Tiltás alá esett szinte minden olyan etnikai marker nyilvános használata (különösen a szimbólumok és a szimbolikus cselekvések), amely a többségi (román) nemzet mellett más etnikumokat is megjeleníthetett volna. A társadalom nyilvános szférájából kiszorult a magyarság nemzeti szimbólumainak az a tárháza is, amelyet korábban működtetni lehetett. Jellegzetes példa, hogy a nyolcvanas évek második felében a hivatalos írott nyelvhasználatban nem lehetett többé magyarul leírni a helységek nevét sem. Ekkorra gyakorlatilag megszűnt a nyilvános tér szimbolikus használata.

Az adott körülmények között nyilvánvalóan a nemzeti identitásépítés is visszavonulni kényszerült a privát szférába. A családi szocializáción keresztül az etnikai identitáshoz kapcsolódó szimbólumhasználat – titkosított, szerényebb, nem ceremonikus formában – részlegesen működhetett tovább. Ehhez kapcsolódtak még olyan munkahelyi „ünnepi” alkalmak, amelyek kereteiben az identitás részben helyhez kötött és részben diszkurzív mintázatai metaforikus nyelvi formákba, kvázi nyilvános helyzetekbe bújtatva, valamelyest kárpótolták a résztvevőket azért a veszteségért, amit a nyilvános térben való kibontakozás hiánya okozott.

Ezek voltak azok a közvetlen előzmények, amelyek után a rendszerváltást követő szimbolikus térfoglalási események kibontakoztak. Ebben a kontextusban kell értelmezni az új helyzetet, amelyben a tiltásoktól és a rejtőzködés kényszerétől megszabadulva, a nemzeti identitásépítő események kiléptek – még pontosabban egyik napról a másikra „kitörttek” – a társadalmi nyilvánosságba, és ceremonikus eseményekké válva igyekeztek a nyilvánosságból minél nagyobb területet, minél több teret szimbolikusán elfoglalni és beélni.

A rendszerváltás utáni időszak első szakasza: kitörés és rehabilitáció

Amint azt A. Gergely András is kiemeli a tér használatával kapcsolatos szakmai megközelítéseket is áttekintő tanulmányában (lásd A. Gergely 1997), a rendszerváltás időszakában a politikai tér társadalmivá válik, az átmenet társadalmi rítusaiba a régi jelképrendszerhez képest szokatlan újszerű interpretációk termelődnek ki, az általános térből kiválasztódnak a „kitüntetett terek”. Székelyföldön a térhasználatnak ezt a változását és hangsúlyosan szimbolikusává válását – az 1989-es romániai társadalmi változást követően – nem csupán az úgynevezett régi rendszertől való eltávolodás ösztönözte, hanem ehhez kapcsoltnak a kisebbségi (magyar) önkifejezési lehetőségek újbóli kiszélesedése is.

Az első korszakot 1990-től 1995–1996-ig lehet datálni, és a kirobbanás korszakának, a rehabilitálás idejének célszerű nevezni. A rendszerváltás után a rejtőzködő, a privát vagy kvázi nyilvános szférába visszaszorult etnikai identitás hirtelen kilépett/kiléphetett a nyilvános térbe. Az identitás nyilvános felmutatása, építése ceremonikus helyzetek sokaságát generálta, és számtalan szimbolikus terméjelölési eseményt hozott létre.

Az itt élő magyarság igyekezett a társadalom nyilvános terében is megmutatni önmagát, demonstratív módon vagy ceremonikus keretbe helyezve az önfelmutatás gesztusait. A ceremonikus jelleg egyszerre működött kifelé és befelé is: kifelé a cél az volt, hogy a többségi nemzettel szemben szerezzen érvényt követeléseinek, markáns jelenlétére és a múltban betöltött történelmi-társadalmi szerepére hivatkozva. Befelé pedig az ünnepi, ceremonikus keretben történő megjelenések arra szolgáltak, hogy az ünnep által a közösség ráláthasson önmagára (Bahtyin 1982), megmutathassa azokat a szimbólumokat, melyek az összetartozást és a térhez kapcsolódást jelképezték. Ezek voltak az 1989 után következő időszak szobor- és emlékműavatásai, emléktábla-, kopjafaállításai, iskolanévadásai, és azok az ünnepek, amelyek ezeket az eseményeket kísérték. Idesorolhatók ugyanakkor a magyarság jogaiért szervezett tüntetések is. A rendszerváltás utáni időszak erőteljes etnikai öndefiníciós gyakorlatokat hívott életre, és ezekben a gyakorlatokban a nyilvános, fizikai tér szimbólumokkal, ünnepekkel, ceremóniákkal való megjelölése központi szerepet kapott.

Ebben a periódusban maga a nyilvános szférába való kilépés, annak eufóriája játszotta a legfontosabb szerepet. A nemzeti identitás szimbolikus tárgyai, a jelképek, a narratíva

elemei kilépnek a nyilvános térbe, és ebben a gesztusban ekkor még nem is a tér játssza a legfontosabb szerepet, hanem maga a kilépés, a szabaddává válás mozzanata. Ezzel magyarázható, hogy ebben a periódusban, de különösen annak legelső szakaszában, általában a már meglévő nyilvános terek elfoglalása volt a cél. Tér és emlékezet kapcsolata ekkor még nem töltött be elsőrendű szerepet. A nemzeti múlt, azok eseményeire vagy szereplőire történő emlékezés, amely a helyeknek a Nora-féle „emlékezet helyei” szerepet adta volna, ebben a korszakban még nem volt jelentős. Sokkal nagyobb súlya volt annak, hogy a kilépés a nyilvános helyeket visszahódítsa egy korábbi elnyomó hatalomtól, és azt a maga használatára tegye alkalmassá. A tereknek alkalmassá kellett válniuk a demonstrációk megjelenítésére, olyan helyekké kellett válniuk, ahol közösségi jogokat lehet követelni. Jellemző példa erre a települések központi tereinek (főtereinek) elfoglalása, kisajátítása, ceremonikus–szimbolikus helyként való rendszeres működtetése. Ezek korábban a hatalom által kisajátított és ellenőrzött terek voltak, de hasonló szemléletes példa az is, ahogyan minden település magyar lakossága kiválasztott, és következtesen „felépített” egy saját teret a március 15-i ünnepi események lebonyolítására.²

Az ilyen példák azt mutatják meg, hogy a szocialista korszakból örökölt, annak sajátos ideológiai jelentésével felruházott tereket az emberek miként veszik át, sajátítják ki, hódítják meg, miként alakítják át a használat által új jelentések hordozóivá. A tér így egyrészt alkalmassá vált a társadalmi nyilvánosságból kitiltott értékek felmutatására, másrészt elindította az etnikai identitás nyilvános térben való építését is. Harmadrészt pedig előrevetítette a később hangsúlyossá váló helyi és regionális identitásépítést.

Második szakasz: terjeszkedés, új szimbolikus helyek és események létrehozása

A kilencvenes évek közepétől kezdve egy módszeres térépítésnek lehetünk tanúi. Az előző korszakban elsősorban a már meglévő helyek szimbolikus birtokbavétele, jelentésük megváltoztatása és az új funkcióra alkalmassá tétele volt hangsúlyos. Ezután következett az a korszak, amikor a szimbolikus birtokbavétel egyre szélesebb területekre terjeszkedett ki, egyre szélesebb hálóval kívánta beborítani a térséget. A tér szimbolikus elfoglalása kifejezetten a magyar identitásépítés nyilvános gyakorlata lett, ugyanakkor egyre nagyobb hangsúlyt kapott benne a lokális identitásépítés és annak megjelenítése is. A lokális identitás ebben a korszakban úgy jelent meg, mint ami egy nagyobb identitáskonstrukcióba akar betagozódni, nevezetesen egy „nagy magyar” identitásba. Ezekre az évekre – az 1990-es évek közepétől körülbelül 2010-ig – esik a rengeteg szobor- és emlékműállítás, kopjafák és székelykapuk felállítása, emléktáblák elhelyezése, elsősorban az iskolákra jellemző intézménynévadások, utcanevek megváltoztatása. Ugyancsak ekkor történik meg az egyes helységek régebbi emlékműveinek, szimbolikus helyeinek a rehabilitációja. Ezekhez a gyakorlatokhoz egyúttal mindig ceremóniák, ünnepek kapcsolódnak, és ezek az ünnepi alkalmak a magyar identitás felmutatása mellett tudatosan a lokalitást is igyekeznek megjeleníteni és megerősíteni. Az ünnepi alkalmak formalizálódnak, kevesebb bennük a spontán elem, sőt később ez teljesen el is tűnik. Kialakulnak a forgatókönyvek, amelyek pontos és ismétlődő előírások szerint szervezik meg az ünnepi alkalmakat.

² A kétféle térfoglalás elemzését részletesebben lásd Bodó (2016: 58–63).

A lokalitás markáns megjelenítése több aspektuson keresztül is tetten érhető. Az egyik az a törekvés, amely azt a tudatosságot jelzi, hogy ebből a folyamatból nem szabad kimaradni. Az a lokalitás, amely nem rendelkezik valamilyen ünnepi alkalmak megrendezésére alkalmas, kiemelt térrel, annak nincs megragadható, megjegyezhető, beazonosítható jellege, ezáltal jelentősége csökken. Ha nincs hol megünnepelni a magyarság nagy eseményeit felidéző alkalmakat, akkor az a lokalitás nem tud bekapcsolódni a „nagy magyar identitáskonstrukcióba”, és ha nem válik annak részesévé, nehezen talál magának olyan sajátos identitáselelmét, amely által megmutathatja magát. Az egyediség kérdése a későbbiekben válik fontossá.

A helyi identitásépítés másik aspektusa a saját szimbolikus értékek térben való megjelenítésében mutatkozik meg. A lokalitások (a térség városai, falvai) két úton is keresik ezeket a lehetőségeket: egyrészt impozáns helyeket igyekeznek kialakítani a nagy ünnepek megtartására – ezek jellege még viszonylag „semleges”, vagyis saját tárgyi szimbolikája nem kiemelt az illető megemlékező ünnephez kapcsolódik. Idetartoznak például a majdnem minden faluban megtalálható világháborús emlékművek, amelyek rendbetétele, kibővítése alkalmassá teszi a fizikai teret bármilyen ünnep lebonyolítására, legyen szó március 15-ről, az ötvenhatos forradalomról vagy egyéb helyi ünnepről. Másrészt felkutatja azokat a helyi személyiségeket és/vagy eseményeket, amelyek a lokalitás saját szimbolikus értéktárából származnak, és ezeknek állítanak emléket a nyilvános térben. Ebben a második típusú törekvésben nemcsak a kifele történő megmutatkozás gesztusa van benne, hanem a helyi identitás befele történő építkezése is: a helyi közösségi tudatba bevinni azokat a helyi értékeket, amelyek az ott élők számára eddig nem voltak ismertek, ezzel mintegy erősítve a helyi identitástudatot.

A fenti szimbolikus térfoglalási praxisok – mivel hosszú periódusban zajlanak és nagyszámú térfoglalási eseményt, valamint nagyon sok nyilvános térben elhelyezett szimbólumot tartalmaznak – nagyon sokfélék is. A legfontosabb típusok és példák a következők:

Régi emlékhelyek megnövekedett jelentőséggel

Jó példa erre a típusra a madéfalvi veszedelem Siculicidium-emlékműve, amely az 1764-es madéfalvi vérengzésnek állít emléket. Az 1899-ben állított emlékmű körül régebben is szerveztek ünnepségeket, a nyolcvanas években viszont itt sem volt lehetséges a szervezett megemlékezés. A rendszerváltás után a rejtőzködésből kilépő nemzeti identitásépítés egyik momentuma volt a minden évben változatlan intenzitással megünnepelt évforduló. Az eseményen évről évre egyre nagyobb számban jelentek meg a helyiek mellett a romániai magyarság politikai szereplői, akik az eseményen lehetőséget láttak a megmutatkozásra. Az ünnep növekvő dimenzióját jelzi, hogy magyarországi politikai személyiségek is alkalmasnak találták az alkalmat és a helyszínt az időnkénti megmutatkozásra. A madéfalvi vérengzés 250. évfordulója jó alkalom volt a helyiek számára, hogy nagyszabású rendezvénysorozatot szervezzenek. A fizikai teret, amely az emlékműnek ad helyet, pedig tovább bővítették, és más helyszíneken is idekapcsolódó rituális tereket hoztak létre. Ezt az igyekezetet már erőteljes lokális identitásépítési szándékok vezérlik.

A nyergestetői emlékmű az 1848–49-es szabadságharc helyi, tragikus kimenetelű eseményének állít emléket. 1897-ben emelték, stílusában az előzőekben tárgyalt alkotásokat idézi. A rendszerváltás után itt is minden évben nagyszabású ünnepségeket tartanak, amelyeken a madéfalvi veszedelem megünnepeléséhez hasonló módon képviseltetik magukat mindazok

a közéleti-politikai személyiségek, akik a közösség előtti legitimitációt szeretnék megszerezni maguknak. A helynek ebben az esetben is megvan a kettős kötődése: egy összmagyar és egy lokális kötődés együttese valósul meg benne. A hely további bővülése már némileg eltértől a szándéktól: a rendszerváltás utáni években az emlékművel átellenben lévő magaslaton kopjafák sokaságát állították fel különböző szervezetek, egyesületek és magánszemélyek, ezzel mintegy keresve saját maguk számára a lehetőséget, hogy egy szakralizált helyhez kapcsolódva erősítsék pozíciójukat.

Új emlékművek, emlékezhelyek

Ebből a típusból nagyon sok épült a jelzett időszakban. Azt mondhatjuk, hogy ezeknek az emlékhelyeknek a létrehozása töltötte be leginkább azt a funkciót, hogy a Székelyföldet teljes egészében beborítsa egy sűrű szövésű szimbolikus háló, megjelenítve a térség lakóinak a fizikai helyhez való viszonyát, az ahhoz való jogát. Jellegzetes példa a Márton Áron püspökhöz kapcsolódó helyek és események kialakítása. Márton Áron nevét több emlékhely is megkapta, számos városban áll szobra. Szülőhelyén, Csíkszentdomokoson emlékhelykomplexumot alakítottak ki. Iskolákat neveztek el róla, emlékünnepeket, konferenciákat tartanak a tiszteletére. A szimbolikus térfoglalás ebben az esetben széles spektrumon működik, mivel a múltbéli neves személyiségnek, akinek nevéhez kötődnek a helyek, nemcsak a szülőfalu és nemcsak a Székelyföld vonatkozásában van jelentése, hanem egész Erdélyre vonatkoztatva is.

Egy másik példa: a csíkszeredai, 2007-ben felállított, Gloria victis nevet viselő szobor az 1956-os forradalom helyi áldozatainak állít emléket. Létrehozása egyértelműen megfelel az előzőekben már jelzett igyekezetnek: kialakítani egy helyet a megemlékezésnek. A hely szimbolikus elfoglalása, emlékezhellyé alakítása óta az 1956 emlékéhez kapcsolódó rendezvények grandiózusabbak lettek – megjegyzendő viszont, hogy az utóbbi néhány évben visszafogottabbá váltak, kevesebb résztvevőt vonzanak.

Régi és új helyek csökkenő jelentőséggel

Ebbe a kategóriába sorolható a csíkszeredai Petőfi-Bálcescu-szoborparkos. A csíkszeredai első március 15-i ünnepek az ennek a szoborparkosnak helyet adó téren bontakoztak ki, és az itt végbemenő spontán szimbolikus térfoglalás jól példázta az identitásépítés nyilvános működését. Az elkövetkező időszakban a március 15-i ünnepek helyszíne a városban sokat változott. A szoborcsoport helyzete is változott: a vár előtti parkosított tér néhány éve alapos felújításon esett át, aminek egyik következménye a szobrok áthelyezése lett. Ezáltal viszont elveszítették a térben elfoglalt szimbolikus, domináns pozícióikat.

Arra is van példa, hogy a helyi identitásépítés szimbolikus mozzanata igen rövid életű sikerrel jár. Domokos Pál Péter, a csíksomlyói születésű néprajzkutató és emblematikus személyiség szobrát a csíksomlyói templommal szemben állították fel 1998-ban. Mint a hely szülőtte, a helyi identitás megerősítésének, építésének egyik szimbolikus kifejezője kellett volna, hogy legyen, ugyanakkor néprajzgyűjtői tevékenysége a Székelyföld és az összmagyarság kiemelt személyiségévé is avatja. A szobor és a tér tervezői, kivitelezői viszont nem

számoltak azzal, hogy egy már „foglalt”, szimbolikus jelentéssel már erősen megterhelt helyet választottak ki. A kegytemplom az előtte lévő térrel a csíksomlyói búcsú szakrális térbeli kompozíciójának egyik része, így nem csoda, ha a szobor ezen a téren nem tudta betölteni a neki szánt szerepet. Az erősebb rituális komplexum eljelentéktelenítette, elnyomta az alkotást. Később új helyre költöztették, egy félig zárt, mindenképpen jelentéktlenebb térbe. Az eredeti elképzelésekhez képest jelentősége soha nem tudott megerősödni, jelentésképző, szimbolikus szerepe nem is alakulhatott ki.

Amikor a hely keresi a nevét

Ez a típus olyan helyzeteket mutat, amikor a lokalitás „keresi” azt a múltbéli eseményt vagy személyiséget, ami/aki köré emlékezhelyet alakíthatna ki. Az iskolanévadások területén lehet a leginkább megfigyelni ezt a jelenséget. A névválasztás két elképzelés mentén történt. Vagy egy a magyar kultúrában jól ismert személyiség nevét vette fel az iskola, vagy az illető település egy ismert, híres személyiségét választották névadóként. A névadások első hullámában gyakrabban került sor az első változatra. Azóta elterjedtebbé vált, a lokális identitások megerősítési törekvéseivel összhangban, a második változat. Azonban nem minden település bővelkedett olyan neves személyiségekben, akik alkalmasak lettek volna a névadó szerepre. A helyi lakosok sem minden esetben fogadták egyértelmű meglepetéssel a névválasztást, így az a lokális identitásépítésben gyakran nem tudta betölteni a kívánt szerepet.

Összességében erről az időszakról elmondható, hogy az emlékezet helyeinek kiépítése sikeresen alapoz már meglévő emlékhelyekre, amikor létező, de hosszú ideig a szimbolikus-ünnepi használatról eltiltott helyekről van szó. Akkor is működtethető a mechanizmus, amikor olyan történelmi eseményhez vagy személyiséghez kapcsolódik a térfoglalás, amelyhez/akihez ugyan nem kötődtek eddig emlékhelyek, de a kollektív emlékezetben él vagy könnyen felélelhető.

A szimbolikus térfoglalás gyakorlatának ilyen mérvű elterjesztése nagyon sok esetben annak a mechanizmusnak a fordított működését mutatja, amelyet Pierre Nora az emlékezet helyeinek megalkotásában, működésében kimutat. Nora szerint (Nora 1999) az emlékezet helyei a feledés ellenében jönnek létre, és tulajdonképpen egy történelmi esemény vagy személy számára keresik meg a térbeli kifejeződés lehetőségét, hogy ezáltal megmentsék azt a feledéstől. A mi esetünkben a lokalitások szimbolikus térfoglalási praxisai nem a személyeknek és neveknek alakítanak ki helyeket, hanem a helyhez rendelik hozzá a közösség múltjából „előlépő” személyeket és eseményeket. Nem az emlékezés kényszere alakítja ki a helyet, hanem az keresi meg azokat a szimbólumokat, amelyek által emlékezetessé teszi önmagát, alkalmassá arra, hogy ünnepek, a helyet megjelölő, elfoglaló és szakralizáló események játszódjanak le ott.

Ez a törekvés nyilván nem minden esetben sikeres. Vannak helyek, ahol jól betölthető a fenti funkció, a helynek pedig sikerül egy folyamatos és rendszeres megemlékező szerepet adni. Máshol csupán a hely létrehozása történik meg, majd később csökken a jelentősége, elhalványul a neki szánt jelentés. De az is megtörténik, hogy a kialakított szimbolikus hely semmilyen aktivitást nem vonz magához, nem válik élővé, a neki szánt funkció betöltésére alkalmatlan marad.

Harmadik szakasz: integrálódás és individualizáció

A székelyföldi szimbolikus térhasználatban az utóbbi 4-5 évet tekinthetjük a folyamat harmadik szakaszának. Ebben az időszakban is felbukkannak még az első korszakra jellemző rehabilitációs tendenciák, amelyek kisebb súllyal ugyan, de a második szakaszban is kimutathatók voltak. Még mindig megjelennek olyan ötletek, kezdeményezések, hogy „állítsunk vissza” valamit, vagy „elevenítsünk fel” olyan eseményeket, amelyek valamikor korábban fontosak voltak, de mára feledésbe merültek. Az ilyen kezdeményezések és események száma, társadalmi súlya ma már nyilván kisebb, mint az 1990-es évek első felében. A szimbolikus helyek vagy szimbolikus súlyú személyiségek újrafelfedezése mellett megjelenik a település neves épületeinek rehabilitációja is. Ugyanakkor részben folytatódik a második korszak domináns trendje, az új szimbolikus helyek, események létrehozása is. Ez a folyamat sem állt le a harmadik szakaszban, azonban szerepe, társadalmi súlya már ezeknek is sokkal kisebb. Jellegzetes példa erre a farkaslaki Gordon-tetőn felállított Krisztus-szobor, amelyet a kezdeményezők szerettek volna székelyföldi léptékű szimbolikus ponttá tenni, azonban egyelőre a lokális léptékű elfogadtatás is csak részben sikerült. Nem utolsósorban részleges folytonosság tapasztalható a térségi médiadiskurzusban is. A média arra törekszik, hogy minden szimbolikus térfoglalási eseményről kötelező jelleggel, kiemelt hírként számoljon be. A bemutatások módja (hangnem, terjedelem, témakezelés, értékelés stb.) is több vonatkozásban emlékeztet a korábbi időszakra.

A szimbolikus térhasználat új trendjei

Megvizsgálva a harmadik szakasz szimbolikus eseményeit, két olyan trendet figyelhetünk meg, amelyek ezekben az években kerültek hangsúlyosan előtérbe, és meghatározzák a szimbolikus térhasználatot, az identitásépítési gyakorlatot, ugyanakkor teljesen mássá teszik, mint ahogyan azt az előző két szakasz kapcsán láthattuk. Az első trend azzal kapcsolatos, hogy a szimbolikus térhasználat eseményei egyre fokozottabb mértékben átgondolt, szervezett, pragmatikus, integratív jellegű társadalompolitikai folyamatba rendeződnek, a második trend – amelynek bemutatásával részletesebben foglalkozunk – a szimbolikus térhasználat individualizációja. A következőkben röviden bemutatjuk ezeket a trendeket, hangsúlyozva, hogy mindkettő részletes szakmai elemzésre vár.

Szerkezeti és diszkurzív integrálódás

Az első trend – a szimbolikus térhasználat eseményei integráló jellegű, pragmatikus társadalompolitikai folyamatba rendeződnek – két területen mutatható ki.

Az egyik a szimbolikus térhasználat eseményeinek egyfajta „fókuszálódása”, abban az értelemben, hogy azok egyre nagyobb mértékben integrálódnak egy székelyföldi léptékű, téralapú identitásépítési folyamatba. A szimbolikus esemény vagy identitásépítési folyamat annál fontosabb, minél nagyobb mértékben fedi le a „Székelyföld” entitást, vagy pedig – amennyiben kisebb eseményről van szó – minél jobban jelzi, hangsúlyozza egy nagyobb, lehetőleg székelyföldi léptékű struktúrához való tartozást. A szimbolikus események szerepét, társadalmi súlyát, gyakoriságát, a társadalmi nyilvánosságban megjelenített tematizációját az határozza meg, hogy milyen módon és milyen mértékben részei ennek a folyamatnak.

Ezt nyilván maguk a folyamat szereplői is érzik, és igyekeznek kezdeményezéseiket átfogóbbá tenni, vagy legalább akként megjeleníteni. Ma már a szakmai rendezvények vagy a művészeti programok is nagyobb figyelmet és közéleti súlyt kapnak – és természetesen szimbolikus értéket és térségi identitáserősítő funkciót is –, ha „székelyföldinek” nevezik magukat. Megyenapok helyett az illetékesek igyekeznek Székelyföld Napokat szervezni, a három „székelyföldi” városból verbuvált szimfonikus zenekar, a térségi képzőművészeti kiállítás, a szakmai konferenciasorozat, az agrárkiadvány, a gasztronómiai lap, a vadászegyesület és vadászati múzeum, a néptáncsoport, a grafikai biennále mind a „székelyföldi” jelzót kapja. A madéfalvi emlékünnepek szervezői is olyan felhívást tesznek közzé, amely arra biztat, hogy az emlékműnél szervezett ünnep napján minden székelyföldi település valamilyen módon – a távolból, saját rendezvénnyel, ünnepi gesztussal – kapcsolódjék be az eseménybe. Mindez együttesen azt eredményezi, hogy a térségi szimbolikus térhasználat fokozatosan, lassú lépésekben ugyan, de hierarchiába szerveződik.

A korábbi pontszerű gyakorlat, amelyben tulajdonképpen bárki bármit kezdeményezhetett, és az egyes kezdeményezések szerepét, súlyát maguk a szervezők próbálták megadni, fokozatosan egy strukturáltabb identitásépítési rendbe, keretbe szerveződik. Ez a térségi léptékű identifikációs folyamat a szimbolikus térhasználat szemszögéből azért fontos fejlemény, mert integrációs keretként az egyes szimbolikus eseményeket – nyíltan vagy implicit módon – elhelyezi, besorolja és rangsorolja, a besorolástól függően értékeli, támogatja és legitimálja. Ugyanakkor kisebb vagy nagyobb mértékben leválasztja arról a konkrét helyről, és diszkurzív szinten egy nagyobb, tágabb térhez kapcsolja azokat.

Ennek a trendnek további fontos jellemzője, hogy a szimbolikus események előkészítésében, szervezésében és lebonyolításában egyre nagyobb mértékben jelennek meg a professzionalizálódás és a közvetlen gyakorlati hasznosítás elemei. Tipikus példája ennek a térség történelmével kapcsolatos tankönyv megjelentetése, a kultuszépítési trend megerősödése, a szimbolikus elemeknek és eseményeknek a konkrét fejlesztési programokba való bevonása vagy a szimbolikus elemekre alapozó helyi desztinációépítés. Ezekben a folyamatokban a szimbolikus térhasználat eseményei és alkotóelemei elveszítik a korábbi időszakokra jellemző strukturáló funkciójukat, erejüket, és egy átfogóbb, pragmatikusabb térségi folyamat eszközeivé válnak.

Az integrálódás másik szintje a szimbolikus térhasználat diskurzusaihoz kapcsolódik, különösen azok hivatalos, illetve a médiákban megjelenő változataihoz. A kérdéskört elemző korábbi tanulmányunkban (Bodó és Biró 1997: 329–331) már utaltunk arra a jelenségre, hogy a szimbolikus eseményekre irányuló interpretációs gyakorlatnak két, egymástól elkülönült szintje alakul ki. Az első esetben a diszkurzív gyakorlat az ünnepi eseménysor szerves része. A második esetben a diszkurzív szint értelmezési burokként települ rá az esemény egészére vagy egy eseménytípusra, és ezzel az interpretáció a tényleges esemény helyére lép. Ennek a váltásnak az lesz az eredménye, hogy a róla szóló újságcikk nem magát az eseményt jeleníti meg, hanem annak ideáltípusát. Az alkalmazott eljárásokkal (dimenzióeltolás, általánossá váló helyettesítés, definíciós mozzanatok halmozása stb.) itt nem foglalkozunk. Csupán jelezni szeretnénk, hogy ezeknek a műveleteknek a nyomán a szimbolikus térhasználat eseményei – konkrét megvalósulásuktól függetlenül – jónak és értékesnek minősülnek, az események diszkurzív síkon mindig nagyobb teret fognak át, mint a valóságban, az eseményekhez explicit vagy implicit módon hozzárendelődik a sérthetlenség és az etnikai tisztaság érzete vagy elve.

Míg ez a diszkurzív megkettőződés az első és a második szakaszban csak részlegesen volt jelen, a harmadikban gyakorlatilag minden szimbolikus térhasználat kötelező kísérőjévé válik. A diszkurzív szint egyre nagyobb mértékben elszakad a ténylegesen lejátszódó eseménytől, keretté válik, amely nem csupán bekebelez minden eseményt, hanem azok számára általános megjelenési – és egyben értelmezési – móddá is alakul.

Ennek a folyamatnak az lesz az eredménye, hogy a szimbolikus térhasználat síkján a szervezeti és a diszkurzív keret az események résztvevői számára fogyasztási térként, szimbolikus termékkínálatként jelenítődik meg. Ezen belül – a keretek tiszteletben tartása mellett – az egyéni vagy kiscsoportos fogyasztás sokféle módját lehet gyakorolni. Lehetőség nyílik arra, hogy a szimbolikus események résztvevői a maguk egyéni igényei szerint éljenek ezekkel a keretekkel, terepmunkánk tapasztalata pedig arról győző meg, hogy élnek is velük.

Individualizáció a szimbolikus térhasználatban

Ha egymás mellé állítjuk az első, illetve a mostani szakasz szimbolikus eseményeiben tapasztalható egyéni magatartások mintázatait (cselekvések, térhasználat, időhasználat, öltözet stb.), akkor a különbség lényegesnek mutatkozik.

1. táblázat. Egyéni magatartások mintázatainak változása

	Első szakasz (1990-es évek)	Harmadik szakasz (2010-es évektől)
Szimbolikus hordozók megjelenítése	Közösségi	Egyéni
Időtagolás	Közös, szabályozott	Egyedi, efemer
Szabályozó elv	Az esemény szerkezetének autoritása	Egyéni igények
Cselekvések	Kollektív	Egyedi vagy kiscsoportos
Rendezőelv	Ideológia vagy közösségi cél	Érzelem vagy egyedi viszonyulás
Domináns tartalom	Politika	Kikapcsolódás
Viselkedés szabályozója	Közösségi fegyelem	Egyéni szabadság
Térhasználat	Kötött, rituális	Szabad
Az esemény jellege	Inkább ritualizált	Inkább profán
Szerepvállalás jellege	Hozzájárulás, az „adás” gesztusai	Részesedés, a „szerzés” gesztusai
Az eseményhez való viszony	Mechanikus engedelmesség	Kezdeményezőkézség

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

A táblázatban foglaltakkal arra utalunk, hogy a szerkezeti és diszkurzív keretként működő szimbolikus eseményekben jelentős mértékben megnövekedett az egyéni beélés lehetősége és gyakorlata. Ebben a változásban a szingularizáció térnyerését látjuk: a kötelezettségek helyett az önmegvalósítás kerül előtérbe, a teljesítmény helyett a fogyasztói magatartás és

az önmagunkra hivatkozó cselekvésmód (lásd Alain Ehrenberg gondolatmenetét, idézi Takács 2015: 14). Ebben a helyzetben a cselekvést nem a közösséghez való igazodás legitimálja, hanem egyre nagyobb mértékben a saját tapasztalat, a szubjektivitás. Az egyén pedig nem a rend és a fegyelem, az egymáshoz való hasonulás terminusaiban határozza meg, éli át az adott helyzetet, hanem az érzelmek nyelvén. A szimbolikus események résztvevőire is jellemző lesz, hogy az eseményben személyes igényeiket és érdekeiket helyezik előtérbe, a kevésbé intézményesített magatartásformákat részesítik előnyben. Az öltözettől a szimbolikus tárgyak használatáig, a beszédmódtól az arckifejezésig, a politikai-ideológiai tézisekhez való viszonyulástól a térhasználatig egyaránt az esemény egyedi (ritkább esetben kiscsoportos) megélésére törekednek.

A szingularizációnak ezek a formái a vizsgált térségben fáziskéséssel jelentkeztek. Az 1989-es romániai változást követően ugyanis a kisebbségi léthez kapcsolódó rehabilitációs folyamatok kaptak prioritást, amelyek a vagyonszerkezetek visszaállításától az etnikai identitásig minden területet átfogtak.³ Ugyanakkor azt tapasztalhatjuk, hogy a szingularizáció jelei eltérő mértékben mutatkoznak meg életkori csoportok, iskolázottság, lakhely, társadalmi és anyagi státus szerint is. Ez a váltás nyilván nem csak a szimbolikus térhasználatban érhető tetten, az azonban mindenképpen figyelemre méltó jelenség, hogy ebben a dimenzióban milyen nagy szerepe van. Ha közelebről megvizsgáljuk az olyan nagy szimbolikus súllyal „felruházott” eseményeket, mint az Ezer Székely Leány Napja, a Székely Vágta, a Székelyföld Napok, a Székely Termékek Vására, a falunapok, térségi és helyi búcsúk sora, az évfolyamtalálkozók, azt látjuk, hogy ezek az események szerkezeti-diszkurzív keretként működnek a perszonalizált eseménybeélés, eseményhasználat számára.

A keretek iránti társadalmi igény egyértelműen erős, a résztvevők száma növekszik. Ugyanakkor a beélés módja már nem, vagy egyre kevésbé szabályozott. A szervezők számára a sikeresség mércéje a résztvevők nagy száma. Az események belső szerkezete tagolódik: míg korábban a főszereplők hierarchia szerint rendeződtek (térben elfoglalt hely, szerepek sorrendje stb.), ma már többféle szereplő igyekszik külön-külön érvényesülni. Változás az is, hogy a főszereplők és a tömeg közti strukturált viszony megszűnik: a szereplők a saját elképzeléseik szerint játsszák a szerepüket, közben a résztvevők passzív fogyasztókká válnak. Az eseményekben megjelennek az olyan szereplők is, akiknek a funkciója már nem a „felmutatás”, az azonosulásra való felszólítás, hanem a szórakoztatás. A résztvevőknek az esemény egészéhez való kapcsolódása, az esemény „megélése” egyéni módon, más résztvevőktől függetlenül történik. Fontos változás az is, hogy az eseménybeélésnek ez a módja magát a keretet nem erősíti, mert ezek az egyéni magatartások nem részei a kialakításának vagy fenntartásának. A keret használatának módja elkülönül a működésétől: ha valaki kilép az eseményből, az nem befolyásolja annak menetét, mert egyéni magatartása eleve nem volt része az esemény szerkezetének. A szervezők nem a résztvevők integrálására törekednek (eltérően az első és a második szakasz eseményeitől), hanem arra, hogy fokozatosan tágítsák a kereteket (vagy gyarapítsák a számukat), minél több résztvevőnek biztosítsanak belépési, bentlevési lehetőséget.

Ha meg akarjuk határozni a harmadik korszak szimbolikus térhasználati eseményeinek a jellegét, akkor azt mondhatjuk, hogy ezek kereteiket tekintve szimbolikusak, a beélés módja szerint közelítenek a hétköznapi események fogyasztási gyakorlatához. Hangsúlyosan et-

3 Ezt a rehabilitációs fázist láthattuk a szimbolikus térfoglalás első szakaszában is.

nikai keretekben etnikai tartalmak egyéni fogyasztása zajlik. Ezeknek az eseményeknek a társadalomszervező szerepe csak kismértékű lehet, mivel a szereplők nem vesznek részt a keretek kialakításában, fenntartásában vagy utólagos értelmezésében. Ez a gyakorlat úgy generál individuális fogyasztást, hogy nem visz bele intézményesülési elemeket, a szimbolikus esemény nem működik „strukturális hatalomként” (lásd Foucault 1984). Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy ennek a társadalmi gyakorlatnak a térségre nézve milyen következménye lehet, akkor kétféle válaszlehetőség adódik. Az egyik, hogy ez a gyakorlat mintegy felkészíti a térség népességét az Ernesto Laclau által elemzett populista modell követésére (Laclau 2011), a szimbolikus térhasználat gyakorlata és eszköztára pedig egy etnikai jellegű populizmus részévé válik. A másik változat szerint az egyéni fogyasztásnak keretet adó szimbolikus térhasználat fokozatosan „elfogy”, mivel a keretként működő szimbolikus esemény nem generál a résztvevők számára társadalmi elismerést. A társadalmi elismerés iránti igény megélése, amelyet csak a kollektivitás adhat meg (lásd ezzel kapcsolatban Pierre Rosanvallon gondolatmenetét, idézi Takács 2015: 22), ezért idővel más területre tevődik át.

Hivatkozott irodalom

- A. Gergely András (1997): A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátélés és politika a kilencvenes évek elején. In *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Szabó Márton (szerk.). Budapest: Scientia Humana, 287–304.
- Bahtyin, Mihail (1982): *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Európa.
- Biró A. Zoltán, Gagyi József és Péntek János (szerk.) (1987): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion.
- Biró A. Zoltán (2006): *Szakmai szintézis a székelyföldi térségben végzett, a szimbolikus térbeéléssel, az identitásépítési folyamatokkal kapcsolatos kutatási programok és szakmai publikációk eredményei alapján*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (kézirat).
- Biró A. Zoltán és Bodó Julianna (1992a): A „hargitaiság” – egy régió identitásépítési gyakorlatáról. *Átmenetek – a mindennapi élet antropológiája*. 1. Kommunikációs Antropológia Munkacsoport, 14–29.
- Biró A. Zoltán és Bodó Julianna (1992b): La pratique d'édification culturelle d'une région. *Enquete d'identité. Civilisations* 42(2): 235–242.
- Biró A. Zoltán és Oláh Sándor (2000): Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. In *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Bodó Julianna (szerk.). Csíkszereda: Pro-Print, 63–82.
- Bodó Julianna és Biró A. Zoltán (1993): Szimbolikus térfoglatási eljárások. *Antropológiai Műhely* (2): 57–86.
- Bodó Julianna és Biró A. Zoltán (1997): Szimbolikus térfoglatási eljárások. In *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Szabó Márton (szerk.). Budapest: Scientia Humana, 305–332.
- Bodó Julianna (1991): Etnikai jelképek és identitás. In *Nemzetiség – Identitás*. Ujváry Zoltán, Eperjessy Ernő és Krupa András (szerk.). Békéscsaba – Debrecen: Ethnica, 67–70.
- Bodó Julianna (1999): Ünnepi események és a média nyilvánossága. In *Rendszerváltás és kommunikáció*. Sárközy Erika (szerk.). Budapest: Osiris – Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet, 222–230.
- Bodó Julianna (2004): *A formális és informális szféra ünnepelési gyakorlata az 1980-as években*. Budapest: Scientia Humana, MTA PTL.
- Bodó Julianna (2014): *A nyilvános tér közösségi, ünnepi használata Székelyföldön. Nemzeti identitásépítés a nyilvános térben* (DOMUS kutatási projekt, kézirat).
- Bodó Julianna (2016): *A nyilvános tér közösségi, ünnepi használata Székelyföldön. Nemzeti identitásépítés a nyilvános térben*. In *Székelyföldi társadalomtudományi kutatások a DOMUS program támogatásával*. Biró A. Zoltán és Bodó Julianna (szerk.). Csíkszereda: Státus, 55–73.
- Foucault, Michel (1984): The Subject and Power. In *Art after Modernism. Rethinking Representation*. Brian Wallis (szerk.). New York: New Museum of Contemporary Art, 417–432.
- Gagyi József (2000a): Bernády-szobor bajlatta városban. In *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Bodó Julianna (szerk.). Csíkszereda: Pro-Print, 83–105.

- Gagy József (2000b): Emlékmű Méréfalván. In *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Bodó Julianna (szerk.). Csíkszereda: Pro-Print, 123–142.
- Gagy József (2003): Fehéregyháza. In *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Bakó Boglárka (szerk.). Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 19–44.
- Gal, Susan (1991): Bartok's Funeral. Representation of Europe in Hungarian Political Rhetoric. *American Ethnologist* 18(3): 440–458.
- Hofer Tamás (1992): Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle* 1(1): 29–51.
- Hofer Tamás és Niedermüller Péter (szerk.) (1987): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézet.
- Hofer Tamás és Niedermüller Péter (szerk.) (1988): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézet.
- KAM (1996): *Etnikai identitástermelés nyilvános térben. Szimbolikus térfogalmi gyakorlat a Székelyföldön*. MTA OKTK kutatási összefoglaló. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (kézirat).
- KAM (1999): *A szimbolikus események hatása a román-magyar relációra a Har-Kov térségben*. Összeállította Biró A. Zoltán. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (kézirat).
- KAM (2002): *Regionális etnikai jelképtár. Szimbolikus emlékhelyek, rituális terek, nyilvános tárgyi jelképek a székelyföldi régióban*. MTA OKTK kutatás. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (kézirat).
- Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Budapest: Noran Libro.
- Malkki, Liisa (2006): Nemzeti földrajz: A népek gyökerei és a nemzeti identitás territorializálása a tudományos irodalomban és a menekültek között. *Replika* (56–57): 61–80.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 14(3): 142–157.
- Oláh Sándor (2000a): Változatok rituális térteremtésre. In *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Bodó Julianna (szerk.). Csíkszereda: Pro-Print, 106–122.
- Oláh Sándor (2000b): Iskolanévadó ünnepek. In *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Bodó Julianna (szerk.). Csíkszereda: Pro-Print, 143–160.
- Pótó János (1989): *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 7. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Takács Erzsébet (2015): Szingularitás és szolidaritás. Az egyenlőség és az együttműködés lehetőségei az individualizálódott társadalmakban. *Esély* 27(6): 3–28.

Információs Társadalom

Nagy Gábor Dániel – Z. Karvalics László
Prokrusztész nélküli világ?
Blokklánc és társadalmi makroevolúció

Koltay Tibor
Egy „örökzöld téma”: az információs túlterhelés

Székely Iván
Kellenek-e archívumok a digitális korban?

2017. XVII. évfolyam 3. szám

TANULMÁNYOK

Z. Karvócs László – Nagy Gábor Dániel

Prokrusztesz nélküli világ?

Blokklánc és társadalmi makroevolúció

Hirtelen-féltet, a hiptovaluták burjánzása, új aranyláz – ha átengedjük magunkat a szociális média befolyásolásnak, akkor könnyen félhetünk úgy, mintha újra a múlt század kilencvenes éveinek kipukkadással fenyegető dotcom-luizjának időszaka tétet volna vissza. Ha azonban magát a blokkláncra (blockchain) keresztelt háttértechnológiát transzlik nagytól alul, kiderül, hogy a létezőtől érdekesen eltérő (illami-pénz-influenci) kontroll nélküli is hiteltel és biztonságosabb tőrsz megoldáscsapatoknak valószínűleg rendkívül jelentősége van: meghatározni szerepet játszhat egy olyan, pártatlan horizontálisan társadalmi átalakulásban, amelyhez hasonló eddig csak egyetlen egyszer tapasztaltunk a világ történelmében, a városi módos és a hierarchiátlan társadalmak kialakulásának időszakában, az ún. újkor előestéjén. Ez az miért társadalmi makroevolúció fogalmakkal értelmezhető átalakulás inkább jelölésben még sok hiányos elem van, de a blokkláncot egy új típusú társadalmi kontrollszemély alapvető információs technológiaként meg kellene említeni. Tanulmányunk a blokklánc-világ alapfogalmait, működését, transzmisszió és hűtés jellemzőit érinti a kontextusnak a fényesen kékű új érdeklődési területek: Blockchain, Megosztott fájlrendszer, kriptográfia, Bitcoin, Ethereum, bináris, társadalmi makroevolúció, decentralizált kontroll, orientálatlan kontroll, társadalmi kontroll

7

Koltay Tibor

Egy „örökzöld téma”: az információs túlterhelés

Az információ túlterhelés jelensége annak „információs beteljesége”, amely méltatlan terhelés és végtelen módokon okoz nehézséget. A tanulmány egyelőre kiterjed a túlterhelés kialakulásának okaira és tüneteire. Nagy állítást tesz annak tárgyáról, hogy miként egybeesnek a számítógépes technológiai jellegű és (főként) társadalmi transzmisszió megkönnyítő adta eszközökkel. Az előbbiek szinte kizárólag az információfeldolgozás megoldási kérdést kezelnek ki, míg az utóbbiaknak bármilyen mértékűje van. Talán a legérdekesebb az „új tudások” propagálása, oktatás és alkalmazás, de elhárítunk a személyes információkérésre eszközökkel, vagy következnek az új típusú információk vizsgálatai normákkal is, amelyek elsősorban a Lassú Mozgás (Slow Movement) elvén: és gyakorlatban épülnek.

Kulcsszavak: információ túlterhelés, információfeldolgozás, új tudások, személyes információkérés, lassú mozgás

39

Szekely Iván

Kellenek-e archívumok a digitális korban?

Az archívumi kérdést és gyakorlati kérdést a kihívásokkal szembeállít, amiben kiderül szerepe van az információ és kommunikációs technológiák gyors fejlődésének és elterjedésének. A mai „digitális forradalom” körében az információ szerepe

55

telmek és a techno-optimista visionáriusok jóslata szerint minden információ digitálisan és megőrzésre kerül, és bárhol, bármikor elérhető lesz. Az egyelőre hívtató archívumi paradigmák domináns információ művelésének elemzése azt mutatja, hogy a mai internetalapú szolgáltatások az archívumi intézmények óriási új funkcióit tömeges méretekben replikálják, legalábbis az alapvető információ művelésnek tekintve. Mindezen fejlemények ellenére a szerző úgy érvel, hogy a digitális korban az archívumokat nem lényegesen megváltoztatta vagy a funkcióvesztés veszélye, és nem csupán az intézményi működés miatt, hanem a kontextus megváltozása és a fizikai példányok újrateremtésének megsértése miatt, továbbá intézményi feladatok miatt, ami a jövőben is fontos társadalmi, jogi és igazgatási igény marad. *Kulcsszavak: archívumok, információ művelés, archívumi paradigma, digitálisítás, internetalapú szolgáltatások, licitáció, fizikai példányok, dokumentumformátumok megőrzése, hitelesítés megőrzése*

OLVASÁS KÖZBEN

Fabó Edit 71

Az együttgondolkodás emlékezete

Imreztől Dénes Tamás és Farkas János: Gondolati röpítők egy társadalomelmélet megújításáról (Szerényi Kiadó, Budapest, 2017, 519 oldal, ISBN: 9789631285988) című könyvről.

Kristóf Zoltán

Az infokommunikációs technológiák szerepe napjaink oktatásában

Becsekői Buda András: IKT és oktatás Együtt vagy egymás mellett? (Belvedere: Meridionale Kiadó, Szegedi Egyetem, 2017, 206 oldal, ISBN: 9786155372681) című könyvről.

83

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Csótó Mihály 89

Az infokommunikációs eszközök jövője a mezőgazdaságban

Beszámoló az Európai Agrikulturális Szektorról 2017. évi konferenciájáról (2017 EFITA WCCA Congress, Montpellier, Franciaország, 2017. július 2-6.).

English summaries of the papers

94

Patakfalvi - Czirják Ágnes

Nacionalista szubkultúra és közösségépítés – a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom Erdélyben

Bevezető¹

2015. december elsején, a legfontosabb román nemzeti ünnep napján, a Szervezett Bűnözés- és Terrorelhárító Főosztály (DIICOT) emberei terrorvádval őrizetbe vették a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom kézdivásárhelyi vezetőjét, Beke Istvánt. A vád szerint ezen a napon robbantotta volna fel a kézdivásárhelyi főtérrre tervezett házi készítésű robbanószerkezetét, hogy ezzel megzavarja az ott felvonuló ünneplőket – a helyi románság képviselői mellett az ünnepségre más településekről odaszállított közönséget, valamint a román szélsőjobboldali szervezet, a *Noua Dreaptă* (Új Jobboldal) felvonuló tagjait. Később Beke István egyik társát, az adott időpontban még franciaországi vendégmunkán levő Szócs Zoltánt – a szervezet erdélyi vezetőjét – is őrizetbe vették a terrorcselekmény tervezésében való részvétel és felbujtás gyanújával.

A letartóztatás híre futótűzként terjedt úgy a román, mint a magyar médiában. Ez főleg két kontextuális elemnek volt köszönhető: egyrészt a román nemzeti ünnep ellentmondásossága² évi rendszerességgel generál etnikai feszültséget az erdélyi magyarság körében,

1 Szeretném megköszönni a kutatásom során nyújtott segítséget az interjúalanyaimnak, Sipos Zoltánnak, az *Atlátszó Erdély* munkatársának, valamint Zahorán Csabának és Bakk-Dávid Tímeának. A tanulmányomhoz fűzött kritikákat pedig külön köszönöm a Földes György által vezetett Társadalomelméleti Műhely tagjainak és az „Egymást-olvasó-kör” tagjainak.

2 A magyarországi románok képviselői 1918-ban ezen a napon mondták ki Gyulafehérváron Kelet-Magyarország románok által is lakott területeinek Romániához való csatlakozását. Kézdivásárhelyen többször fekete zászlókkal fejezte ki a helyi lakosság ellenállását az „állami provokációval” szemben, vagyis az ünneplő tömeg településre vezénylésével és a román szélsőjobb felvonulásával szemben.

másrészt az európai terrortámadások, főleg a két héttel azelőtti párizsi eset³ ágyazott meg az általános veszélyérzetnek. Az etnikai konfliktus és a terrorveszély diskurzusai a román médiában nemcsak a nyugati vagy közel-keleti eseteken keresztül termelődnek, hanem a közvélemény számára fontos Moldovai Köztársaság és Transznisztria viszonyának reprezentációin, valamint az ukrán–orosz konfliktusok mentén is. De idesorolhatjuk az 1989. decemberi fordulat rejtélyes terroristáit (lásd pl. Cesereanu 2004: 189–202), a székelyföldi „románüldözéseket” (Zahorán 2009) és a marosvásárhelyi „fekete március” konfliktusának diszkurzív reprezentációit (László és Novák 2012) is. Az utóbbiak közös elemét képezik az állam integritását veszélyeztető kisebbségi követelések, amelyek a román nyilvánosságban a Románia iránti lojalitás hiányának, valamint az időről időre feltörő magyar irredentizmusnak a képzeteit erősítik.

A terrorelhárító főosztály akcióját és a felhozott vádakot azonban a román média árnyaltabban kezelte, mint általában a magyar „nacionalizmussal” kapcsolatos veszélyek tematizálását. A hagyományosnak tekinthető, nemritkán összeesküvés-elméletekre emlékeztető vélemények mellett – mint például hogy a HVIM összejár a orosz és egyéb terrorista szervezetekkel, hogy Erdélyt visszafoglalja Magyarország számára – már az első cikkek között megjelentek a kétely, a szkepszis hangjai is. A várost hirtelen ellepték az újságírók, riportok készültek a helyi ortodox egyházi vezetőkkel és a román nyelvű lakosság egyéb képviselőivel, a megvádoltak szüleivel, rokonaival, barátaival. Az anyagok nagy része megpróbálta megérteni, hogy a román nemzetállami keretekben hogyan működhet egy „idegen nyelvű” város, milyen problémák merülnek fel az interetnikus kapcsolatokban, mit érzékel mindebből a helyi románság, és igaz-e az a sztereotípa, hogy a románokat annyira gyűlölik Székelyföldön, hogy még kenyeret sem lehet venni, ha nem magyarul kéri a boltban. Később, a vádirat nyilvánosságra hozatalára, a román média számára egyre inkább érdektelenségbe fulladt „a székely terrorizmus”.

Bő két év után azonban – a vádak komolysága és a kezdeti médiafigyelem ellenére – még mindig nem látni tisztán a „terrorcselekmény” kapcsán. A román terrorelhárítás által őrizetbe vett két székelyföldi fiatalembert 2016 nyarán kiengedték a börtönből, 2017 áprilisában pedig az alkotmányos rend erőszakos megváltoztatására irányuló kísérlet helyett csupán pirotechnikai eszközökkel való visszaélésért ítélték el őket – mégpedig az előzetes letartóztatásban már letöltött időre (Székelyhon 2012). Az irredenta szervezkedés vádjá azonban továbbra is a székely kisváros és az egész régió fölött lebeg, miközben az ügyet övező kérdések közül számos megválaszolatlan maradt (Szócs 2017).

A helyi lakosság jó része ugyanakkor kezdettől fogva hitt a vármegyések ártatlanságában: már 2015 végén tömegesen vonultak az utcára Kézdivásárhelyen, de tüntettek Sepsiszentgyörgyön és további székelyföldi településeken is. A megmozdulások jelszavaivá váló szövegek a két fiatal ártatlanságát és az igazság feltárását követelték: „Igazságot Istiéknek!”, „Terroristák nem vagyunk, igazságot akarunk!”, „Szabadságot Istvánnak!”, „Szabadságot Zoltánnak!”, majd a rendszeressé váló tüntetéseken már sokan táblákkal vettek részt: „Terroristák nem vagyunk!”, „Igazság tárgyalást”, „Terroristák nem vagyunk, igazságot akarunk! Hazug korrupt hatalom, engedjétek szabadon!”, „Ébredjétek, székelyek!”.

3 2015. november 13-án Párizsban terrortámadás-sorozatot követtek el a város különböző pontjain. A terrortámadásban 120 ember vesztette életét és több mint 200-an sérültek meg.

1. ábra. Szolidaritási tüntetés az őrizetbe vett Beke István mellett.
Sepsiszentgyörgy, 2015. december

Forrás: Albert Levente fényképfelvétele

A helyi sajtó nyilvánossága, a politikusok beszédei, a tüntetések sorozatai rávilágítottak arra, hogy a HVIM tagjai ellen felhozott vádak a lakosság megalapozatlanok, a HVIM-et pedig tisztességes székel fiatalok szervezetének tartja. A következőkben a szervezet helyi beágyazottságát, működését és az erdélyi magyar politikai térben elfoglalt helyét fogom megvizsgálni. Habár úgy tűnik, a magyar radikalizmus és szélsőjobb gyakorta tematizált jelenség, és a 2015-ös eset rá is világított fontosságára és bonyolultságára, mégis egy alapos oknyomozó újságírói munkán kívül nem születtek elemzések a téma kapcsán. A terepmunka, a médiában megjelent (román és magyar) újságcikkek és a szakirodalom alapján két nagyobb kérdés rajzolódik ki: egyrészt a magyarországi és erdélyi radikális jobboldali hálózatok összefonódása, a kulturális transzferek kérdése, másrészt magának a szcénának a helyi beágyazottsága, viszonya az erdélyi magyar politikai szereplőkkel, a román állam képviselőivel⁴ és a román radikális szervezetekkel.

Terepkutatás és a téma keretezése

2015-ben több hónapot töltöttem Székelyföldön terepkutatás céljából, a székely zászló társadalomtörténetét tanulmányozva. Így jutottam el a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom tagjaihoz, akik ugyan marginális pozíciót foglalnak el az erdélyi magyar politikai térképen, és számukat tekintve is kis mozgalomról van szó (körülbelül 50 állandó taggal), de ideológiai és identitáspolitikai szempontból karakteres megnyilvánulásai, a zászló performatív használata és tapasztalataik miatt fontos szereplői a kutatásomnak.

A HVIM tagjai aktívan részt vesznek az erdélyi magyar emlékezetpolitika alakításában, egyes helyszíneken pedig elismert közösségi és hiteles politikai szereplőként lépnek fel. Kézdivásárhelyen, a későbbi letartóztatások színhelyén, a szervezet tagjai rendszeresen

⁴ Itt olyan, a radikális szcéna kohéziójára, hétköznapi tapasztalatára és ideológiájának újratermelésére hatással levő szervezetekre gondolok, mint a rendőrség, a csendőrség és főleg a titkosszolgálatok. A későbbiekben bővebben szó esik majd azokról a tapasztalatokról, amelyeket a HVIM tagjai általában összegyűjtenek, és amelyek bizonyítják számukra a román állam magyarokkal szembeni elnyomását, a megfélemlítést stb.

kezdeményeznek megemlékezéseket, felvonulásokat, tevékenységeikkel (gyerektábor, gyerekfoglalkozások, idősek látogatása, karácsonyi ajándékozás stb.) a civil társadalom fontos alakjaivá váltak. A zászló kutatásának szempontjából azért volt számomra fontos felvenni a kapcsolatot a HVIM-mel, mert ugyan használják a kék-arany székely zászlót nyilvános akcióik során, ezzel elismerve a székelyföldi autonómiamozgalom melletti elkötelezettségüket, de ideológiailag fontosabb számukra a vörös-fekete, az úgynevezett „harci székely zászló”. Ez a szimbólum a székely etnikai és területi függetlenség melletti kiállást testesíti meg.

Ebben a tanulmányban a 2015 nyarán készült interjúkat használok, főleg azokat, amelyek a szubkulturális identitást, az elköteleződést és a szervezet működését érintik. A HVIM erdélyi vezetőjével készült beszélgetés a terepezés számára mérföldkőnek számított, mivel sok olyan ideológiai pontra és összefüggésre mutatott rá, melyek addig egyfajta vakfoltnak számítottak a kutatásomban, például a szervezet helyi beágyazottságával és a helyi szervezetekkel folytatott együttműködéssel kapcsolatban. Később közös kocsmázás során volt alkalmunk beszélgetni több résztvevővel, és számos történet került elő a tagok lehallgatásáról, megfélemlítéséről és időnkénti követéséről. A kocsmai beszélgetés mellett az Erdélyi Magyar Ifjak (EMI) 2015-ös táborában nyílt alkalmam több ízben is beszélgetni HVIM-tagokkal, itt készült egy interjú egy nagyváradi és egy egykori szatmárnémeti taggal, akik árnyalták a HVIM hálózatának Székelyföld-központúságát, és meséltek saját lokális (részben eltérő) tapasztalataikról.

A kézdívasárhelyi kapcsolatfelvételen két újságíró volt segítségemre, mindkettőjük készített már interjút a szervezet tagjaival. A kiegyensúlyozott és baráti hangulatú beszélgetések során kérdéseimre nyílt válaszokat kaptam a szervezet vezetőjétől, a későbbi beszélgetésekben azonban többször is éreztem, hogy nem igazán bíznak bennem. A szervezet stratégiájának azonban fontos része, hogy minél több információt, részletet közöljenek a nyilvánossággal, és ezzel védjék magukat az esetleges hatalmi visszaélésekkel szemben, ami később a terrorvád során hasznosnak bizonyult (időpontok, az elhangzott beszélgetések és a megszólalók tekintetében az ügyészégi bizonyítékok és a vádirat sok pontatlanságot tartalmazott).

A terepmunka rávilágított arra, hogy milyen szociokulturális hátterű fiatalokat rekrutál a szubkultúra, és milyen mélyen összefonódik ez a települések és általában a Székelyföld ellentmondásos viszonyaival. Alapvető tapasztalat a külföldi vendégmunka, aki pedig a munkanélküliség ellenére a családi hátterének köszönhetően a városban vagy a régióban tud maradni, családi vagy kisvállalkozóként működik. A vendégmunka és a vállalkozások tapasztalatai a tagokat megerősítik abbéli ideológiai hitükben, hogy a román állam strukturális problémái a székelyföldi régióban az etnikai dimenziókkal is kiegészülnek.

Másrészt azt is megmutatta, hogy a szervezetben a nők szerepe másodlagos, leginkább egy-egy tag barátnőjeként vesznek részt a tevékenységekben, és folyamatosan megmaradnak a tradicionális női szerepekben. A szervezet hierarchikus felépítése kizárja a nőket a vezetői pozíciókból – erre már testi „kondíciójuk” sem teszi őket alkalmassá, de a hatósági vegzálások során sem tudják bizonyítani „rátermettségüket”, mivel olyankor a hagyományos szerepeknek megfelelően háttérbe vonulnak. A szervezeten belül a gondoskodásban, a gyerekekkel való foglalkozásban, az online felületek kezelésében vagy szabadidős tevékenységek kivitelezésében vesznek részt.

A székelyföldi terepmunka során a helyi politikai és közéleti szereplőkkel is készültek interjúk, amelyek során folyamatosan reflektálni próbáltam a radikális jobboldal jelenlétére. Ezt több politikai vezető nehezményezte vagy próbálta bagatellizálni, „helyi vagányoknak”,

„csínytevőknek”, de komolytalan figuráknak állítva be a HVIM tagjait. Azonban a terrorvád és a két vezető letartóztatása nyomán megszerveződött tömeges szimpátiatüntetések a politikai szereplők jó részét is – alapvetően az RMDSZ-en kívül mindegyik, székely identitáspolitikával foglalkozó szervezetet – mozgósították. Habár egy kis létszámú politikai szubkultúráról beszélhetünk, akcióik, társadalmi gyakorlataik és a helyi, erdélyi, román állami és magyarországi szereplőkhöz fűződő viszonyaik jól szemléltetik a székelyföldi társadalmi változásokat.

A szakirodalom elég jól feltérképezte a magyarországi radikális jobboldal terjedésének gazdasági (Grajczár és Tóth 2011) és strukturális magyarázatait (Halmai és Kalb 2011), a szélsőjobb iránti társadalmi keresletet (Krekó, Juhász és Molnár 2011), a politikai elkötelezettséget és egyéb értékrendbeli választások összefüggését (Karácsony és Róna 2010; Krekó, Juhász és Molnár 2014), a szélsőjobb transznacionális terjeszkedését (Mareš 2006; Dočekalová 2006), nyilvánosságát (Barkóczy 2010; Jeskó, Bakó és Tóth 2012; Malkovics 2013) és a nemzeti eszme szerepét a civil tevékenységekben (Zakariás 2014), az ideológia populáris kulturális keretezését (Feischmidt 2014; Feischmidt és Pulay 2014), illetve a csoport autenticitásának megfogalmazására alkalmas reprezentációk gyökerét (Glózer 2014). Az újnacionalizmus⁵ és ősmítoszok összefonódását és közönségük vizsgálatát több munka is tárgyalja, például Povedák István (2012) terepleírásai és Hubbes Lászlóval szerkesztett közös kötetük (2015), valamint Kolozsi Ádám történeti dimenzióba helyezett, újpogány közösséget vizsgáló dolgozata. Ezek a tanulmányok a kulturális termelés és fogyasztás kérdését érintették, de a kulturális fogyasztás mintáinak exportját, a kulturális transfereket kevésbé tárgyalták. A határon túli radikális közösségek és magyarországi testvérszervezeteik viszonya ezekben a kutatásokban csak esetlegesen bukkan fel (lásd Feischmidt és Pulay 2014), annak ellenére, hogy a magyarországi újnacionalizmus egyik alappillére a történeti Magyarországgal kapcsolatos kulturális és politikai diskurzustermelés (Feischmidt 2014). Tanulmányom ebben a kontextusban vizsgálja az újnacionalizmus jelenségét a szubkultúra-kutatásokból ismert teoretikus fogalmak segítségével.

Az erdélyi magyar radikális szubkultúrák vagy jelenségek kutatása nem történt szisztematikusan. A töredezettség annak is köszönhető, hogy a radikalizmus diskurzusa a romániai kontextusban egy erősen magyarellenes beszédmód része volt. A politikai diskurzusokon túl román nyelven – a magyar nyelvterülethez hasonlóan – valóságos szubkultúra épült a na-

5 Az újnacionalizmus fogalmát Feischmidt Margit és szerzőtársai következőképpen definiálják: „az újnacionalizmusra úgy tekintünk, mint a nacionalizmusnak a megváltozott társadalmi és politikai körülmények között, elsősorban a globalizáció és a transznacionális folyamatok hatására megjelenő, és nagymértékben az ezekre a folyamatokra válaszként születő formájára” (2014: 15), majd „nem állami, hanem politikai, civil és piaci keretek között létrejövő kulturális termékek és diszkurzív formák alakítják, amelyek elsajátítása a mindennapi praxis során történik meg” (2014: 20). Jelen elemzés keretét annyiban bonyolítja a terepmunka helyszíne (Székelyföld), hogy a kulturális termelés és a diszkurzív formák, amelyek a hétköznapi gyakorlatokban realizálódnak, jellemzően a magyarországi nyilvánosságban alakulnak. A magyarországi gyakorlatokat és diszkurzív elemeket – antiszemitizmus, cigányellenes attitűd – elsajátítják ugyan a székelyföldi szcénában, ellenben sokszor nehézséget okoz az adaptálásuk kulturális referenciák és megélt tapasztalatok nélkül (például a „cigánybűnözés” kapcsán – a romákkal való együttélés problémái eltérően jelennek meg Erdélyben és Magyarországon, és ezt a tapasztalati űrt metonímiával töltik be – a fogalmat többször hallottam a bukaresti román gazdasági és politikai elitre vonatkoztatva használni. Az újnacionalizmus elméleti keretének fontos eleme a lokális és általában a román hatalommal való folyamatos találkozás, konfliktus. Habár a hálózat Magyarország-központú, a jelentések és gyakorlatok a helyi viszonyokhoz adaptálódnak, a jelentések sokszor kifordulnak, mások pedig kevésbé reprezentálódnak.

cionalista témákra, kialakult egy sajátos niche média a maga autentikus szerzőivel⁶ és egyre gyarapodó kulturális termékekkel. Az idesorolható szövegek központi motívumai a magyar nacionalizmus, szeparatizmus és irredentizmus, valamint az egységes román nemzetállamot és az erdélyi románságot fenyegető „magyar veszély”. Szerzőik – többnyire újságírók, nacionalista politikusok és/vagy nyugállományú katonatisztek, illetve az állambiztonsági szolgálatok egykori munkatársai és „műkedvelő történészek” – rendszeresen nyúlnak a „múlthoz”. Jellemzően etnocentrikus beállítottságuk, a történelmi mítoszok és sztereotípiák reflektálatlan használata, valamint az összeesküvés-elméletekre emlékeztető megközelítések miatt e szövegek színvonala rendkívül kiegyensúlyozatlan.⁷ Bár ez az irodalom nem sorolható be a professzionális történet- és társadalomtudományok szakirodalmába, és inkább azok periferiáin helyezkedik el, de szakszerű tudományos munkák híján hatásuk jócskán túlterjed a román nacionalista szubkultúra határain.

Az első, 1989 után született magyar írás, amely politikai megnyilvánulásaiokon keresztül definiálta a „radikálisok”-at, az 1991-es Agyagfalvi Nagygyűlést⁸ elemezte (Magyari, Magyar-Vincze és Birtók 1992). A három szerző az RMDSZ-en belül megalakult egyik platform, a Székelyföldi Politikai Csoport dokumentumait, törekvéseit – a székelyföldi autonómia és a romániai magyar társnemzeti státusz kivívását – és az agyagfalvi ünnepség később széles körben általánossá váló dramaturgiáját mutatta be. Itt az ünnepség résztvevői a gyűlekezés aktusán keresztül politikai közösséggé formálódnak: a beszélő az egész közösséghez szól, annak nevében szólal fel, áll elő követelésekkel, és „nyilvánítja ki akaratát”. Ez az egyetlen olyan tanulmány, amely a helyi „radikális” követeléseket, a „radikalizmust” próbálja meg a pontos társadalmi kontextusban látni. Sajnálatos, hogy a szöveg kéziratban maradt, ugyanakkor egyes oknyomozó riportokon kívül (Sipos 2014) azóta sem találok olyan munkával, amely kritikai és elemző szellemben írna a radikális jobboldali hálózatok erdélyi/székelyföldi létrejöttének okairól, működéséről, politikai gyakorlatairól.⁹ Ilyen értelemben egyedülálló Borbély Zsolt Attila munkássága, aki egy a nemzeti radikális álláspontot megjelenítő narratívát állít szembe a fentebbi tanulmányéval (Borbély 2015).

A továbbiakban először azt nézem meg, hogyan ágyazódnak be a helyi radikális jobboldali szervezetek a romániai és erdélyi viszonyokba, és milyen gyakorlatokat sajátítanak el *szimbolikus politikai cselekvéseik során*. Ehhez azt a relacionális viszonyrendszerek által fenntartott politikai mezőt vizsgálom meg, amelynek egyik kiemelt témája a múltszemlélet és a történeti múltra épített identitáspolitikai. *Mivel ezt a politikai mezőt az identitáspolitikai versenyes dinamikája tartja fenn, azt elemzem, hogy a HVIM hogyan lép be ebbe az erőterbe,*

6 A romániai helyzet megértéséhez fontos adalék, hogy a mainstreambe tartozó napilapok – mint például az *Adevărul*, a *Ziua* vagy az *Evenimentul zilei* – is gyakran közölnek hasonló jellegű írásokat (lásd Cosmeanu 2005). A nacionalizmust és a radikálisokkal kapcsolatos jelenségeket értelmező diskurzusokat sokszor a román nyilvánosságban „magyar kérdésként”, a székelyföldi autonómia és a magyar szélsőségesek kérdéseiként tárgyalják. A kereskedelmi televíziók és az internethasználat terjedésével e diskurzusok újabb és újabb fórumokat és műfajokat (talkshow-k, blogok stb.) hódítanak meg, nagyban befolyásolva a közgondolkodást (lásd Zahorán 2017).

7 A számos munka közül lásd például Millea (2004); Păpădie és Năstase (2005); Mustăță (2008–2009); Olteanu (2010); Țurlea (2010); Rogojan (2011, 2016); Andreescu és Bărdaș (2016). A román jobboldali szélsőségek elemzését lásd: Andreescu (2003).

8 Az 1848. október 16-ra Agyagfalvára összehívott, majd a magyar kormányzat támogatásáról döntő Székely Nemzeti Gyűlés évfordulójára szervezett „autonomista” megemlékezés.

9 Ha nem számítjuk ide azt a számos román elemzést, amelyek azonban az összeesküvés-elméletektől a politikai pamfletkeg és politikai tervekig terjednek. Később két példát is bemutatok ennek illusztrálására, amelyek a HVIM „terrorakcióját” értelmezik.

és *hogyan vívja ki saját, autentikus pozícióját*. Ezt követően főleg a radikális jobboldal autonóm működésével (a magyarországi hálózatokkal összefüggésben), valamint az ideológiáját tápláló tapasztalati horizonttal foglalkozom, végigkövetve, hogy szimbolikus akcióin keresztül hogyan termelődik a közösség képe és a csoportidentitás.

Reflektálatlanság, normalizáció és nemzetbiztonsági kockázat – a HVIM a romániai politikai mezőben

„*TERROR SICULORUM. Börtönbe szállították a székely »terroristákat«*” (Fótér 2016). „*Késleltetett hatású bombasiker a HVIM »terrorakciója«*” (Sipos 2015). „*Terrorvád: vádat emeltek a magyarok ellen*” (Magyar Nemzet 2016). „*Nekünk is megvannak a saját terroristáink! Egy december 1-jei történet magyar szélsőségekkel, petárdákkal, iróniával és külföldi kémekkel*” (Andronic 2015). „*A magyarok agresszivitása és a HarKov-i terrorizmus*” (Manolăchescu 2015). Többek közt ezekkel a címekkel jelentek meg beszámolók a terrorváddal letartóztatott kézdivásárhelyi férfiakról a magyar és román nyelvű médiában. Míg az első magyar cikk címe a „székelyek” elleni román hatalmi fellépést, a Székelyföld veszélyes területté nyilvánítását hangsúlyozza, a második inkább az események pontos leírását firtatja, kétségre vonva a terrorizmus mint definíciós keret alkalmasságát, a harmadik pedig a „magyarság” elleni „vádemelésként” értelmezi a két HVIM-tag letartóztatását. A következő – román – cikk címe ugyan valóságosként kezeli a magyar szélsőségeséget és a külföldi kémek jelenlétét, az ironikus hangfelütés inkább a civilizációs lemaradás diskurzusának kiforgatására utal („a romániai terrorizmus csak petárdával valósítható meg”), a második román cikk címe pedig a széles körben elterjedt nemzetkarakterológiára erősít rá, a magyarok nacionalizmusa, szeparatizmusa az agresszivitással magyarázható.

Mindegyik cím (és cikk) egy-egy viszonyulást jelenít meg abból a bonyolult erőteréből, amelybe a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Szervezet erdélyi, főleg székelyföldi hálózata ágyazódik. A terrorvád kapcsán a legnagyobb erdélyi magyar párt, az RMDSZ vezetője reakciójában azt jelölte meg problematikus pontnak, hogy a médiában kialakuló morális pánik (Kertész 2015; Transindex 2015a; Anghel 2015; Transindex 2015b) összemossa a letartóztatott radikálisokat a székelyföldi magyar, sőt az erdélyi magyar közösségekkel, kulturális törekvésekkel és hagyományörzésükkel, másrészt megbontja az internetikus viszony kényes egyensúlyát. Az RMDSZ számára a HVIM – a szervezet megalakulása óta – ezt a potenciális veszélyt hordozza, azaz hogy a román politikum diszkurzíve összemossa az erdélyi magyarokat a radikális csoportokkal és az irredentizmussal. Ennek az összemosásnak ugyanis hosszú hagyománya van, és az RMDSZ-nek megalakulása óta meg kellett küzdenie a legitimitását megkérdőjelező hangokkal, illetve a romániai magyarságot övező, történeti gyökerű bizalmatlansággal. Az RMDSZ román és magyar nyilvánosságnak szánt nyilatkozataiban gyakran egyszerre jelennek meg eltérő üzenetek: a kézdivásárhelyi terrorvád kapcsán például az RMDSZ nemcsak a radikalizmus bármilyen formájától határolódott el közleményében, hanem finoman utalt a román hatóságok eljárásával kapcsolatos szkepticizmusára is, mintegy rájátszva az ilyen jellegű erdélyi magyar előítéletekre (Maszol 2015). Az egyszerre „határozott és óvatos” elhatárolódás ellenére az RMDSZ mégsem fordult az őrizetbe vett vármegyeségekért tüntetők ellen, sajtójában pedig az erdélyi magyar közösség elleni újabb támadás képe rajzolódott ki (Mădrăgean és Oșan 2015).

A radikálisok RMDSZ-re irányuló kritikái főleg a párt „nemzetietlenségét”, korruptségét, a magyar önrendelkezési törekvések kampánycélokra való használatát hangsúlyozzák. Ugyanakkor bírálják politizálásának „öncélúságát” is, amely révén ráadásul a „balkáninak” tekintett „bukaresti” román politikai életbe integrálódott, „román párttá” vált (ezt érzékelteti, hogy a kritikákban gyakran a párt nevének román rövidítését használják: „udemere”). A viszony ellentmondásosságát azonban jelzi, hogy a vármegyések vezetője nem zárkózik el minden kooperációtól: „Az itteni pártok közül... nem a pártot nézzük, hanem az embert. Hogy ki az a polgármester, aki kiáll a székely zászlóért, ha RMDSZ-es is, akkor mi is odaállunk a háta mögé... Ha a székely zászlóval szembe fordul vagy beszarik, akkor mi is szembe megyünk vele” (HVIM-vezető, 29 éves).

A 2000-es évektől kezdődően az erdélyi magyar politikai mezőben autonóm szereplőként jelentek meg azok az RMDSZ-ből kivált csoportosulások, amelyek addig belső ellenzékként főleg a nemzeti és autonomista szárnyat képviselték. Ezek a csoportok – a Magyar Polgári Párt (MPP), az Erdélyi Magyar Néppárt (EMNP) és a Székely Nemzeti Tanács (SZNT) – elsősorban az identitáspolitikára helyezték a hangsúlyt, versenyhelyzetet teremtve az addig monopóliummal bíró RMDSZ számára. Sajátos szerepet tölt be az Erdélyi Magyar Ifjak, amely szintén önálló tényezőként főleg helyi politikai kontextusba ágyazódik, tagjai és aktivistái később sokszor a helyi politikai és civil szervezetekben folytatják munkájukat. Az EMI többek közt események szervezésében is segített az EMNP-nek, az MPP-nek, de olykor a RMDSZ-nek is, amelyek cserébe felszólalási lehetőséget biztosítanak számára, és anyagiilag támogatják legfontosabb éves rendezvényük, az EMI-tábor megszervezését. Célkitűzését tekintve az EMI nem irredenta szervezet, érdekeitől függően támogatja a mainstream erdélyi pártokat, és kevesebb alkalommal konfrontálódik a román hatalommal, mint a HVIM. Ugyanakkor az EMI aktivitása szocializációs keretként szolgál a HVIM egyes tagjai számára is: például a nyári táborán – ahol állandó vendégként szerepel Vona Gábor, a Jobbik elnöke – a HVIM tagjai is rendszeresen részt vesznek. A HVIM ebben a politikai mezőben azokat szólította meg, akik a szélsőjobbaldali ideológiát és radikális nemzeti célokat a többi szereplőhöz képest militánsabban, „megalkuvás nélkül” vállalták fel.

Ugyanakkor nem egyértelmű az új politikai szereplők és az erdélyi HVIM viszonya sem. Az előbbieket ugyanis eleinte utánpótlásként kezelték a radikálisokat, de idővel fel kellett ismerniük, hogy a hitelességi versenyben azok ugyanolyan riválisokká váltak a számukra, mint az RMDSZ. A HVIM vezetői pedig ezekben az új szereplőkben sem találták meg azt a képviselői erőt, amely a közösségépítés felé csatornázná a politikai aktivitást. A HVIM szerint ezek az új pártok is csak hatalomszerzésre használják az identitáspolitikai mozgalmakat (a székely autonómia ügyét vagy az önrendelkezési mozgalmat), tehát hiteltelenek a magyar vagy székely ügy képviseletében.

Az erdélyi magyar politikai mezőtől közvetlenül függő nyilvánosság alapján véve reflektálatlanul viszonyul a HVIM-hez, ami mögött egyszerre húzódik meg a radikális jobboldal eltakarásának, illetve normalizációjának gyakorlata. A radikális jobboldali szervezetekkel kapcsolatban az elmúlt években három esetben fogalmazódott meg súlyos kritika vagy elhatárolódás egyes közszereplők és értelmiségi körök részéről: egy bevásárlóközpont elleni tüntetésen használt transzparenszek miatt Csíkszeredában („Szégyelld magad, megint zsidónál vásároltál!”, lásd bővebben Kiss 2010), Szegedi Csanád jobbikos képviselő marosvásárhelyi irodanyitása kapcsán és az Erdélyi Magyar Ifjak nyári táborának közpénzből való finanszírozása miatt.

Több székelyföldi politikussal és közszereplővel készült interjúban rákérdeztem a radikális jobboldali kapcsolatokra, a válaszokból pedig jól látszik a normalitássá, természetessé tevés gyakorlata vagy a radikális hálózatok jelentőségének relativizálása: „*Mi nem hívtuk meg a rendezvényre a HVIM-et, mások a céljaink, ők nem autonómiát, hanem Nagy-Magyarországot akarnak*” (B7, székelyföldi közszereplő). „*Nem tudok a HVIM-hez viszonyulni, eltérnek az elképzeléseink. Olvasok róluk, igen. Elolvasok róluk mindent. Nem bátorkodok értéket mondani. [...] [az Erdélyi Magyar Ifjak kapcsán] a témafelvetések, akár Wass Albert, székely zászlók kérdése, nyelvhasználat kérdése, azok helyén való témafelvetések, de a szándékok, gyakorlatok, megnyilvánulások, azokkal nem értek egyet*” (B12, magas tisztséget betöltő székelyföldi politikus).

Az EMI-tábor finanszírozása kapcsán Hargita megye tanácselnöke így érvelt:

A rendezvény minden szükséges engedéllyel rendelkezik, semmilyen veszélyt nem jelent (...) Megeszerzte nagyon sok táborot találhatunk, melynek programja egyiknek-másiknak nincs igénye (...) a rendezvényt támogatnunk kell, mivel az annak résztvevői olyan fiatalok, akiknek szülei adófizetői a megyének (Krónika 2009).

A cikk hozzátézi: „Borboly Csaba szerint ugyanakkor nem kell túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítani annak, hogy a meghívottak között van Vona Gábor, a Jobbik elnöke is” (lásd Krónika 2009). Egy vezető erdélyi magyar szociológus a magyarországi radikális jobboldal erdélyi terjeszkedését így értékeli:

Szociológiailag ezek nem jelentős rétegek. Ezekre a dolgokra a székelyföldi kisvárosokban élő fiataloknak egy rétege lehet fogékony, Kolozsváron vagy akár Marosvásárhelyen szerintem ezek a fajta radikális nézetek és ez a fajta radikális világlátás sokkal kisebb mértékben tud gyökeret verni (<http://erdelyfm.ro/tobben-is-tiltakoznak-az-ellen-hogy-irodat-nyisson-erdelyben-szegedicsanad-a-magyarorszagi-jobbik-europai-parlament-kepviselje/> letöltve: 2017. november 3.).

Ahogy az idézetekből jól kirajzolódik, a mainstream politikai szereplők kényesen vigyáznak arra, hogy tartsák a távolságot a radikális szcénától, óvatosságuk mögött a potenciális szavazóbázis és a radikális eszmékkel szimpatizáló idősebb korosztály megtartása állhat.¹⁰ A magyar politikum számára ugyanakkor kényelmes pozíciót biztosít, hogy a fiatalok felvállalják a konfrontatív szimbolikus akciókat, és gyakran ők teszik fel a kényelmetlen kérdéseket is – a politikai vezetőknek így nem kell attól tartaniuk, hogy meghurcolják őket a román vagy magyarországi médiában. Másrésztől a radikálisokhoz képest a román politikai elitben is folyamatosan tudatosodik az RMDSZ „szalon-”, mi több, „kormányképessége”.¹¹

10 A lazább-szorosabb összefonódások azonban több esetben is kimutathatóak a vezető erdélyi magyar pártok és a radikális csoportok között. Például a magyarországi radikális jobboldali hálózatokkal szimpatizáló szatmárnémeti RMDSZ-es polgármester a nemzeti vonalat próbálja meghonosítani a városban, míg Kézdivásárhelyen 2016-ban az Erdélyi Magyar Néppárt azt a Johann Taierlinget indította polgármesterjelöltnek, aki az Erdélyi Magyar Ifjak nyári táborában adott számot arról, hogyan újték ki a HVIM helyi tagjaival a CityParking céget. Ugyanilyen kapcsolat van az Erdélyi Magyar Ifjak egy-egy akciója esetében is, akik aláírásokat gyűjtöttek Székelyföld-szerte Tőkés László 2007-es európai parlamenti választási kampányában.

11 Salat Levente politológus ugyan egy interjúban illuzórikusnak nevezte azt a – romániai magyar politikai aktorok között elképzelt – „munkamegosztást”, amely eredményesebbé tehetné az autonómiatörekvéseket, ám bizonyos szempontból mégis létezik a szerepek egyfajta leosztása, ahol az RMDSZ tölti be a „szalonképes”, az EMNP, SZNT és a többi kisebb csoport az „aktivista”, a szélsőségesek/radikálisok pedig a „mumus” szerepét. Ebbe a felosztásba integrálódik – mintegy hallgatlagosan – a HVIM (lásd Kertész 2013).

A terrorváddal letartóztatott HVIM-tagok melletti szimpátiatüntetések jól megmutatták az erdélyi magyar politikai szereplők közötti viszonyokat és az RMDSZ-hez képest ellenzéki, „nemzeti” oldal szolidaritását. Az RMDSZ-en kívül a fentebb említett szervezetek mind-egyike utcára vonult és aktívan részt vett a tüntetéseken, nyilvános beszédekben bírálta¹² a román intézmények működését és a hiszterizált román nyilvánosságot.

2. ábra. Szolidaritás a pólón: egy résztvevő a 2016. március 10-i marosvásárhelyi Székely Szabadság Napján

Forrás: A szerző fényképfelvétele

A fentiekhez képest egyszerűen leírható a román közélet viszonyulása a HVIM-hez: azt a teljes elutasítás határozza meg. A magyar radikálisok ugyanis nem hajlandók elfogadni a trianoni és párizsi békeszerződések által szentesített status quót – azazhogy Erdély Románia részét képezi –, irredentizmusuk pedig jócskán meghaladja a Románián belüli autonómiát hirdető csoportosulások igényeit. A román politika szereplői és az állami hatóságok ennek megfelelően nemzetbiztonsági fenyegetésként kezelik létezésüket. Továbbá – ahogy már említettem – a román nyilvánosságban tökéletesen betöltik a mindenkori külső és belső ellenség szerepét, és ekképp a magyar közösségi igények delegitimálására is jól felhasználhatók. Ez a viszonyulás már a két világháború közötti időszakban is megfigyelhető volt, ezt támasztja alá a román hatóságok „irredentizmus”-fogalmának rendkívül tág értelmezése (Egry 2015). Ugyanez a megbélyegzési gyakorlat az államszocializmus idején is működött,¹³ és az 1989-es fordulat után is folytatódott mind a politikai diskurzusban (Zahorán 2014), mind az állami szervek részéről (Andreescu 2003).

12 Az egyik erdélyi politikus úgy kommentálta a HVIM vezetőinek letartóztatását, hogy az „bolhából elefánt, petárdából bomba”, amivel a szerinte eltúlzott reakciókra utalt. Bővebben lásd: http://kettosmerce.blog.hu/2016/03/18/gancsolt_hagyomanyteremes_a_szekely_szabadsag_napja_harmadszorra_kepriport (letöltve: 2017. október 2.).

13 Fodor János történész szerint: „A magyar kérdés, mint állambiztonsági probléma, ebben a korszakban [1956 után – szerk. megj.] tematizálódott, bár ideológiailag a román pártvezetés a nacionalizmus egyre nagyobb kihangsúlyozása mellett szállt síkra, ez végeredményben fontos mobilizációs eszköze volt a rendszernek. Ennek ellenére az állambiztonsági szervek előszeretettel bélyegezték meg az erdélyi magyarság azon elemeit, amelyek számukra gyanúsak voltak, nacionalista, irredenta, sovíniszta jelzőkkel. Ezeket a vádakokat, illetőleg fogalmakat igen képlékeny kontextusban használták, ugyanis nem ritka eset volt az, amikor a vádlottnak cselekedetei teljes mértékben eltértek a hivatalos szervek általi megbélyegzéstől” (<https://erdelyikronika.net/2017/01/05/a-securitate-munkamodszerei/> letöltve: 2017. szeptember 2.).

A „radikális” és „szélsőséges” jelző, a „nacionalizmus”, „irredentizmus”, „szeparatizmus” címkéi bármikor alkalmazható szinonimákként működnek, és a kisebbségektől elvárt lojalitás hiányára vagy elégtelenségére utalnak. Ez azonban oda vezetett, hogy e fogalmak rendkívül gyors „infláción” mentek keresztül az 1989 utáni román politikai diskurzusban. A kezdettől fogva szinte minden, határozottabb (radikálisabb) nemzeti megnyilatkozásra és jogkövetelésre vagy jogérvényesítésre használták. Noha sokáig elsősorban az RMDSZ-en belül Tőkés László és Szócs Géza nevével fémjelzett irányzatot, illetve a Reform Tömörülést illették a „radikális” címkével, szemben a „mérsékeltnek” nevezett szárnyal, de egy-egy merészebb beszédet követően az RMDSZ vezetését is könnyen besorolták a radikális nacionalisták közé (Timonea 2006). Ez a fogalmi és értelmezési keret a székelyföldi interetnikus viszonyokat elemző román szakirodalom és publicisztika jó részére is jellemző.¹⁴ A HVIM-nek a román államhoz való viszonyulását egyszerre határozza meg az ideológia és a hétköznapi tapasztalatok, amire később bővebben, külön fejezetben is kitérek.

Az erdélyi HVIM létrejötte és tevékenysége

Az erdélyi HVIM létrejöttéhez több fontos strukturális jelenség is hozzájárult. Mivel ezek részletes kifejtésére itt nincs mód, pontokba szedve foglalom össze a legfontosabbakat.

- 1) Az életminőség javulására vonatkozó kezdeti elvárások nem igazán teljesültek 1989 után: a gazdaság átstrukturálása – a piacgazdaság bevezetése, a privatizáció stb. – nem hozta el a „jólétet”, mi több, nőtték az életszínvonalbeli különbségek és megszorodtak a szociális problémák. A nyugati vagy magyarországi befektetések sem lendítettek fel Székelyföldet, amely romániai viszonylatban is egyre elmaradottabbnak számít (Bajtalan 2016), Bukarest fejlesztési politikáját pedig a magyar nyilvánosság kifejezetten diszkriminatívna tartja (Krónika 2016).
- 2) 1989 óta nem sikerült elérni a román többséggel szembeni emancipációra és elismerésre vonatkozó célkitűzéseket: sem a romániai magyarság társnemzeti státuszát, sem Székelyföld területi autonómiáját. A párhuzamos, kisebbségi nemzetépítési modell (Kántor 2000) egyre kevésbé jelent megfelelő választ a magyar kisebbséget a román nemzetállam és a globalizációs folyamatok részéről egyaránt érő kihívásokra. A romániai magyar érdekképviselet (az RMDSZ) fokozatosan integrálódott a romániai politikai elitbe, és professzionalizálódott, ami a társadalomszervezéstől való távolodásával is járt. A fordulat óta felépített, etnokulturális reprodukciót szolgáló intézményrendszert pedig saját politikai céljainak rendelte alá (Kiss, Barna és Székely 2013).
- 3) Sem az identitáspolitika, sem pedig a „magyar nemzetegyesítés” – a könnyített honosítás bevezetése – nem jelentett megoldást a fentebbi problémákra. (Az utóbbi anynyiban mégis, hogy a magyar állampolgárság megszerzése jelentősen megkönnyíti az elvándorlást [lásd például Kiss 2013: 92–93].) A strukturális lecsúszásra, a gazdasági világválságra adott magyarországi radikális jobboldali „válaszok” – a már említett újnacionalizmus – pedig egy olyan keretet biztosítottak, amelyben az identitáshoz kapcsolt kulturális termelés és fogyasztás politikai aktussá vált.

¹⁴ Az interetnikus kapcsolatokról lásd például Cobianu-Băcanu (1998); Lăcătușu (2004); Moiş (2014); Baltasiu et al. (2013); Tanasă (2016); vö. Bruno (2009). Erről bővebben lásd Biró (1998).

Magyarországon a rendszerváltást követően a radikális eszmék terjesztését és politikai képviselését a MIÉP vállalta fel (lásd Bernáth, Miklósi és Mudde 2005; Krekó és Meyer 2015), a kétezres évektől azonban ezeknek az eszméknek a Jobbik adott populárisabb formát, és dolgozott azon, hogy egy jól mozgósítható – főleg fiatalokból álló – tömegbázist alakítson ki. A magyarországi radikális jobboldal hálózata fokozatosan látványossá és látványosságá vált: tüntetések, megemlékezések, felvonulások, nyilvános koncertek, majd a Jobbik fiatalok körében mérhető sikere révén került egyre jobban a figyelem középpontjába.

Az „anyaországi”-„határon túli” történetileg kialakult viszonyok figyelmen kívül hagyása főleg a politikai elemzésekre jellemző.¹⁵ A magyarországi szervezetek folyamatosan jelen vannak Erdélyben, alakítják a politikai cselekvést és a helyi diskurzusokat. Ez hatványozottan igaz a radikális jobboldali szervezetekre, amelyek, szolidaritásukat kifejezve, nagy számban érkeznek egyes erdélyi rendezvényekre (például az Erdélyi Magyar Ifjak nyári táborába, a Székely Szigetre, a Csíksomlyói búcsúra, autonómiatüntetésekre stb.). A Jobbik is nagy lendülettel próbált terjeszkedni Erdélyben, alkalmazva a Fidesz bevált „receptjét”: a tusnádfürdői szabadegyetem („Tusványos”) mintájára támogatta az EMI-tábort, és irodákat nyitott Erdély területén (Sipos 2014b). Az eredmények azonban elmaradtak, és nem sikerült felvennie a versenyt a Fidesszel, a 2014-es magyarországi választásokon a határon túli szavazatok csak alig 2,28%-át szerezte meg. Ennek ellenére érezhető ideológiai hatása a társadalmi problémák diszkurzív megfogalmazásában, hálózataiba pedig az erdélyi közösségek is be vannak kapcsolva. Bár erdélyi jelenléte és akciói időről időre port kavarnak a helyi nyilvánosságban, a radikális jobboldal határokon átnyúló hálózatainak elemzése, a kapcsolatok dinamikája a tudományos érdeklődés perifériáján helyezkedik el.

A HIVM romániai hálózatát 2001-ben Toroczkai László magyarországi szélsőjobboldali aktivista és politikus hozta létre. A hálózatépítés az első időszakban főleg a magyar határhoz közel eső területekre koncentrált, ennek során Szatmárnémetiben és Nagyváradon tartottak „toborzást”. Ezt pár hónapos késéssel követte a székelyföldi csoportok megszervezése is. Ahogy az EMI kapcsán is megfigyelhető az elmúlt években, a HIVM is a magyar többségű székelyföldi településeken aktívabb. Jelen tanulmány keretei között nem lesz alkalom erre bővebben kitérni, de Székelyföld az ezredforduló után az etnikai színezetet nyerő szimbolikus politikai harcok kitüntetett terepévé alakult az autonómiamozgalom újjáéledésével, ami alapvetően egy elfogadóbb, olykor a radikális eszmékkel is szimpatizáló közeget hozott létre.

A HIVM 2003 körül kezdett el láthatóan is működni, napjainkban 14 településen van jelen.¹⁶ Romániában körülbelül 50–70 állandó, aktív tagja van a szervezetnek (az úgymond kemény maghoz 10-en, 15-en tartoznak), a központja Kézdivásárhely. 2009 óta saját nyári tábora is van az erdélyi HIVM-nek, a Székely Sziget a magyarországi Magyar Sziget helyi változata – zenei fesztivál ugyan, de a napközbeni programokat családosokra tervezték.

A HIVM tevékenységét alapvetően két nagyobb csoportba lehet sorolni: az elsőbe a karitatív és civil profilú, a másodikba a kifejezetten politikai célú akciók tartoznak. Mindkét

15 Ezek ugyanis a magyar társadalmat egyfajta „konténertársadalomként” mutatják be. A fogalom szisztematikus kifejtése Andreas Wimmer és Nina Glick Schiller 2002-es, a módszertani nacionalizmust elemző tanulmányában található, és alapvetően arra a jelenségre utal, hogy a valós hálózatok és kapcsolatrendszerek helyett az elemző egy politikailag lehatárolt terület népességének elemzésére fókuszál (Wimmer és Schiller 2002: 301–302).

16 A Székelyföldön Kézdivásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában, Szóvátán, Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen, Baróton, Vargyason és Gyergyószentmiklóson, Erdély többi részén pedig Kolozsváron, Nagyváradon, Torockón, Szatmárnémetiben és Nagykárolyban működik.

aktivitás kapcsán három viszonyuláson keresztül érthető meg a tevékenység ideológiai jellege: a *társadalmi gyakorlatok* („megvédeni a magyar kultúrát”), az *ellenségkép absztrakciója* (a román hatalom és az azt szolgáló elnyomók) és a politikai értelemben vett *marginalizált pozíciók* (a függetlenség a politikai pártokhoz képest) révén.

A karitatív tevékenység körébe tartoznak az adománygyűjtések és a közösség-szervezés. A helyi vállalkozók anyagi támogatásai általában kevésnek bizonyulnak, ezért a tagok alternatív finanszírozási módokat találtak ki. Az egyik ilyen a véradás. A szervezetek tagjai a közeli vérközpontokat keresik fel fél évente, a befolyt pénzt összeadják, és nyári gyerektáborokat vagy karácsonyi ajándékokat finanszíroznak belőle. Az adományozás módját a találatékonyság és a szűk lehetőségek határozzák meg. A vér motívuma a jótékonyági akciókban erősen szimbolikus, a nemzeti áldozatkészség megtestesüléseként és a(z) etnikai csoport mint) család metafora kiteljesedéseként működik. Mivel az akcióknak kicsi a nyilvánossága, az adakozás és az áldozathozatal megmarad egyfajta informális, szimbolikus keretben. „*Hát minden évbe' nagyon sok gyűjtést csinálunk. Illetve karácsonyra, amit ki szoktam emelni, régen eljártunk, hogy így szegény családoknak vittünk ajándékot, szegény magyaroknak, mert csakis magyaroknak vittünk! [...] Kitaláltuk, egy jó ötlet volt – egy marosvásárhelyi vármegyéstől, hogy adjunk vért. Elmentünk vérközpontba, vért adtunk. Így minden évben, idáig a hetedik alkalommal adtunk vért. Az egész csapat, persze itt is vannak, akik nem adhatnak, akik sárgásosok voltak, de azért így Erdély-szinten 50–60 tag és szimpatizáns adott vért*” (HVIM-vezető, 30 éves).

A magyar közösség fenntartása és támogatása a taggá válás esküjének szövegében is benne van. Az aktív segítségnyújtás is a szubkulturális tőkét gyarapítja, ezáltal a szervezet felértékelődik a helyi közösségek számára. A nagyobb karitatív akciók során – például a Bőjte Csaba gyerekotthonainak gyűjtöttek – a kézdivásárhelyi motoros klubok is besegítettek. A szervezethez kapcsolható politikai együttműködések egy-egy ügy érdekében akár hosszú távon is lehetségesek. Minden hasonló akció egyik fő motivációja a „magyar világ” restitúciója, a virtuális etnikai alapon szerveződő viszonyok és segítség fenntartása.

Ideológia és történelem

Míg a magyarországi nemzeti szélsőjobboldal kapcsán Feischmidt Margit antropológus azt hangsúlyozza, hogy az újnacionalizmus ideológiájának legfontosabb elemei között az antiszemitizmust, cigányellenességet, „Trianont” mint kulturális kódot és az establishment-ellenességet találjuk (Feischmidt et al. 2014), Erdélyben ezeket az elemeket átveszik ugyan, de folyamatosan áthangolják a helyi viszonyokra. Ugyanez érvényes a hozzájuk köthető gyakorlatokra is – a radikális jobboldali szcénában működő ügyvédi hálózat igénybevételére, a törvényesség korlátainak feszegetésére, valamint az európai parlamenti felszólalásoknak a sérelmek és problémák „üzenőfalaként” való használatára és egyéb, a hétköznapi élethez kapcsolódó know-how-ra.

Az interjúkból kiderül, hogy például a cigányellenesség egy olyan múlt felidézésének, működtetésének a diskurzusához kapcsolódik, amelyik a „régirendre” vonatkozik. A régi rend újrachonosításával a székelyek (magyarok) a románok és a romák fölött, hierarchikus rendben tagozódnának be a társadalomba. Ebben az elképzelésben azonban szükség van a helyi román és helyi roma közösségekre is: „*Magyarul beszélnek, persze, de a cigány, az*

cigány. Maradjon az cigánynak. Az kell tudja, hol a helye. Úgy konkrétan nem voltak még a cigányokkal olyan nagyobb problémáink” (HVIM-tag, 23 éves).

Az antiszemitizmusra külön rákérdeztem, de azon túlmenően, hogy ez a kérdés főleg magyarországi problémaként detektálható, és a nemzeti rock szövegein keresztül fontos a szubkultúrában, nem kaptam konkrét választ. Egy asztaltársasággal folytatott beszélgetésben egyedülként egy nagyváradai volt HVIM-tag beszélt arról, miért fontos a nemzeti oldal számára a „zsidó világ-összeesküvés” leleplezése, de az asztaltársaság a téma feszegetésére inkább zavartan viselkedett, csitították társukat, hogy ne „kezdje el megint”.

Magyarországhoz képest az is lényeges különbség, hogy Erdélyben az establishment-ellenesség a román hatalomra irányul, az erdélyi vármegyések csoportidentitását alapvetően a román rendfenntartó szervekkel és a bürokráciával való találkozások tapasztalatai határozzák meg. A találkozások sokszínűsége és a viszonyok kialakult rendszere (becsapni a rendőrt, megúszni a gyorshajtás miatti büntetést, jelbeszédet használni, kódolni a mondanivalót, igazoltatásnál és bármilyen jogszabálysértési eljárásnál tolmácsot kérni, kijátszani a hatalmat – csak helyi termékeket vásárolni, egymás között cserélni árut és kalákázni a „román pénz” kiiktatásával, cinkosan összekacsintani a helyi rendőrrel stb.) majdnem lefordíthatatlan a magyarországi radikális jobboldali hálózat „nyelvére”. A HVIM romániai csoportjai már a szervezet alapcélkitűzésével alkotmányba foglalt elveket sértenek: tagadják Románia nemzetállamiságát, megnyilvánulásaikban és beszédeikben a történelmi Magyarországot dicsőítik, ami Románia szuverenitását és határait kérdőjelezi meg, ezért a szubkulturális elköteleződésnek nagy a tétje.

Ebben az ideológiai keretben rendkívül fontos a történelem és a sajátos, romantikus nacionalista műltszemlélet. A múlt állandó referenciális tere az erdélyi magyar politikai mezőnek is. Az ismételten felidézett múltbéli események adják a közösség elbeszélhetőségének kereteit (ez különösen a független nemzet/natio mítoszában, a „szülőfölddel” kapcsolatos toposzokban, a szabadságért való önfeláldozás és a folyamatos közösségként való létezés diskursusában mutatkozik meg), az aktuális helyzetekre a történelmi párhuzamok mint a siker modelljei aktiválódnak. Másrészt ez a műltszemlélet az erdélyi magyar, de főleg székelyföldi nyilvános diskurszusok szintjén újra és újra megerősíti az *elnyomással, kisebbségi kiszolgáltatottsággal*, a román *„gyarmatosítással”* szembeni pozíciót, heroizálja a *„kiállást”* a magyar kultúráért, és nem mellelesleg támogatja ennek radikálisabb megnyilvánulásait is.

3. ábra. Vármegyések ünnepi felvonulása Kézdivásárhelyen, 2015. március 15.

Forrás: Bakk-Dávid Tímea fényképfelvétele

A történelemmel való foglalkozás azonban gyakran több lesz egyszerű időtöltésnél vagy öncélú „tudományoskodásnál”: az elbeszélésekben közösségi hivatássá vagy küldetésé nemesül. Például az egyik HVIM-vezető édesapjával készült interjúból kiderült, hogy magánmúzeumot működtet a székelyföldi kisvárosban, és – habár mérnök végzettségű – részletes pontossággal beszél akár szaktörténeti kérdésekről is (még hozzá figyelemre méltó spektrumon: a trianoni békeszerződés körülményeiről, Petőfi eltűnéséről, Kossuth különböző döntéseiről, a székelyek származásáról, a türk kulturális és genetikai kapcsolatokról). Véleménye szerint a közösséghez való tartozás „felvállalásának” az „igazi” történelem minél pontosabb ismeretével kell együtt járnia. Az interjúalanyaim között többen történelem szakon végeztek, az „igazság keresését” látják a történész szakma legfőbb célkitűzésének, és a közösség múltjának ismeretét „morális kötelességként” írják le.

A radikális jobboldali hálózatok akcióikkal szakítottak a kialakult emlékezetpolitikai dramaturgiákkal. Miközben egyrészt nem tagadják a hagyományos történelmi mozzanatok jelentőségét, sőt részt vesznek az erdélyi magyar társadalom beiktatott ünnepein, ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy ezen túlmenően is „cselekedni kell”. A trianoni békeszerződés emlékének ápolása, demonstratív felidézése nemcsak szimbolikus hadüzenetük a többségi társadalom és a vele azonosított állam felé, hanem a domináns erdélyi magyar politika kritikájaként is működik, vagyis *a radikális jobboldali szcéná felvállalja a kényes politikai és kulturális téma képviselését.*¹⁷

Trianon mint mítosz és metafora először az Erdélyi Magyar Ifjak megjelenésével intézményesült 1989 után. Ők vállalták fel a megemlékezések szervezését például Koltay Gábor Trianon-filmjének bemutatásával és vitájával a kolozsvári Protestáns Teológián, ismert és tekintélynek számító helyi történészek meghívásával (lásd Virginás 2006). A Trianon-metafora a radikális jobboldali szervezeten keresztül fonódott össze végérvényesen Wass Albert író emlékével is. Wass munkáinak szókimondása, szubverzív jellege már önmagában is „törvényellenes”, ezért a munkáit olvasni, a trianoni békeszerződést firtatni maga a román hatalommal szembeni ellenállás, vagyis politikai és jogi aktus (lásd Szabó T. 2009). Olyan, provokatívnak szánt események ágyaztak meg ennek az összefonódásnak, mint az EMI Wass Albert felolvasó maratonja, könyvakciók szervezése, 2011-től az Országos Wass Albert Találkozó, az író születésnapjára szervezett „Wass Albert erdélyi turné” vagy a születésének 100. évfordulója alkalmából Sepsiszentgyörgyön szervezett Wass Albert Hetek.¹⁸ Ehhez az emlékezetpolitikai akcióhoz időközben kapcsolódtak olyan HVIM-tagok is, akik hasonló események szervezését vállalták más településeken, például Kézdivásárhelyen.

A HVIM az „emlékezetpolitikai versenyben” olyan pozíciót foglal el, amelyben az identitás alapvető kódját a történelmi („Nagy-”) Magyarország képezi, a megtartandó örökséget az idealizált székely katonai hagyományok és érények alkotják. Mindeközben a hangsúly nem csak a „szókimondásra” és „meg nem alkuvásra” helyeződik, hanem az aktivitásra, vagyis a tagok akár a nyílt konfliktusokat is vállalják az elveikért.

17 2003-ban emlékeztek meg először Kolozsváron szeptember 12-éről, Észak-Erdély visszacsatolásának időpontjáról az Erdélyi Magyar Ifjak szervezésében. Ugyanígy a kétezres évektől a június 4-i megemlékezések is rendszeressé váltak és intézményesültek az RMDSZ politikai ellenzékeinek megemlékezésén keresztül. Természetesen nem elszigetelt jelenségről van szó: a román politikai diskurzusokon túl a bécsi döntés (ebben az esetben „diktátum”) évfordulója a hivatalos román emlékezetpolitikában is jelen van már a kilencvenes évek legeleje óta.

18 „Wass Albert krisztusi életutat járt: magasból indult, mélybe szállt, de magasra emeltetett. Sorsában rejtőzik a magyar keresztút és feltámadás. Erdélyi korszaka sikertörténet. Műveit olvassák, gondolatait idézik, írásait színpadra viszik és filmesítik. Regényei egy irodalmi felmérés szerint a legnépszerűbb könyvek között foglalnak helyet. Tiszteletére egyre több városban szobrot emelnek” (<http://magyarifjak.org/?id=189> letöltve: 2017. november 3.).

A történelem köré szerveződő ideológia jelentősége ellenére sokszor hiányoznak a lokális kapcsolódások, például az erdélyi, székelyföldi 1956-os eseményekre semmilyen referencia nem utal, sem az ötvenes években megalakult, tragikus sorsú Erdélyi Magyar Ifjak Szövetségéről (EMISZ), sem a Székely Ifjak Társaságáról (SZIT) nem halmozódott fel tudás a mai szervezetekben, a lokális események nem részei a szubkulturális tudásnak (Bottoni 2006). Hasonlóképpen, a kilencvenes években működő Székelyföldi Politikai Csoport vagy a székelykeresztúri Székely Ifjak Fórumának különféle megmozdulásai és dokumentumai mára szintén nem szolgálnak előképként, de még emlékképekként sem élnek tovább az erdélyi radikális jobboldali hálózatok nyilvánosságában, míg a politikailag jelenleg is aktív idősebb generáció számára ezek alapvetőek – és visszaköszönnek például az idősebb korosztály, Borbély Zsolt Attila és Árus Zsolt írásaiban.¹⁹

Nemzeti radikalizmus mint politikai szubkultúra

A magyarországi radikalizmus jelenségével kapcsolatosan több kutatás is kimutatta, hogy a hálózat „kulturális rendszerként”, a kulturális termelés és fogyasztás rendszereként működik – politikai, emlékezetpolitikai, civil és kulturális szerepvállalással (lásd Feischmidt et al. 2014). Ennek jellemzője, hogy virtuálisan összekapcsolja a különböző, földrajzilag elkülönülő régiókhoz, országokhoz tartozó lokalitásokat, egyúttal pedig – az adott ügyek mentén – megjeleníti azokat a saját nyilvánosságában. Az online média alapvető változásokat idézett elő a csoportdinamikákban, de a csoport alakulásában is: egyszerre biztosította a lehetőséget a közösségi identitás kialakítására, keretet a „szubkulturális tőke” felhalmozására és megmutatására, a hitelesség megfogalmazására és a csoportként való reprezentáció folyamatos fenntartására (McRobbie 1989: 73).

Fontos azonban látni, hogy míg a fogyasztás szempontjából ezek a csoportok csatlakoznak a magyarországiakhoz, a kulturális termelési folyamatokban jellemzően nem vesznek részt. A tudományosnak szánt ismeretterjesztő rendezvényekre főleg magyarországi előadókat hívnak meg, az élmény és szórakozás kiemelt figuráit Magyarországról turnéztatják, a politikai helyzetértékelések és a konfliktusos szituációk kezelésének magyarországi know-how-ját kritikátlanul alkalmazzák, és a globális folyamatok értékelésében is a Magyarország-központúság dominál.²⁰

A zene, a szórakozás és a fogyasztás egyéb módjai a jelentésadás és az ideológia kialakításának alapvető színterei. Habár napjainkban, az online és offline közösségépítés korában már nem beszélhetünk – a hetvenes évekbeli szubkultúra-kutatásokban megfigyelt – strukturális homológiáról (Hebdige 1979), mégis azt látjuk, hogy a zene, fogyasztás, politikai irányultság, attitűdök, kulturális gyakorlatok és viszonyulások mutatnak bizonyos együttjárást, a szemé-

19 Borbély Zsolt írásait lásd például az *Erdélyi Napló* hetilapban, Árus Zsolt cikkeit pedig a blogján: <http://blog.sic.hu/aruszolt/> (letöltve: 2017. november 12.).

20 Ezt azonban a romániai magyar jobboldali lapok nem értékelték negatívan. Például a 2015-ös menekült-hullám idején a magyar kormány a déli határon létesítetthez hasonló kerítés kiépítését tervezte a magyar–román határon is, ami az itt fekvő települések kapcsolati rendszerét is átvágta volna. Lásd például: <http://www.szek-helyek.ro/index.php/karpat-medence/anyaorszag/7935-migransok-toertek-at-a-hataron-megepuelhet-a-magyar-roman-hatarzar> vagy http://erdely.ma/magyarorszag.php?id=192393&cim=mar_dolgoznak_a_keritesen_a_magyar_roman_hataron (letöltve: 2017. augusztus 26.).

lyes strukturális helyzettel ez azonban nincs feltétlenül összefüggésben. Úgy a gazdasági hátter, mint a kor tekintetében a hálózat nyilvánossága heterogénnek mondható: a serdülőktől az idősebbekig, a családostól a helyi politikai aspiránsokig sokféle közönséget vonzanak a nagyobb események. Az akciók mellett megszervezett fesztiválok és egyéb közösségépítő találkozók tehát nemcsak a fiatalokat vonzzák. Az idősebb tagok sokszor családostól vesznek részt a HVIM programjain, a megemlékezéseken, a kalákában vagy a karitatív tevékenységekben. Földrajzilag is heterogén hálózatról beszélhetünk: míg a kézdivásárhelyi szervezet a legerősebb, neki van a legtöbb tagja, beágyazottan működik a helyi nyilvánosságban, kapcsolata van a helyi politikummal is, mindez nem mondható el például a nagyvári vagy kolozsvári szervezetekről. Az utóbbiak számára az is kihívás, hogy egy-egy ügy kapcsán kivívják a helyi magyar közösség szimpátiáját, de alapvetően kisebb a társadalmi támogatottságuk, mint a székellyöldi településeken. *„Arra vissza tudsz-e emlékezni, hogy mikor kezdtél el foglalkozni a nemzeti dolgokkal? – Amikor még nem volt meg a vármegye, akkor 4-5-en a társaságból akartunk tenni valamit, tesszük a dolgunkat, volt, hogy nagy szó volt, hogy március 15-én felvonultunk. Nyergestetőn koszorúztunk, ilyen dolgok voltak, csak úgy éreztem, hogy kellene valahová tartozni, hogy tudjunk nagyobb dolgokat elérni. A létszám végett is, meg sokkal jobban vannak kapcsolatok. Mindent lehet, van hová fejlődni”* (HVIM-tag, 29 éves).

A szabadidős tevékenységek és a szimbolikus akciók a szcénában alapvetően összefonódnak, a fogyasztás performatív jellegét az adja, hogy létezik egy folyamatos beszéd a szcena szubverzivitásáról, az olvasott vagy meghallgatott kulturális tartalmak ellenzékiességéről és azok összefonódásáról a nemzeti érzésekkel: *„Hatékonyabban tudnánk dolgozni. Az egész ilyen, például a Kárpátiának a száma: Ott, ahol zúg a négy folyó, s ilyen felcsattant, hogy ezt tenni kell, s kezdtem olvasgatni Wass Albertet. Nagyrészt Wass Albertet. Az Adjátok vissza a hegyeimet, a 13 almafa, zenében a Kárpátia”* (HVIM-tag, 29 éves). *„Zenében csakis nemzeti dolgokat hallgatunk, de mindenki különben azt hallgat, amit akar. Jó, románt éppen ne! Nekem azért fontos, mert ezzel fejezem ki az érzést, a közösségért... a zenében megvan minden, jól lehet beszélgetni, együtt énekelni, ünnepelni, emlékezni. A nemzeti zene megmutatja rendesen a nemzeti érzést, jól leírja szerintem. Azt nem kell mondjuk valakinek, hogy nem hallgathatsz román zenét, az magától lássa. Hát inkább nemzeti rockot hallgatnak a tagok”* (HVIM-vezető, 30 éves).

Ahogy az idézetekből kitűnik, a zenének kiemelkedő hatása van az ideológiai hangolásban, ugyanakkor az identitás megfogalmazásában is. Ennek ellenére sem alakultak igazán sikeres, helyi nemzeti rockzenekarok, az erdélyi fesztiválokon nem lépnek fel főműsoridőben erdélyi zenészek – az információáramlás egyirányú (Magyarországról a határokon túlra), igaz, a jelentés már lokálisan képződik.

A hálózatok létrejöttének szubkulturális jellege már a megalakuláskor, a toborzás lebonyolításában is megnyilvánult – Toroczkai László és társai turnészerűen járták az erdélyi magyarok lakta vidékeket, és léptek kapcsolatba a helyi érdeklődőkkel, fiatalok szervezeteivel. *„A Hatvannégy Vármegye mikor jött Erdélybe? Itt kikkel vette fel a kapcsolatot? – 2003-ban itt, Szentgyörgyön is alakult, illetve Kolozsváron, Toroczkai László alakította 2001-ben. Akkor ő átjött ide, Csonkaországból Erdélybe, s akkor ő. Csak akkor a román hatalom akkora nyomást mért rá a szentgyörgyire, az udvarhelyire, illetve a kolozsvárra is, hogy szinte... A tagok megjedtek, visszahúzódtak, és meg voltak fenyegetve, hogy nem végezhetik el az egyetemüket. Így rámentek és nagyon keményen megtörték őket!”* *„Engem a zene fogott meg! S akkor láttuk ezt a Magyar Szigetet, s akkor: »ezt a Magyar Szigetet ki szervezi?« Láttam, Hatvannégy Vármegye, s akkor ráírtam Toroczkai Lászlóra. S akkor ő eljött ide megalapítani a Vármegyét. Ide*

jött Kézdi! Írtam, így egy az egybe, mondtam: »szeretnék hozzátok csatlakozni, mi a feltétel, mondjad!« Azt mondta, hogy ősszel jönnek errefele, ülünk össze és beszéljessünk. S akkor jelent meg nemrég a könyve, Toroczka László: *Vármegyés a véres úton, s akkor itt egyből könnyv-bemutató volt, s akkor egyből meg is alakult négy fővel a Vármegye*” (HVIM-vezető, 30 éves).

A „vármegyéssé válást” egy harcias feladatként mesélik a tagok, aminek során meg kell tanulni a csoporttal együtt, összehangoltan működni, a csoportért és az idealizált hazáért (ebben az esetben a haza és a nemzet összecúsztat: Nagy-Magyarországot és a „magyarságot” jelenti) ténykedni. A család metaforája újra és újra előkerül a beszélgetésekben, a privát szférába húzódás, a normák betartása és egy szimbolikus család kialakítása ellenpontozza a nyilvános aktivitást, ahol a performatív harc zajlik. A szcénát családként határozzák meg, míg a környező, elnyomó „idegen hatalmat” a családot veszélyeztető külső tényezőként. *„A vármegyések a nap huszonnégy órájában vármegyések. Nem csak akkor, amikor egy rendezvény van. Az éjjel-nappal lehet. Tehát mi oda kell figyeljünk a viselkedésre...”* (HVIM-tag, 26 éves). *„Mi családként nevelünk mindenkit, mi egy nagy család vagyunk, jobban, rosszban együtt vagyunk, tehát hátat egymásnak sohasem fordítunk! Mindig valami megoldást találunk, bárkinek bármi problémája van. És most már sokunknak családja is van, a magyarságért így kell tenni!”* (HVIM-vezető, 34 éves).

A csoport a megtervezett közös akciókon keresztül formálódik, amelyeket felkészülési periódusok előznek meg. A hálózaton belüli hierarchia merev, az erdélyi hálózatért egy személy felel, ő nevezi ki a helyi szervezetek vezetőit, és ő koordinálja a nagyobb akciókat: *„Ez az egész felépítés nem úgy van, mint egy politikai rendszerben, vagy egy más... más szervezetekben, tehát itt, a vezetők kiemelkednek, saját magiknak azt kívívják, hogy vezetők legyenek. Azt a természet hozza, hogy ki hogyan kezeli, minél több áldozatot hoz, az emelkedik ki ahhoz, hogy átvegye a vezetőséget. Nálunk hierarchia van, tehát nincs ilyen, hogy szavazás, ez így magától értetődő! Mindezt mi döntjük el, a vezetőség dönti el, így emelkedtem én ki”* (HVIM-vezető, 30 éves).

A HVIM és a román nemzetállam

A radikális jobboldali hálózatok akciói a román nemzetállamiság megkérdőjelezésének sorozataként is értelmezhetők. Ennek különböző funkciói lehetnek az erdélyi magyar politikai diskurzusok szintjén: egyrészt szimbolikus vitatják Románia törvényeinek lokális legitimitását, ezzel fenntartva és újratermelve az etnikai határokat és az otthon és idegenség képzetét. Másrészt a hatalommal való konfliktusos találkozások a szimbolikus tőke gyarapítását eredményezik, nemcsak a radikális jobboldali hálózatokban, hanem az erdélyi magyar nyilvánosságban belül is. Harmadrészt nem csupán a román nemzetállami hatalommal, az erdélyi magyar kisebbségi és a magyarországi domináns politikummal szemben határozza meg magát a HVIM, hanem a román szélsőjobboldali radikális szervezetekkel szemben is, amelyek szimbolikus legyőzése, megalázása a csoport hősiesség küzdelmének és a „gyámolításra szoruló” határon túliak reprezentációjának leváltását szolgálja. A következőkben a „román nemzetállamisággal” való találkozások hétköznapi tapasztalatait vizsgálom meg.

Habár a HVIM támogat minden magyar identitáspolitikai törekvést, de diskurzusukat a célokat illetően egyfajta zavarosság, ellentmondásosság jellemzi: egyszerre beszélnek Székelyföld Románián belüli autonómiájáról, önállóságáról és a történelmi Magyarország visz-

szaállításáról. Ebből a szubverzív ideológiából következik, hogy a HVIM-be való belépéshez elengedhetetlen az „őszinte elköteleződés”. A tagság nem kockázatmentes, ugyanis a román hatalom intézkedései sokszor kihívások elé állítják a csoporttagokat. Az interjúkban ezek a történetek a szubkulturális tőke „materializálódásaiként” jelennek meg, olyan értelemben, hogy bizonyítják az elköteleződést, az önfeláldozást, az aktív és szisztematikus jelenlétet a helyi nyilvánosságban. *„Meg vagyunk nagyon figyelve, tehát telefonlehallgatás, tehát... az én barátnőmet például... annyi levelet kapott meg telefonhívást, hogy velem ne foglalkozzon, ha az egyetemet el akarja végezni, akkor... A dékán felhívta itt Brassóban, a dékán is meg volt ijedve”* (HVIM-tag, 29). *„Volt olyan Kolozsváron, hogy a dékán hívatta be, azt mondta, hogyha el akarod végezni az egyetemet, akkor lépjél ki a vármegyéből. Megkerestük a dékánt, s ott mittom' én, fenyegettük. Hát kilépett úgy hivatalosan, vagyis nem hivatalosan, csak mondta, hogy akkor végezze el a vizsgákat, a félévet, s lássák, hogy nem... nem tehetik meg, de nem akartuk meggyűjteni a lánynak... pont lány is volt”* (HVIM-vezető, 30 éves). *„Meg hát nekünk is nagyon sok idő kellett elteljen, hogy ezeket meg merjük csinálni, ezt... a csomó tapasztalat... ezt nem lehet egyik napról a másikra. És ezt élőben lehet, nem lehet olvasni, s megtanulod. Az életbe' ki kell próbálni, hogy mit bírsz, meg a pszichikai határok: rendőrség, annyian jönnek, maszkosok...²¹ ez meg kell érjen benned, ez az egész, míg megtanulod”* (HVIM-vezető, 30 éves).

A titkosszolgálattal és általában a hatalom képviselőivel szemben a tagok kifejezetten előítéletes véleményeket fogalmaznak meg. Negatív tapasztalataikat ideológiai síkon magyarázzák, és a román központosító állam elnyomásának megnyilvánulásaként kezelik. Ugyanakkor pedig az interjúban is említett saját módszereiket, például a dékán megfenyegetését vagy a rendőrök vegzálását – esetleges megalázását – a székely hagyományokkal és saját felsőbbrendűségükkel indokolják. Beszámolóik szerint minden akciójukat figyelem kíséri, és azok megszervezése elé folyamatosan adminisztratív akadályok gördülnek. Például a helyi nyári táborhoz engedélyeket kell szerezni, azokat sokszor nem, vagy csak későn állítják ki a hatóságok, az adóhatóság és a fogyasztóvédelem a tábor standjait folyamatosan ellenőrzi, sokszor elkoboz termékeket, a táborhoz szükséges kamionokat a közúti rendőrség is megvizsgálja, ami miatt késhet az infrastruktúra kiépítése, de problémákba ütközhet a tábor területének bérlése is. A tagokat és a táborozni érkezőket a rendőrség megállítja, ellenőrzi és rögzíti az adataikat, az esemény során pedig folyamatosan közúti ellenőrzéseket tartanak a környéken.

A hétköznapiak sem kevésbé kellemetlenek, a folyamatos megfigyelést, ellenőrzést nem mindenki tudja hosszú távon elviselni. Vannak, akik arról számolnak be, hogy autók kísérik őket, van, aki be tudja azonosítani az őt követő személyeket. Volt olyan tag, akinek a megélhetése került veszélybe a tagság miatt, és az is előfordult, hogy egy vállalkozót próbáltak ellehetetleníteni és kiszorítani a piacról. Egy, már az előző rendszerből is ismert megfélemlítési gyakorlat is felbukkant az interjúkban, ami a szűkebb közösség bizalmatlanságára és aggodalmára apellál: a HVIM-tag ajtója helyett a szomszédokhoz kopogtat be a rendőrség sürgős vagy komoly helyzetre hivatkozva. Ezek a tapasztalatok a Székelyföld román ellenőrzésének magyar narratíváiba illeszkednek, amelyek a régió integrációját a román állam erőszakos beavatkozásainak és hatalmi eljárásainak sorozataként jelenítik meg. Ezeknek a narratíváknak egyik központi eleme az Erdély Romániához kerülése óta mindmáig érvényesülő, a társadalmi-politikai berendezkedéseken is átívelő, magyarokra nehezedő titkosszolgálati nyomás folytonossága.

21 A romániai különleges egységek köznyelvi megnevezése (a román *mascați*-ból).

A terrorvád és a letartóztatás nem lepte meg a HVIM-tagokat, a szélesebb hálózatokban kikísérletezett know-how-t próbálták ebben az esetben is érvényre juttatni: kérték a magyar tolmácsot, információkat próbáltak szerezni az ügy pontos menetéről, és az online hálózaton folyamatosan „tudósítottak”. A helyi szervezet tagjai a többszáz fős szimpátiatüntetéseket is koordinálni próbálták. A jogi képviselőt végül nem a magyarországi tagszervezetet segítő Gaudi-Nagy Tamás látta el, de a nyilvánosság megszólításában neki is szerepe volt, Morvai Krisztina mellett. A két jobbikos politikus a román hatóságok eljárásának jogszerűségét kérdőjelezte meg a letartóztatások kapcsán, aláhúзва bennfentes és elkötelezett pozíciójukat.

A szervezetnek – a két vezetőt érintő terrorvádokon kívül – az interjúzás időszakában (2015-ben) körülbelül 30 bírósági ügye volt, amelyekből a HVIM többet meg is nyert. Ez annak is köszönhető, hogy a hatóságok sokszor úgy rónak ki egy-egy tagra pénzbírságot nem engedélyezett rendezvényen való részvételért vagy csendháborításért, hogy az illető bizonyíthatóan nem vett részt az eseményen (a tömeges bírságolást 2016-ban a Székely Szabadság Napján is alkalmazta a csendőrség, több olyan személynek is kiküldtek bírságot, akik nem vettek részt a megemlékezésen).²² A legtöbb HVIM-tagot a kézdivásárhelyi főtér felzászlózásáért bírságolták meg: miután a Kovászna megyei prefektus egy rendelettel megtiltotta a székely zászló használatát a köztereken, a döntéssel szemben a HVIM helyi vezetősége „elrendelte” a zászlók felhúzását és egész napos őrzését, kockáztatva a büntetést. A helyi lakosság körében ezek a performatív aktusok erősítik a HVIM képét mint a magyar közösség ügyéért elkötelezett, hiteles cselekvőjét.

Ezeket az akciókat a magyarországi szervezet vezetője folyamatosan figyelemmel kísérte, a helyi HVIM-akciókban részt vevők számára pedig fontosak a visszaigazolások. A tanulási folyamat során a nehézségeket a magyarországi hálózatok segítségével, tapasztalatával, tanácsaival hidalták át: *„Annak idején még első évbe’ a román média nem tudom melyik akciónkra így megmocskolt s bepergett, olyan rosszul esett nekem, nem az volt az igazság! Nézd meg, miket írnak rólunk, nem is igaz, azt mondta nekem Toroczka, hogy na úgy látom, jól dolgoztok! Hogyhogy jól dolgozunk, hát nem látod, miket írnak rólunk? Aszongya, akkor jól csináljátok, amit csináltak, így csináljátok!”* (HVIM-vezető, 30 éves).

Az említett példák is jól illusztrálják, hogy a hatalom és a szervezet találkozásait rendszerint a konfliktusok jellemzik. A tagok minden ellenőrzést, bírságot, fenyegetést, zaklatást ideológiai okokkal magyaráznak, és próbálják beépíteni az elnyomó és az elnyomott, de emancipálódó magyarok és a román hatalom szembenállásának diskurzusába. A hatalmi vegzálások és játszmák „hőstörténetekké” alakulnak a tagok hétköznapi találkozóin, hangsúlyozva a csoport jelentőségét és szükségességét, egyúttal erősítve a csoportkohéziót is. Az érzelmi elköteleződést az egyenruha és a csoporttaggá válás beavatási rítusa is növeli. *„... most is olyan kellemes meglepetés volt, ez egyik lány, most volt neki a ballagása, s a ballagási képeken vármegyés ruhába’ volt, és abban csinálta a képeket. Ez nekem, úgy éreztem, az én lányom, hogy felneveltem. Éreztem azt a... olyan kicsi dolog, de ezeknek ott belül kell érezni ezt az egész dolgot”* (HVIM-vezető, 30 éves).

Az állami intézményekhez fűződő viszony mellett ki kell térni azokra a tapasztalatokra is, amelyek a román szélsőségesekkel való találkozásokat jellemzik, mivel a nacionalizmus mechanizmusa alapján azokat is az állammal azonosítják. Romániában a legnagyobb, hasonló

²² A sajtó több ízben beszámolt arról, hogy a bírságokat törölték, lásd például http://foter.ro/cikk/20170220_szekely_szabadsag_napja_eddig_az_osszes_birsagot_torolte_a_birosag (letöltve: 2017. augusztus 3.).

jellegű „nemzeti radikális” szervezet a legionárius hagyományokat felelevenítő, a román nacionalizmus, ortodoxia és konzervativizmus értékeit vegyítő Noua Dreaptă. A Noua Dreaptă rendszeresen felvonul a székelyföldi településeken is, például a december elsejei román nemzeti ünnepen: 2009-ben Sepsiszentgyörgyön, 2010-ben Marosvásárhelyen, 2011-ben Csíkszeredában, 2013-ban, 2014-ben és 2015-ben Sepsiszentgyörgyön és – kisebb tömeggel – Kézdivásárhelyen vonult fel és tartott tüntetést.

4. ábra. A Noua Dreaptă tüntetői 2011. december 1-jén, Csíkszeredában.

A molinó felirata: Románia nemzetállam!/Szuverén és független!/Egységes és oszthatatlan!

Forrás: Zahorán Csaba fényképfelvétele

A magyar többségű városokban ilyenkor az ortodox egyház és a helyi román szervezetek lokális beágyazottságát felhasználva próbálnak mozgósítani, de szükség van más (román) településekről toborzott közönségre is. A felvonulások militáns jellege és az azokon elhangzó skandálások („Románia egy és oszthatatlan”, „Székelyföld nem létezik”, „Kifelé az országból a magyarokkal”) miatt az akciókat a helyi magyar lakosság provokációként és „a magyarság” elleni szimbolikus támadásként éli meg. A HVIM erdélyi vezetője a román helyiális szervezethez is ideologikusan viszonyul, és ezeket az utcai megnyilvánulásokat a *helyi rendtől* független, külső provokációnak látja. Több interjúban azt hangsúlyozzák a tagok, hogy a román radikálisokat – tőlük eltérően – nem a hazaszeretetük vezeti, hanem a provokációért járó juttatások: „Az ortodox egyház támogassa őket. Brassóban ilyen nagy kemény banda van. De az megint... ilyen focihuligánok. Törnek, zúznak. Nem úgy van, mint nálunk, hogy bármi rendezvény van, még a legutolsó üzemanyagpénzt is mi kell összeadjuk. Nekik: buszra felültek, megvan a fuszulykalevesük, vagy amit esznek, megvan az üzemanyag, minden, leítassák őket, s akkor... ők szívből ezt nem csinálják” (HVIM-vezető, 30 éves).

Konklúzió

Tanulmányomban a HVIM erdélyi szcénájának egyes elemeivel foglalkoztam, és ennek során olyan kérdésekre kerestem a választ, mint a hálózat jellege, működése, az elköteleződés mozzanatai és a csoport találkozásai a román hatalommal. Írásomban nem sok tér nyílt a HVIM társadalmi beágyazottságának kimerítőbb elemzésére, de megpróbáltam megérteni a

szervezet helyi közösségekben betöltött szerepét, valamint megvizsgálni azokat a praxisokat, amelyek a szervezet hitelességét és szimbolikus tőkéjét megalapozzák. Az interjúkból világosan kiderül, hogy a helyi politikai szereplők megpróbálják a HVIM akciót olyan módon használni, hogy azok ne lehetetlenítsék el az ő politikai céljaikat, másrészt megpróbálják ezeket az akciókat jelentéktelenként, fiatalos virtusként reprezentálni. A normalizáció és természetesség tétele folyamatainak háttérében az erdélyi magyar közösségben hagyományosan kialakult diskurzusok állnak, amelyek fókuszában az elnyomott, de emancipálódó és saját közösségét a „régí rend” emlékezetéből építő nemzeti kisebbség található. Ebben a régi rendben az etnikumoknak megvan a hagyományosan kialakult státusa, a ritualizált helyreállító narratívákon keresztül (közösségi ünnepek) pedig az erdélyi magyarság fenntartja kulturális fölényének illúzióját.

A román hatalom ugyanakkor kiemelt figyelemmel kíséri a magyarországi radikális jobboldali szervezetek erdélyi hálózatait, aminek fokozott karhatalmi jelenlét, kiutasítások, perek, hatósági engedélyek megtagadása és egyéb intézkedések az eredményei. A terrorizmus vádolt kézdivásárhelyi férfiak két éve elkezdődött ügye is kézenfekvő legitimációs keretet biztosít a román nyilvánosságban a székelyföldi „szeparatista törekvések” elleni fellépéshez, és ahhoz, hogy a mérsékeltnek és radikálisnak tekintett mozgalmak – igény szerint – egy kalap alá kerülhessenek. A terrorvád ugyanakkor kiváló alkalom a román hatalommal szembeni kollektív ellenállás hagyományának felelevenítésére is.²³ A HVIM hálózata számára ez olyan szimbolikus akció, amely újabb, ugyancsak legitimációs alapot biztosít a szervezeteknek, és amelyből a határokon átnyúló magyarországi politikai szereplők is profitálni tudnak. Vagyis a folyamatos szembenállásban, konfliktusban és határtermelésben bizonyos értelemben minden fél érdekelt: az etnikai vállalkozóktól az etnicizálás révén előnyhöz jutóig (erőszakszervezetek, klientúrák, szélsőséges erők stb.) sokan hasznot húznak belőle.

Hivatkozott irodalom

- Andreescu, Anghel és Dan Bardaş (2016): *Acțiunile separatiste care vizează România*. București: Editura RAO.
- Andreescu, Gabriel (2003): *Extremismul de dreapta în România*. Cluj-Napoca: Fundația CRDE.
- Andronic, Dan (2015): *Avem și noi teroristii noștri! O poveste de 1 decembrie cu extremism maghiar, petarde și spionii străini*. Interneten: <http://evz.ro/avem-si-noi-teroristii-nostri-o-poveste-de-1-decembrie-cu-extremism-maghiar-petarde-ironii-si-spioni-editorial-de-dan-andronic.html> (letöltve: 2017. november 7.).
- Anghel, Dan (2015): *Cum relatează presa din Ungaria incidentele petrecute în Secuime, de Ziua Națională a României*. Interneten: http://adevarul.ro/news/eveniment/tentativa-atentat-targu-secuiesc-relateaza-presa-ungaria-incidentele-petrecute-secuime-ziua-nationala-romaniei-1_565de7147d919ed50eca423c/index.html (letöltve: 2017. november 7.).
- Bajtalan Hunor (2016): Székelyföld a romániai régióépítés keresztútjében. *Magyar Kisebbség* 21(1): 7–37.
- Bakk Miklós (2016): A „székely terrorizmus” és a román „deep state”. *Élet és Irodalom*. Interneten: <http://www.es.hu/kereses/szerzo/Bakk%20Mikl%C3%B3s> (letöltve: 2017. november 7.).
- Baltasiu, Radu, Gabriel Săpunaru és Ovidiana Bulumac (2013): *Slăbirea comunității românești din Harghita-Covasna*. Editura Etnologică. București: Colecția de Studii Sociologice.
- Barkóczy Balázs (2010): A hazai radikális jobboldal térhódítása az interneten. *Médiakutató* http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_04_tel/04_radikalis_jobboldal_internet (letöltve: 2017. február 28.).
- Bernáth Gábor, Miklósi Gábor és Cas Mudde (2005): Hungary. In *Racist Extremism in Central and Eastern Europe*. Cas Mudde (szerk.). London: Routledge, 74–93.

23 A radikalizálódó Székelyföld-reprezentációt mint az elnyomás újabb szintjét lásd Bakk (2016).

- Bíró A. Zoltán (1998): „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról. In *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Bíró A. Zoltán (szerk.). Csíkszereda: Pro-Print, 167–178.
- Borbély Zsolt Attila (2015): *Az erdélyi magyar politikai érdekképviselet negyed évszázada*. Kolozsvár: Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács.
- Bottoni, Stefano (szerk.) (2006): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Bruno, Ștefan (2009): *Secuii si românii. Evoluția unei neînțelegeri*. Indianapolis: InterAcademic Press.
- Cesereanu, Ruxandra (2004): *Decembrie '89. Deconstrucția unei revoluții*. Iași: Polirom.
- Cobianu-Băcanu, Maria (1998): *S.O.S. – românii din Covasna și Harghita*. Târgu-Mureș: Editura Universității „Petru Maior”.
- Cosmeanu, Marius (2001): Antinosztalgia: magyarok a román nyilvánosságban. *Limes* 14(5): 75–95.
- Dočekalová, Pavla (2006) *Radical Right-Wing Parties in Central Europe. Mutual Contacts and Cooperation Politics in Central Europe*. Interneten: http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/6364/ssoar-pceur-2006-2-docekalova-radical_right-wing_parties_in_central.pdf?sequence=1 (letöltve: 2017. november 7.).
- Egry Gábor (2015): *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág.
- Feischmidt Margit (2014): Nemzetdiskurzusok a mindennapokban és a nacionalizmus populáris kultúrája. In *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Feischmidt Margit, Glózer Rita, Ilyés Zoltán, Kasznár Veronika Katalin és Zakariás Ildikó (szerk.). Budapest: L'Harmattan és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 7–48.
- Feischmidt Margit és Pulay Gergő (2014): Élmény és ideológia a nacionalista popkultúrában. In *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Feischmidt Margit, Glózer Rita, Ilyés Zoltán, Kasznár Veronika Katalin és Zakariás Ildikó (szerk.). Budapest: L'Harmattan és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 249–289.
- Fötér (2016): *Terror Siculorum. Börtönbe szállították a székely „terroristákat”*. Interneten: http://foter.ro/cikk/20160602_bortonbe_szallitottak_a_szekely_terroristakat (letöltve: 2017. november 7.).
- Glózer Rita (2014): A nemzeti identitás konstrukciója a magyarországi nemzeti radikális mozgalom ellenségtematizáló diskurzusában. In *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Feischmidt Margit, Glózer Rita, Ilyés Zoltán, Kasznár Veronika Katalin és Zakariás Ildikó (szerk.). Budapest: L'Harmattan és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 139–207.
- Grajczár István és Tóth András (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In *Új képlet. Választások Magyarországon 2010*. Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardos Róbert (szerk.). Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 57–92.
- Hebdige, Dick (1979): *Subculture. The Meaning of Style*. London: Methuen.
- Jeskó József, Bakó Judit és Tóth Zoltán (2012): A radikális jobboldal webes hálózatai (Jobbik: Egy network-párt természetrajza). *Politikatudományi Szemle* 21(1): 81–101.
- Kalb, Don és Halmi Gábor (szerk.) (2011): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York: Berghahn Books.
- Kántor Zoltán (2000): Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 11(3): 219–241.
- Karácsony Gergely és Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle* 19(1): 31–63.
- Kertész Melinda (2013): *Nem elég frusztrált a romániai magyarság az autonómiához?* Interneten: <http://itthon.transindex.ro/?cikk=21289> (letöltve: 2017. november 7.).
- Kertész Melinda (2015): *Ilyés Gergely a kézdi ügyről: felér egy médiahekkkel a DIICOT megnyilvánulása*. Interneten: <http://itthon.transindex.ro/?cikk=25668> (letöltve: 2017. november 7.).
- Kiss Előd-Gergely (2010): *Vádemelés a Székely Gárda ellen*. Interneten: https://kronika.ro/erdelyi-hirek/vademeles_a_szekely_garda_ellen (letöltve: 2017. november 7.).
- Kiss Tamás (2013): Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség* 18(3–4): 7–95.
- Kiss Tamás, Barna Gergő és Székely István (2013): A társadalomépítéstől a klientúra-építésig. Az RMDSZ és a magyar választók közötti kapcsolódás átalakulása. *Magyar Kisebbség* 18(2): 7–40.
- Kolozsi Ádám (2012): *Social Construction of the Native Faith. Mytho-historical Narratives and Identity-discourse in Hungarian Neo-paganism*. Central European University – Nationalism Studies: MA thesis. Interneten: www.etd.ceu.hu/2012/kolozsi_adam.pdf (letöltve: 2017. november 7.).

- Krekó Péter és Gregor Mayer (2015): Transforming Hungary-together? An Analysis of the Fidesz–Jobbik Relationship. In *Transforming the Transformation? The East European Radical Right in the Political Process*. Minkenberg, Michael (szerk.). London: Routledge, 188–206.
- Krekó Péter, Juhász Attila és Molnár Csaba (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 20(2): 53–79.
- Krekó Péter, Juhász Attila és Molnár Csaba (2014): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet változása Magyarországon. *socio.hu* 2014(4): 25–55.
- Krónika (2009): *Borboly Csaba kitart az EMI-tábor támogatása mellett*. Interneten: https://kronika.ro/erdelyi-hirek/borboly_csaba_kitart_az_emi_tabor_tamogatasa_mellett_/print (letöltve: 2017. november 7.).
- Krónika (2016): *Székely panaszáradat az amerikai nagykövetnek*. Interneten: <https://kronika.ro/erdelyi-hirek/szekely-panaszaradat-az-amerikai-nagykovetnek> (letöltve: 2017. november 7.).
- Lăcătușu, Ioan (2004): *Tendințe de enclavizare a unui spațiu românesc – Harghita și Covasna*. București: Editura România pur și simplu.
- László Márton és Novák Csaba Zoltán (2012): *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Mădrăgean, Vasile és Alina Oșan (2015): *UDMR condoamnă tentativa de atentat a lui Beke Istvan Attila și anunță că acesta este președintele filialei din Târgu Secuiesc a „Mișcării de Tineret 64 Comitate”*. Interneten: <http://www.mediafax.ro/politic/udmr-condamna-tentativa-de-atentat-a-lui-beke-istvan-attila-si-anunta-ca-acesta-este-presedintele-filialei-din-targu-secuiesc-a-miscarii-de-tineret-64-comitate-14905373> (letöltve: 2017. november 7.).
- Magyar Nemzet (2016): *Székelyföldi terrorvadás: vádat emeltek a magyarok ellen*. Interneten: <http://mno.hu/hatarontul/terrorvad-vadat-emeltek-a-magyarok-ellen-1343070> (letöltve: 2017. november 7.).
- Magyar Nándor László, Magyar Vincze Enikő és Birtók József (1991): *Ünnepélyes keretek közt „végre kimondani”. Adalékok az agyagfalvi ünnepség- és botrány hátterének feltáráshoz*. Kolozsvár: Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjtemény (kézirat).
- Malkovics Tibor (2013): A magyar jobboldali (nemzeti) radikálisok és a hazai „gárdák” az internetes kapcsolathálózi elemzések tükrében. *Médiakutató* (2). Interneten: http://www.mediakutato.hu/cikk/2013_02_nyar/02_nemzeti_radikalisok_social_networks_analysis.pdf (letöltve: 2017. november 7.).
- Manolăchescu, Dumitru (2015): „Agresivitatea ungarilor și terorismul HarCovian”. Interneten: <https://covasnamedia.ro/actualitate/editorial-agresivitatea-ungarilor-si-terorismul-harcovian> (letöltve: 2017. november 7.).
- Mareš, Miroslav (2006): *Transnational Networks of Extreme Right Parties in East Central Europe: Stimuli and Limits of Cross-Border Cooperation*. Interneten: http://ispo.fss.muni.cz/uploads/2download/Working_papers/ispo_wp_2006_8.pdf (letöltve: 2017. november 7.).
- Maszol.ro (2015): *DIICOT: bombát akartak robbantani a magyarok a román nemzeti ünnepen Kézdivásárhelyen*. Interneten: <http://www.maszol.ro/index.php/belfold/56756-diicot-bombat-akartak-robbantani-a-magyarok-a-roman-nemzeti-unnepen-kezdivasarhelyen%20és%20http://www.maszol.ro/index.php/kereso/50> (letöltve: 2017. november 7.).
- McRobbie, Angela (1989): Second-hand Dresses and the Role of the Rag Market. In *Zoot-Suits and Second-Hand Dresses: An Anthology of Fashion and Music*. Angela McRobbie (szerk.). London: Macmillan, 23–49.
- Milla, Zeno (2004): „Chestiunea Transilvaniei” versus „Problema transilvană”. București: Editura România Pur și Simplu.
- Mois, Vasile (2014): *Autonomia „Ținutului Secuiesc”: între himeră și trădarea României*. Cluj-Napoca: Eikon és Școla Ardeleană.
- Mustață, Constantin (2008–2009): *Teroare în Ardeal I–II*. București: Editura Roza Vânturilor.
- Olteanu, Gheorghe (szerk.) (2010): „Nu, nu niciodată!”, „Redobândirea hegemoniei maghiare în Bazinul Carpatic” în *documente I*. București: Editura România Pur și Simplu.
- Pál Judit (2013): Színek „háborúja”. A zászló mint nemzeti jelkép Erdélyben 1848-ban. *Századok* 147(3): 689–710.
- Păpădie, Bogdan és Gabriel I. Năstase (2005): *Războiul spionilor. În interiorul și dincolo de granițele României*. București: Editura Phobos.
- Patakfalvi-Czirják Ágnes (2016): Nemzeti csoportkép. A székely identitás mint kategória alakulása a rendszerváltás óta. In *Holtpont*. Földes György és Antal Attila (szerk.). Budapest: Napvilág Kiadó, 276–301.
- Povedák István (2012): MOGY. Egy neonacionalista fesztivál elemzése. In *Vallás, egyén, társadalom*. Barna Gábor és Kerekes Ibolya (szerk.). Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 123–143.
- Povedák István és Hubbes László (szerk.) (2015): *Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Budapest: MTA–SZTE Vallási Kutatócsoport.
- Rogojan, Aurel I. (2011): *Fereastra serviciilor secrete. România în jocul strategiilor globale*. București: Compania.
- Rogojan, Aurel I. (2016): *Factorul intern. România în spirala conspirațiilor*. București: Compania.

- Sipos Zoltán (2014a): *Vér nélkül nem lehet: magyar nemzeti radikálisok Erdélyben II.* Interneten: <http://itthon.transindex.ro/?cikk=23477> (letöltve: 2017. november 7.).
- Sipos Zoltán (2014b): *Kemény székely legények: magyar nemzeti radikálisok Erdélyben.* Interneten: <https://atlatszo.hu/2014/05/29/kemeny-szekely-legenyek-magyar-nemzeti-radikalosok-erdelyben-iii/> (letöltve: 2017. november 7.).
- Sipos Zoltán (2015): *Késleltetett hatású bombasiker a HVIM „terrorakciója”.* Interneten: <https://erdely.atlatszo.hu/2015/12/09/kesleltetett-hatasu-bombasiker-a-hvim-terrorakcioja/> (letöltve: 2017. november 7.).
- Szabó T. Levente (2009): Új magyar irodalmi nemzetépítés? Az új magyar irodalmi nacionalizmus kérdéséhez. *Korunk* (11): 33–43.
- Székelyhon (2012): *Alapfokú ítélet a székelyföldi terrorvád ügyében: letöltendő, amit már leültek az előzetesben.* Interneten: <https://szekelyhon.ro/aktualis/alapfoku-itelet-a-szekelyfoldi-terrorvad-ugyeben-letoltendo-amit-mar-leultek-az-elozetesben> (letöltve: 2017. november 7.).
- Szócs Levente (2017): *Saját társuk nyomta fel a 64 vármegyéseket.* Interneten: <https://erdely.atlatszo.hu/2017/01/30/sajat-tarsuk-nyomta-fel-a-64-varmegyeseket/> (letöltve: 2017. november 7.).
- Tanasă, Dan (2016): *Uitați în inima României.* Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica.
- Timonea, Dorin (2006): *Președintele PSD Alba cere demiterea vicepremierului Marko Bela.* Interneten: <http://romanalibera.ro/actualitate/proiecte-locale/presedintele-psd-alba-cere-demiterea-vicepremierului-marko-bela--51448> (letöltve: 2017. november 7.).
- Transindex (2015a): *A magyar közösség megőrzése ellen szólát fel az Active Watch.* Interneten: <http://itthon.transindex.ro/?hir=41327> (letöltve: 2017. november 7.).
- Transindex (2015b): *Miért szállították tálcán a sajtónak a „terroristaügyet”?* Interneten: <http://itthon.transindex.ro/?cikk=25667> (letöltve: 2017. november 7.).
- Țurlea, Petre (2011): *Români și unguri: 1940–2011.* Ploiești: Karta-Graphic.
- Virginás Péter (2006): A Trianon-különszám: egy médiaesemény diskurzusai. *Korunk* 17(5). Interneten: <http://korunk.org/?q=node/8186> (letöltve: 2017. november 7.).
- Wimmer, Andreas és Nina Glick Schiller (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks* 2(4): 301–334.
- Zahorán Csaba (2009): Románüldözés a Székelyföldön? Egy állítólagos etnikai tisztogatás története. In *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után.* Juhász József és Krausz Tamás (szerk.). Budapest: L'Harmattan és ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 268–298.
- Zahorán Csaba (2014): „A Székelyföld nem létezik!” A székelyföldi autonómia az 1989 utáni román politikai diskurzusban. In *Közép-Európa a 21. század közepén: regionális és civil társadalom.* Lagzi Gábor (szerk.). Veszprém: Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézet, 65–96.
- Zahorán Csaba (2017): *Magyar és román nemzetépítő diskurzusok a Székelyföldön 1989 után* (kézirat).
- Zakariás Ildikó (2014): A jótékonyág nemzetesítése iskolai programokban. In *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája.* Feischmidt Margit, Glózer Rita, Ilyés Zoltán, Kasznár Veronika Katalin és Zakariás Ildikó (szerk.). Budapest: L'Harmattan és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 341–370.

Ésszé a magyarokról

Mi a magyar?

Újratöltve – hetvennyolc év után

„*What (the fuck) is going on in Hungary?*” Vajon miért nincs ellenállás a magyar társadalomban a jelenlegi politikai elittel szemben? Vajon vannak-e mélyebb, történelmi okai ennek a tehetetlenségnek? – bombáznak kérdéseikkel külföldi kollégáim, ha egy-egy konferenciavacsorán egymás mellé sodródunk. Ilyenkor legszívesebben elmenekülnék az asztaltól, hiszen minden porcikámmal beágyazott vagyok abba a társadalomba és kultúrába, amellyel kapcsolatban azt várják tőlem, hogy – úgymond – „kiteregessem a szennyesét”. Ám be kell látnom, hogy az ő nézőpontjukból teljes joggal jelenek meg nemzeti közösségem képviselőjeként, úgyhogy kénytelen vagyok olyan válaszokkal szolgálni, amelyek relevánsak lehetnek egy brit, portugál, román vagy ausztrál (stb.) társadalomtudós számára. S miután ezt a kérdést már sokszor fölítették nekem, egyszer csak azon kaptam magam, hogy kiselőadásaim kezdenek koherens jelleget ölteni. Úgyhogy arra gondoltam: talán szerencsés volna hozzáférhetővé tenni töredékes gondolataimat – egyfajta problémafölvető munkaanyagként.

Hasonlóan más népek önmagukra vonatkozó nemzetkarakterológiáihoz, a magyar nemzeti jelleget illetően is rendelkezésünkre állnak pozitív és negatív előjelű populáris narratívák. Krasznahorkai László például így jeleníti meg az egyik végletet a *Báró Wenckheim hazatér* című, 2016-ban megjelent, korszakalkotó nagyregényében:

Nehéz megtalálni azt az alaptulajdonságot, melyre az összes többi fölfűzhető, mivel ha kezdjük a lompos rosszakarattal, az jó, de nem ás elég mélyre, ha azt mondjuk, te, rohadt magyar, hogy te az irigység, a kicsinyesség, a kisstúlúság, a tunyaság, a sunyi lopózkodhatnék, a szégyentelen gyávaóság, a becstelenség, az ámulásra való állandó készenlét s ugyanakkor a saját tudatlanságára, a saját műveletlenségére, a saját érzéketlenségére göggel felelő, hol kolbásztól és pálinkától, hol lazactól és pezsgőtől megsemmisítő lehetel egyik kivételesen undorító alanya vagy, aki hol az asztalra baszik, ha a szemébe mondják, és a kórképre a nagyképű tahóság, az otrombaságra való büszkeség hözöngő bunkójának agressziójával felel, vagy fondorlatos bosszúvágy támad benne az ellen, aki valódi vonásaival szembeesíti, amit soha nem felejt, s az első adandó alkalommal ezt a szembesítőt a földbe tiporja, kivégzi, meggyalázza... (430. oldal)

A másik véglet Ravasz László református püspök gondolataival szemléltethető. Írása a Szekfü Gyula által szerkesztett, 1939-es „*Mi a magyar*”-kötet első tanulmányaként jelent meg (címe: A magyarság):

Katonanemzet, pásztornemzet, földművelő nemzet, politikusnemzet egyképpen a magyar. A magyar ember az életet nem habzsolja nyugtalanul, mohón, mintha ma akarná felhajtani a holnapi kelyhet is, s ha eljön az órája, felindulás és javjészkelés nélkül dobja el a félig kiivott kelyhet. Nem csodálkozik, nem panaszkodik, nem szereti, ha szánják, s a holnapi nap árnyékával nem sötétíti el a máét. (...) A magyar szellem tagolt, nagy egységekben dolgozó, egyenletes, egyszerű, tömör. Nem hajlamos az elvonásokra; az absztrakció egy bizonyos magassága már nem érdekli, üressé és értelmetlenné válik számára. Nem hajlamos rendszerezésre sem, szereti a világ képét nagy egységekből állítani össze s köztük éppen csak a legszükségesebb kapcsolatot létesíti. Tömör annyiból, hogy gondolkodása és kifejezése súlyos; nincs meg benne a pattanó, szikrázó könnyűség még akkor sem, ha a játékoskedve egészen kifejlődött. Realisnak kell mondanunk a magyar szellemiséget és józannak. Egészen távol áll tőle a spekuláció, nem hajlamos az ábrándozásra. Mindehhez hozzájárul szellemiségének egyszerűsége. Nem a primitívseget értem ezen, hanem az ősi tehetségnek gyermeteg egészségességét és természetességét. A magyar lélek nem bonyolult, nem dekadens, nem kiélt, ereje nem „halk remegésekben” áll, jaj lett volna neki, ha kard és eke helyett „halk remegésekkel” akart volna ezer esztendeig fennmaradni! Egészen véve férfias nép; ahol igazán magyar a magyar, ott a férfiak a szebb példányok, a nő csak kísérőzene a férfiaság vezérszólamához. Sok tartalékerő rejlik még benne: ezer év óta van itt és még egyáltalában nem kopott el. Kedélyét tekintve, a magyar lélek uralkodó vonása a nyugodt, talán egykedvű külszín alatt elraktározott és rendben tartott érzelmesség. Alapjában véve hallgatag; nem is igen van kivel beszélnie, sem szántás-vetés, sem pedig verekedés közben nem lehet társalogni (19–20. old.).

Kétségtelen, a laikus nemzetkarakterológia fenti állításai távol állnak a tudományos gondolkodástól. Mindazonáltal úgy gondolom, az ilyen önostorozó vagy öndicsőítő narratívákban *mégiscsak van valami igazságmag* – nevezük azt értékrendnek, attitűdnek, mindennapi tapasztalatnak, habitusnak vagy társadalmi praxisnak –, amelyet már tudományosan is lehet vizsgálni. Az alábbiakban Norbert Elias *A németekről* című könyvének (mely németül 1989-ben, magyarul 2002-ben jelent meg) szellemében amellett szeretnék érvelni, hogy a magyar társadalomban is léteznek „nemzedékeken át makacsul visszatérő gondolkodási, érzelmi és cselekvési minták”, amelyek hosszú távon kikristályosodott struktúrák lenyomatai. Amikor tehát (nemzeti) habitusról beszélek, akkor – Elias és Bourdieu nyomán – a társadalmi praxis legkülönbözőbb területein érvényesülő, nem tudatosan rögzült és nem tudatosított, valószínűsíthető beállítódásokról (vagyis késztetettségekről, motivációkról, érzeltekről, hajlandóságokról, ízlés- és értékpreferenciákról), illetve adottnak vett, reflektálatlan viselkedésmintákról van szó, nem pedig tudatos és racionális cselekvési formákról.

Egy példával élve: viszonylag jó esélye van annak, hogy egy magyar ember a 21. században is hajlandóságot érezzen arra, hogy blicceljen a villamoson, jórészt függetlenül attól, hogy fiatal vagy idős, férfi vagy nő, falusi vagy városi, diplomás vagy sem (ugyanazt elmondhatnánk az adóköteles jövedelem eltitkolásával kapcsolatban is). Ugyanakkor egy holland ember esetében e hajlandóság(ok) megjelenésének jóval kisebb a valószínűsége, hiszen számára a villamosjegy – a társadalmi kötelékrendszer részeként – a nomosz rendjének fönntartását, s ily módon saját érdekeit és biztonságát szolgálja. Ha tetszik, a holland ember beállítódásai *végző soron* kapcsolatba hozhatók ama ténnyel, hogy Flandria – az európai városfejlődés fő motorjaként – a középkori kereskedelem egyik központja, ahol a szabad városi polgárok

már a 12–13. században fölszabadulnak a földesúri ítélkezés és a feudális kötöttségek hatálya alól, és saját jogrendszer, önkormányzatokat és igazgatási-politikai testületeket hoznak létre. Következésképpen *strukturálisan kondicionált*, hogy a németalföldi városi polgárok arra törekednek, hogy maguk végezzék el azokat a tevékenységeket, amelyek az antik Rómában még a rabszolgákra hárultak, hiszen így a kiváltságaikkal járó kötelezettségeik teljesítése és adójuk befizetése után több marad nekik. Más szóval, a hosszú távon érvényesülő holland polgári fejlődés sajátosságaival összefüggésbe hozható, hogy a hollandok az évszázadok során megtanultak a közösen létrehozott normarendszer szellemében, a *kölcsönös bizalom* és *fair play* alapján együttműködni a másik holland emberrel és a különböző társadalmi intézményekkel. Ezzel szorosan összefügg, hogy a holland parasztból kertész lesz, aki vállalkozóként egész Európát ellátja nemesített tulipánjaival, vagy hogy a németalföldi festők a 15–16. században már az öntudatos polgárokról készíthetnek portrékat.

Amikor „magyar emberről” vagy „holland emberről” írok, természetesen eszem ágában sincs azt sugallni, hogy valamennyi magyar és holland ember egyforma volna. Az általam választott leegyszerűsítő fogalmazás esélyeket, valószínűségeket, még pontosabban esély- és valószínűség típusokat hivatott jelölni. Nyilvánvaló, hogy vannak holland emberek, akik bliccelnek a villamoson, miképpen számos magyar ember is akad, akiben e gondolat szikrája sem merül föl. Vagyis az egyéni különbségeket és a társadalmi variációkat az alábbiakban zárójelbe teszem, és meglegésem azzal, hogy a nemzeti viselkedésminták *típusos* és *valószínű* jegyeire koncentrálok. Amikor a bliccelési hajlandóságot kapcsolatba hozom bizonyos társadalmi sajátosságokkal, ezzel nem próbálom azt sugallni, hogy ezek az összefüggések kizárólag a magyar kontextusban volnának érvényesek. Ellenkezőleg: úgy gondolom, a magyarokról szólva olyan általános érvényű strukturális sajátosságokra mutathatok rá, amelyek más, strukturálisan homológ nemzeti viszonylatrendszerben is megjelenhetnek. És amikor a 21. századi villamosjegy kapcsán egy-két mondat után eljutok a középkori városokig, nem azt kívánom sugallni, hogy a holland városfejlődés lenne az *oka* a holland ember mai viselkedésének, hanem azt szeretném érzékeltetni, hogy értelmezésemben a nemzeti habitus a mélymúltból származó, összetett függőségi viszonyok által kondicionált viselkedési mintázatok összességeként ragadható meg. Ezek a mintázatok szituacionálisan előhívhatók, mintegy „kikölcsönözhetők a nemzeti viselkedéstárból”, és anélkül, hogy pontosan tisztában lennénk eredetükkel, jó eséllyel strukturálhatják a különböző társadalmi beágyazottságú emberek viselkedését.

Magyarországon – szemben a Németalfölddel – a 15–16. században nem születnek festmények öntudatos polgárokról, mivel sem az öntudatos és cselekvőképes városi polgárok osztálya, sem az őket ábrázolni képes, kikristályosodott szaktudással és belső differenciálódással rendelkező festői szaktestület nem létezik. (A polgári igényeket szolgáló festők csak a 19. század végén jelennek meg mifelénk, noha Eyck testvéreket vagy van der Weydeneket akkor is hiába keresnénk közöttük.) S míg a nyugati város szembefordul a nemességgel, létrehozza saját gazdaságát, ezáltal a társadalmi fejlődés és a kialakuló állami intézmények modelljévé és motorjává válik, melyben a szabad városi polgár meghatározó szereppel bír, addig a magyar történelemben elenyésző a városok és a polgárság társadalmi súlya. Ha vannak is városok (mindenekelőtt a Felvidéken és Erdélyben), polgárai zömmel nem magyarok, az alföldi mezővárosokban pedig inkább a paraszti szabadságok öltének testet. A magyarországi polgárság cselekvőképes társadalmi erőként csak a 19. század második felében lép föl a történelem színpadára, ám akkor is túlnyomórészt idegen – zsidó és német – elemekből áll.

Következésképpen a magyar városfejlődés és polgárosodás töredékességéből és megkésett-ségéből adódóan a polgári mintázatok nem részei a nemzeti habitusnak.

Mi több, a nemzeti érzületű társadalmi gyakorlat – különösen a 19. század második felétől kezdődően – e polgári mintázatokkal *szemben* pozicionálja önmagát. Vagyis a magyar nemzeti habitus gyökerei elsősorban a magyar társadalomban nagy súllyal rendelkező két társadalmi osztály, a nemesség és a parasztság strukturális helyzetéből, illetve viselkedés-mintáiból eredeztethetők. Az alábbiakban egy hosszú távú történeti logika alapján próbálom vázlatosan összefoglalni a nemzedékeken át makacsul visszatérő intézményi struktúrák, az általuk kondicionált habitusok, az ily módon valószínűsített társadalmi gyakorlatok (praxis), majd az ezek által meghatározott reprezentációk és objektivációk főbb sajátosságait. Nézőpontom madártávlati: csupán az erdők körvonalait teszi láthatóvá, a fákat már nem. Más szóval: a nagystruktúrák és az alapvető viszonylatok hosszú távú átalakulásának vizsgálatára koncentrálok, azaz a Norbert Elias-féle *folyamatszociológia* hagyományába illeszkedik. Műfaja esszéjellegű tudományos próza, mely olykor-olykor – egyértelmű provokatív és figyelemfölkeltő szándékkal – nem idegenkedik a metaforikus, mi több, a *retorikai túlzás* kategóriájába tartozó bombasztikus megfogalmazásoktól sem.

A 19. század előtt

Szűcs Jenő 1983-ban megjelent, nagy ívű elemzésében ama „kísérteties visszahajlás” strukturális föltételeit kívánja rekonstruálni, mely Európa belső határait évezredes távlatban makacsul meghatározza. A három régió közül érdeklődésének fókuszába a Nyugat-Európához és Kelet-Európához (vagyis Oroszországhoz) viszonyított „Közép-Kelet-Európát”, s benne Magyarországot helyezi:

Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a „második jobbágyág” területét, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba–Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem fél évezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (csupán csak Tübingiánál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbinál végebben két „táborra”. Mintha Sztálin, Churchill és Rooseveltt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quót a császár halálának 1130. évfordulóján (11. old.).

Ha e „kísérteties visszahajlás” történeti föltételeit kívánjuk beazonosítani, Szűcs Jenő gondolatainak idézése előtt tanácsos Magyarország geopolitikai pozíciójára utalni, mely külső kényszerként határozza meg a lehetséges strukturális variációk és az általuk kondicionált beállítódások körét. Míg Nyugat-Európa vezető államai a tengerek birtokbavétele alapján az egész glóbuszt igyekeznek gyarmatosítani, Oroszország pedig Szibéria felé tud terjeszkedni, és egészen a Bering-szorosig eljutva létrehozta a világ legnagyobb országát, Közép-Kelet-Európának nincs módja expanzióra, nincs hová kitörnie. A modern fejlődés motorját jelentő városokat az ókortól kezdődően a könnyen megközelíthető tenger- és folyópartokon alapítják. (A Duna a Fekete-tenger felől a Vaskapun keresztül a 19. század végéig nem hajózható fölfelé, noha így is a magyarországi városfejlődés egyik legfontosabb infrastrukturális föltétele, hiszen a középkortól kezdődően mindenekelőtt ezen érkeznek a nyugati utazók és a kereskedők a Kárpát-medencébe.) És ugyan a középkori Európában megmarad a vízparti

városok túlsúlya, a 11. századtól kezdődően a szárazföld belsejét is igyekeznek kolonizálni: a Karoling-korszakban rengeteg mocsarat lecsapolnak, irtásokat létesítenek, föltörrik a szűzföldeket, így módon jelentősen csökkentve a műveletlen mezőgazdasági területek arányát.

Magyarország a közép-kelet-európai régió részeként a középkortól napjainkig a környező nagyhatalmak világrendszerének perifériáján helyezkedik el (legyen szó a Karoling Birodalomról, az Ottomán Birodalomról, Oroszországról, a Habsburg Monarchiáról, a Szovjetunióról vagy az Európai Unióról). Ez a régió évszázadokon keresztül az európai központú világgazdaság keleti perifériája, ahol a robotoltató mezőgazdasági nagybirtok a tipikus partner. Mi több, a magyarlakta területeknek a Habsburg Birodalom „világrendszerének” munkamegosztásában is az alárendelt keleti pozíció jut. Ebből fakad, hogy míg a nagy gyarmattartó országok számára a kolonizált népek alkotják az idegen, vagyis a *globális másik* kategóriáját, addig Közép-Európában a hatalmi helyzetű nemesség mozgásteret korlátozott: nincs hová terjeszkednie, nincs hová kitörnie, így gyarmatosítani is csak befelé és lefelé tud. Ezért a magyar nemesség számára a parasztság (és az alig létező polgárság) válik idegenné, vagyis egyfajta *lokális másikká*. Mindennek jellemző mutatója, hogy míg a kulturális vagy szociális antropológia tárgyát a távoli földrészek bennszülöttjei képezik, addig a magyarországi néprajz – hasonlóan a régió többi országaihoz – a társadalom alatti létre kényszerített parasztok világát kutatja.

Szűcs Jenő könyve a Kádár-rendszer értelmiségének egyik kedvenc bestsellere volt, ám manapság talán nem árt összefoglalni főbb állításait. Mindenekelőtt: Szűcs hangsúlyozza (joggal), hogy Nyugaton a kumulatív változások egyben struktúráváltozásokat is eredményeznek. A struktúrák magukban hordozzák önmaguk meghaladásának föltételeit, ezért az abszolutizmus arrafelé csupán történeti epizód (még ha több évszázadig is tart); az állam és a társadalom előbb-utóbb elválik egymástól, és az állam a társadalom derivátumaként jelenik meg. Magyarországon másfél évszázad alatt zajlik le mindaz, ami nyugaton ötszáz évig tartott, ezért szervezlenebb, nyersebb, elnagyoltabb, hibridebb a magyar változat. A rendies és a hűbéri elemek nem egymást követően fejlődnek ki, hanem egy időben léteznek, ezért nem alakul ki egy szilárdabb körvonalú intézményesség és ceremonialitás; csökevényes a hűbéri viszony szerződéses jellege, alig érvényesül az egyenlőtlen kölcsönösségi viszonya. Emellett hiányzik a hűbéri udvar, a lovagi milió és a lovagi kultúra, ezért nem alakul ki a lovagi irodalom sem, így a magyar nyelv- és irodalomfejlődés több száz éves lemaradásban van a nyugati mintákhoz képest.

Az is meghatározó strukturális sajátosság e régióban, állítja Szűcs, hogy az állam túlhatalommal rendelkezik, a gazdaságot és a társadalmat felülről lefelé igyekszik modernizálni – sokszor az önérdékét védő nemességgel szemben. A reformuralkodó (IV. Béla, Károly Róbert, II. József) jellegzetes közép-kelet-európai jelenség. Az állam túlbúrjázó, túlbürokratizált, alulról szemlélve ellenségnek, elnyomónak, kizsákmányolónak tűnik. Mindezzel összefüggésben aránytalanul széles a nemesség, mely a Nyugatra jellemző egyszázalékos arány helyett a népesség négy-öt százalékát teszi ki (Lengyelországban a legmagasabb ez az arány, 7–8 százalék). A magyar nemesek túlnyomó többsége parlagian műveletlen, ám „kiváltságolt szellemmel eltelt” kismemes, akit erős rendi öntudat jellemez, és – minden más csoportot kizárva – Werbőczy *Tripartitumát* lobogtatva azonosítja magát az „ország egész testével”. Vagyis a társadalomról és a nemzetről szónokolva lényegében a saját érdekeit képviseli. (Jellemző adat, tehetjük hozzá, hogy a 19. század elején a nemesek több mint fele nem rendelkezik birtokkal, egynegyedük pedig ún. kurialista, vagyis csupán nemesi telke

van, jobbagya nincs.) Ily módon a politika nem csupán az emberek feje fölött zajlik, hanem a rendi önérdek a társadalmi szabadság és a haladás ellenében fogalmazódik meg. A terheket a parasztságra hárítják: a jobbagya a földesúrnak robottal, az egyháznak tizeddel, az államnak adóval tartozik, plusz még katonáskodnia is kell.

És ami talán a legfontosabb (amit ugyan Szűcs is említ, de talán nem kellő nyomatékkal), hogy Magyarországon nem alakul ki a sűrű városhálózat. Következésképpen a városi létforma nem válik meghatározó strukturális tényezővé, mely – a folyamatos egyeztetési kényszerekből fakadóan – hosszú távon segíthetné elő a különböző csoportok békés, kooperatív együttélését. A polgári habitus, vagyis a racionális érdekegyeztetésen, civil kurázsinn és öntudaton alapuló konstruktív beállítódás alpmintázatai a középkori városokban kristályosodnak ki, és kicsiben, kvázi laboratóriumi formában hordozzák magukban azokat a strukturális elemeket, amelyek egy-két évszázaddal később majd az állam és a nemzet tudat kialakulását lehetővé teszik. (Erről részletesebben írok az *Erdélyi Társadalom* 2017/1-es számában a „Városi férffibeállítódások a középkorban” című tanulmányomban.)

A hosszú 19. század

Szűcs Jenő befejezi elemzését a 19. század elejénél, úgyhogy folytassuk innen! Kétségtelen, a 18. század végétől már akadnak Magyarországon szórványos próbálkozások a felvilágosodás szellemiségének meghonosítására (mindenekelőtt Hajnóczy József nevét kell itt említeni). A reformkorban azután Széchenyi és Wesselényi, Deák és Kossuth meg a többiek, minden konfliktusuk dacára, rengeteget tesznek annak érdekében, hogy a rendi nacionalizmust a liberális nacionalizmus váltsa föl. Anélkül, hogy elmerülnénk a 48-as forradalom és szabadságharc, majd az utána következő önkényuralom részleteiben, megállapítható, hogy a liberális magyar nemesség élcsapatának meghatározó szerepe van abban, hogy a kiegyezéssel megszületik a duális monarchia, és elkezdődik a magyar történelem talán legsikeresebb fél évszázada. (Kétségtelen, egy nem madártávlati nézőpontból végzett elemzésben ezt az erős állítást árnyalni kellene. Mindazonáltal a jelen szöveg folyamatszociológiai kontextusában egyértelműen relevánsnak tartom.)

A 19. század második felében fölpörgő modernizáció egyik kulcseleme, hogy a reformhajlandóságú magyar liberális nemesség legjobbjai a zsidóságot illetően jogkiterjesztési stratégiát érvényesítenek. Karády Viktortól tudjuk: mivel a nemesi hatalmi elitnek szövetségességre van szüksége társadalmi programja megvalósításához, egyfajta „asszimilációs társadalmi szerződést” kínálnak: a kapott jogokért cserébe a zsidóság tömegesen kötelezi el magát a magyar asszimiláció mellett, és támogatja a liberális magyar nacionalizmus célkitűzéseit. Mint közismert, a magyar országgyűlés 1790-ben foglalja törvénybe, hogy a „zsidók a városokban megtartassanak”, majd 1840-ben a „szabadon lakhatást” is engedélyezik számukra. 1860-tól földbirtokot is vásárolhatnak, majd a kiegyezést követően „polgári és politikai jogokat” biztosítanak számukra. E folyamat betetőzése az 1895-ös recepció törvény, melynek értelmében az izraelita vallás a többi történelmi egyházzal egyenrangú státuszba kerül, és jogosulttá válik az állami védelemre és támogatásra. E jogkiterjesztő stratégiának köszönhetően szinte példátlan gyorsasággal növekszik a zsidóság aránya: míg 1784–87-ben még csak mintegy 80 ezer zsidó él Magyarországon (az összlakosság 1,3 százaléka), 1910-ben már 911 ezer a számuk (vagyis az összlakosság 5%-a – az ország lakossága e periódusban

csaknem háromszorosára, 6,5 milliőről 18 millió fölé emelkedik). A zsidó jelenlét különösen erős a városokban, mindenekelőtt Budapesten.

E folyamat részeként a diaszpórában élő zsidóság kollektív túlélési igényéből származó, a magyar társadalomban korábban nem érvényesülő beállítódási mintázatok jelennek meg. Ilyen a szolidaritási háló fenntartásának normája a különböző társadalmakban élő zsidók között, valamint a mindenkori fennálló hatalommal való kiegyezésre való törekvés, melyet Karády nyomán „strukturális pacifizmusnak” vagy tágabban az „erőszaknélküliség politikai kultúrájának” nevezhetünk. E strukturális pacifizmus velejárója a vallási gyökerű intellektualizmus jelenléte, mely mindenekelőtt a talmudi örökségnek tudható be. A zsidó vallásgyakorlat ugyanis előírja, hogy a zsidó férfiak héberül megtanuljanak írni és olvasni. Emellett jól fölfogott érdekükből adódóan azokat a nyelveket is elsajátítják, amelyeket a többségi társadalom használ a környezetükben. Ezek a mintázatok – amellet, hogy az észszerű gazdasági viselkedés részét képezik – magasra értékelik a szellemi javakat, a tudást, a tudományt, a művészetet, és általában a haladás, az újítás, a fejlődés eszméjét és esélyét, és egyúttal valószínűsítik az önreflexió, az öndistancia és az információéhség igényét is. A *zsidó habitus* magában foglalja a fizikai erőszak elutasítását, a „termelő aszkézist”, az alkoholizmus hiányát, a fogyasztás mértékletességét, vagyis egy önfegyelmen és önkorlátozáson alapuló társadalmi praxist hoz létre.

A zsidóság által inkorporált habituális mintázatok az európai polgári erénykánon hagyományába illeszkednek. Eme kanti etikában kikristályosodó beállítódásrendszer strukturális gyökere és belső legitimációja abban keresendő, hogy a polgárság tagjai – szemben a nemességgel – napi megélhetésükért, fönmaradásukért, társadalmi előrejutásukért dolgozni kénytelenek (erre is próbáltam utalni a holland ember és a villamosjegy kapcsán). A városi polgár *habituális centruma* és ez alapján szerveződő életvitele a fegyelmezett teologikus racionalitás, a takarékoság, az előrelátás, az alkalmazkodási és együttműködési készség, a közösségi felelősségérzet belsővé tétele, vagyis a *közös célok érdekében kifinomult módon és szakszerűen együtt munkálkodó (férfi)kötődésekre* épül. Az urbánus maszkulinitást példáulértékűen inkorporáló kereskedők, mesteremberek, kézművesek vagy hivatalnokok a közösségekbe beilleszkedni képes, racionális, elmélyült és szakszerű munkafolyamat fegyelmezett elvégzésére szocializáltak. A városi férfi életének valamennyi dimenziójában erőszakos késztetéseit elfojtására kötelezett. Tisztában van azzal, hogy ő csupán egy kis rész a nagy egészben: ismeri korlátait, lehetőségeit, kilátásait. Ugyanakkor azt is tudja, hogy a közösségi létezésből fakadó korlátok, lehetőségek és kilátások egyúttal saját maga és családja biztonságának és jövőjének garanciáját képezik. A városban sok különböző embercsoport él, akiknek alkalmazkodniuk kell egymáshoz. Vagyis a relationalitás kényszere azt eredményezi, hogy a városlakó jó eséllyel képessé válik önmaga kívülről megítélésére (vagyis az önreflexióra), illetve a másik pozíciójával való azonosulásra.

Nilvánvaló, hogy ez a polgári habitus szemben áll a militáns uralmi mintákon alapuló hedonista nemesi becsületkánonnal. Lényegében ennek az oppozíciónak a számlájára írható, hogy a magyar társadalomban idegen marad a zsidó (és a német) polgárság által képviselt mintázat, és a zsidó asszimilációval párhuzamosan fölerősödnek az antiszemita érzelmi minták is. Ezek 19. századi enyhébb formái a „gyáva zsidóval” és a „gyenge zsidóval” kapcsolatos képzetek, amelyek aztán a két világháború közötti periódusban egyre terebélyesedő antiszemita ideológiában, diszkriminatív politikai intézkedésekben, és végül a soah borzalmiban tetőznek. Némileg ódivatú módon úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a két háború közötti

ellenforradalmi rendszer antiszemitizmusa a történelem logikájából következik (amiről persze úgy tudjuk, hogy nem létezik). Ha tetszik, történelmi szükségszerűség (tehetjük hozzá a retroideológiai allúzióknak kijáró cinkos kacsintással). Ez a vidéki Magyarország válasza az onnan nézve szinte szédítően gyors budapesti városfejlődésre. Bombasztikusabban: *vidékről nézve Budapest idegen szövet, protézis a nemzet testében.*

Az elmúlt száz év

A 20. századi három rendszerváltás (1919, 1945, 1990) között erős strukturális homológiák léteznek. Először is, Magyarország mindhárom esetben egy bukott világrendszer tagjaként, korábbi ellenségek előtt kapitulálva, azok akarátának és föltételeinek engedelmeskedve kényszerül újrakezdeni az életet, mégpedig rendkívüli veszteségeket és áldozatokat követően. Az első világháború után a volt központi hatalmak egyikeként, a második világháború után a németek által vezetett volt tengelyhatalmak egyik „utolsó csatlósaként”, 1990-ben pedig a szétesett kommunista világrendszer tagjaként kell újrakonfigurálnia a jövőt. A rendszerváltásokat külső erők kényszerítik ki: az első világháború után az antant, a második világháború után a szovjetek, a rendszerváltás után pedig a „Nyugat”. Egyik esetben sincs megvívott forradalom, nincsenek belülről kiharcolt jogok, szerves forradalmak, vezetőkkel és tömegbázisokkal. Ezért a változtatni szándékozók (legyen szó egy partikuláris stratégiáról vagy egy nemzetmentő vízióról) a lehető legrövidebb idő alatt kívánják céljaikat elérni, hiszen a történelmi tapasztalat az, hogy jönnek majd az új hatalmak, az új urak, következésképpen csak az érhető el, ami rövid távon is megszerezhető. Vagyis az önző szűklátókörűség strukturálisan kondicionált: mivel szervesetlenek a változások, nem belülről fakadnak, hanem kiszámíthatatlan külső tényezők határozzák meg azokat, a jelen a fontos, azonnal kell lépni. És ha valaki hatalmi helyzetbe kerül, ezt jó eséllyel arra igyekszik kihasználni, hogy jobb föltételeket, jobb anyagi helyzetet teremtsen saját maga és a családja számára, hiszen ki tudja, mit hoz a jövő.

A kapitulációk eredményeképpen megszakad az a folyamatosság, folytonosság, adott esetben fejlődés, ami az előző korszakokban esetleg elkezdődött: a korábbi rendszerek domináns erői kikerülnek a hatalomból. Így az is strukturálisan kondicionált, hogy (előbb-utóbb) politikai és irányítási tapasztalattal nem rendelkező, alulról érkezett, *parvenü elitek* ragadják magukhoz a hatalmat, mégpedig az alsó csoportokra, olykor kifejezetten a csőcselékre támaszkodva. A Horthy-rendszer konszolidációját követően (tehát a Héjas-féle tömeggyilkosok lefegyverzése után) egy ideig a tradicionális nemzeti arisztokrácia képviselői foglalják el a domináns politikai pozíciókat (elég csak itt két miniszterelnök, Teleki Pál és Bethlen István nevét említeni), ám szimptomatikus, hogy a harmincas évektől az arisztokraták (akik között jelentős az anglofónok aránya) már többnyire a korlátozott hatalmi jogosítványokkal bíró felsőházba szorulnak vissza, és onnan próbálják bátoritanul opponálni a szélsőjobb akcióit. Gömbös egy jórészt német fölmenőkkel rendelkező, Tolna megyei evangélikus tanító fia, Szálasi pedig egy örmény-szlovák-ruszin hátterű szegény kassai tisztviselőcsalád gyermeke.

Az ötvenes évek káderpolitikájának jellemzője, hogy a korábbi elitek tagjait ellehetetlenítik (legyen szó arisztokratákról, zsidó polgárokról vagy kuláknak minősített gazdákról), és iskolázatlan munkás- és népi káderekkel töltik föl a monolitikus rendszer hatalmi pozícióit. Ugyanakkor az is igaz, hogy a Kádár-rendszer bő három évtizede alatt kitermelődik az a

reformhajlandóságú nómenklatúra, amely már szakértői és politikusi kvalitásokkal is rendelkezik (gondoljunk csak a Németh Miklós-féle „Dimitrov téri fiúkra”!). Ebben a korszakban az új parvenü elitnek már elegendő idő áll rendelkezésére, hogy professzionálódjék, és többé-kevésbé kompetens hatalmi renddé szerveződjék. Vagyis míg a két háború közötti és az 1990 utáni periódus közös abban, hogy a kezdeti nemzeti-konzervatív politikai szakértő osztályok által irányított rendszer fokozatosan tolódik el egy jobboldali nacionalista-populista irányba – a Teleki-kormánytól a Szálasi-kormány, illetve az Antall-kormánytól az Orbán-kormány felé –, addig a középső periódusban ez fordítva történik: a rendszer a kezdeti szélsőségesen baloldali Rákosi-diktatúrából egy konszolidáltabb állapot felé mozdul el.

A kommunizmus összeomlását követően az elitrekrutáció dinamikája ismét inkább a két világháború közötti periódusra emlékeztet, amennyiben az Antall-kormány elször a kommunizmus évtizedeiben „alámerült”, két rendszerrel korábbi keresztény, konzervatív, európeér uralkodó osztály középjebb képviselői jelennek meg (akik korábban túlnyomórészt a nyilasok anglofón orientációjú belső polgári ellenzékét képezték), akik aztán a kommunista reformelittel és az urbánus értelmiséggel konfrontálódnak a hatalomért. Ám minden ideológiai különbségük dacára a kilencvenes évek magyar politikai elitjének szemben álló csoportjai közősek abban, hogy van autentikus és szerves társadalmi beágyazottságuk: egyrészt a tradicionális keresztény-nemzeti vidéki és városi közép- és alsó középosztályokat (MDF), másrészt a Kádár-rendszer kispolgári létbe fölemelkedett tömegeit (MSZP), harmadrészt pedig a nyugati orientáltságú, főleg budapesti, polgári értelmiséget (SZDSZ) képviselik. Antall József, Horn Gyula és Pető Iván eme beágyazottságok, értékrendszerek és diszpozicionális mintázatok autentikus megtestesítői.

E pártokkal szemben a FIDESZ hangadó fiataljai a vidéki Magyarországról érkeznek, mégpedig többnyire a kádári kistelepülések, kisvárosok, kiségzisztenciák, kispolgárok, kiskertek és szocialista kisvállalkozások szürke gazdaságának és szürke világának önálló történeti kultúráját nélkülöző, átmeneti miliőjéből. Se nem parasztok, se nem polgárok, se nem munkások; nem is városiak, nem is falusiak, és a vallásosság szele sem igen érintette meg őket. *Ha tetszik, a sehoból jönnek.* Ezek a „Sturm und Drang”-lendületű tehetséges politikusok fiatal korukban képesek progresszív, értékelkötelezett és radikális utópiákat megfogalmazni. A hatalom mámoren azonban megbabonázza őket; beágyazott kulturális mintázatok híján nem állnak rendelkezésükre habituálisan kondicionált *belső* morális fékek, kényszerek és ellensúlyok, amelyek alapján kezdeményeznék a *külső* intézményi fékek, kényszerek és ellensúlyok kiépítését. Ez az új elit nem rendelkezik sem az arisztokrácia becsületkánonjával, sem a polgári középosztály érénykánonjával, sem az alsó osztályok (mindenekelőtt a parasztság) nélkülözésen edződött, fegyelmezett és alázas munkakánonjával. Míg a két háború közötti arisztokrata elit becsületkánonja alapján az árulás és a hazugság megengedhetetlen, s az elviselhetetlen morális dilemma nem föloldható, ezért – mint Teleki Pál esetében – csak az öngyilkosság lehet a megoldás, a FIDESZ-vezetőknek nincsenek erkölcsi skrupulusaik; legfőjebb cinikus, macchiavellista hatalmotechnológia-ismeretekkel rendelkeznek. A politika számukra retorikatechnikai és politika marketing, mely eszközöket saját anyagi és hatalmi céljaik kielégítése alá rendelik. A lelkiismeret számukra a gyengeség indikátora. Eme jellegzetesen parvenü, cinikus és arrogáns amorális szellem nevében mondhatja azt a magyar miniszterelnök 2017 nyarán a menekültválság kapcsán, hogy amikor „az emberek biztonságáról” van szó, akkor a „humanitárius blablát figyelmen kívül hagyhatjuk”.

Mindhárom esetben – kísértetiesen újratermelve az évszázados mintákat – egy túlbürokratizált, túlbúrjanzó, autoriter hajlandóságú állami apparátus épül ki, mégpedig a mindenkori domináns párt(ok) fennhatósága alá rendelve. A hatalmi elitiek – hasonlóan a korábbi korszakok reformuralkodóihoz – fölülről kívánják átalakítani a társadalmat, és a kulcspozíciókat nem a szakértői tudás, hanem a mindenkori hatalmi elit iránti hűség és megbízhatóság alapján osztják el. Földuzzasztott, akár milliós lélekszámú neokorporatív állami elitiek jönnek létre, ahol az urambátyám protekcionizmussal párosuló bürokratikus nehézkesség barokkos körülményességgel és túlhierarchizált hivatali apparátusokkal párosul. Az állam autoritásként viszonyul a néphez, utasít, kötelez, fölszólít; bizalmatlan és büntet, és tetszése szerint változtatja a jogszabályokat (a „hivatal packázik”). A települések élén élet-halál uraiként eljáró, hatalmukkal visszaélő jegyzők, tanácselnökök és polgármesterek pöffeszkednek; a csendőr tegezi a napszámost („csendőrpertu”), a rendőr bármikor igazoltathatja a fiatait, a polgármester megvonja a közmunka lehetőségét a helyi renitensektől. Az alsó nézőpontból szemlélve az állam mindhárom periódusban az úri huncutság, a nép becsapásának, a fölöslegesen bonyolított ügyintézésnek, a nép feje fölötti átnyúlásnak a szinonimája. Az állam ellenség és kizsákmányoló mindhárom korszakban: a faluban megjelenő idegen, nadrágos embereket az idegen és elnyomó hatalom ügynökeinek kijáró bizalmatlanság fogadja.

Ezek a sajátosságok viszonylag jó ismertek. Ugyanakkor kevésbé köztudott, hogy Magyarországon mindhárom periódusban egy *maszkulin politikai kultúra* kristályosodik ki. E kategória első körben arra az evidenciára utal, hogy a hatalmi pozíciókat szinte kizárólag férfiak töltik be. Nőket legfőljebb kivételt erősítő szabályként találunk a politikai elitben, és ha esetleg jelen is vannak, befolyásuk elenyésző. (Megjegyzendő, hogy a politikai erőteret a huszadik század végéig az egész nyugati világban férfiak uralják, e tekintetben tehát Magyarország nemigen tér el a főcsapás irányától. A 21. századi Európai Unióban azonban már Magyarország jelentősen különbözik a többségtől, hiszen Európában, Máltát leszámítva, nálunk a legalacsonyabb a nők aránya a miniszterek és a parlamenti képviselők között; mindez különösen szembeszökő mértéket ölt 2010 után).

E biológiai meghatározottságnál sokkal fontosabb, hogy az elmúlt száz év magyarországi hatalmi elitjét szinte kizárólag olyan férfiak alkotják, akik a politikát *férfias beállítódások* alapján művelik. Ebben a kontextusban látható, hogy a túlcsonduló állam tulajdonképpen egy patriarchális állam, mely a családban kikristályosodott atyai autoritás modellje alapján szerveződik, ahol az ellentmondást nem tűrő, leereszkedő, atyai felsőbbrendűséget kifejező attitűd és tartás érvényesül. Az állam és a politikai elit kvázi vazallusi hűséget vár el az alattvalóként kezelt állampolgároktól; a szakmai hozzáértés (Erdeivel szólva: a „tárgyi szakszerűség”) helyett az uralkodni tudás (az „uralmi szakszerűség”) lesz a szelekciós és rekrutációs mechanizmusok alapja. Amikor úgy fogalmazunk, hogy az állam „packázik”, vagyis nem szolgáltat, hanem hatóságként jár el, és az állampolgárokat nem partnerként, hanem alattvalóként kezeli, akkor pontosan ennek a patriarchális autoriter modellnek a lényegét ragadjuk meg. Ebben a kontextusban az is érzékel(tet)hető, hogy a hatalmi elit „urambátyám”- és „kézkezet mos”-világa tulajdonképpen a patriarchális alapú nagycsaládi viszonyokat a politika világába áttemelő férfikötődések logikája alapján szerveződik, hasonlóan a mindennapi élet és a szakmai szférák egyéb maszkulin intézményeihez: a kocsmákhoz, a kaszinókhöz, a tudományos akadémiákhoz, a főorvosi konzíliumokhoz és a tőzsdetanácsokhoz.

Ha ennek a maszkulin politikai kultúrának a lényegét kívánjuk megragadni, úgy fogalmazhatunk, hogy a hatalmi elit tagjainak praxisát mindhárom periódusban – Bourdieuvel

szólva – a *libido dominandi* készítetési strukturálják. Más szóval, a domináns pozíciójú férfiak jórészt arra vannak hajlamosítva, hogy életük különböző területein harcoljanak, vagyis olyan tevékenységeket végezzenek, amelyeknek határeseti formája a háború. A magyar politikusok jelentős többsége tényleges és szimbolikus háborúkat vív – külső és belső ellenségekkel egyaránt. A harci retorikák alapján létrehozott ellenidentifikációk megágyaznak a gyűlöletnek: mindhárom korszakban egy központi gyűlöletideológia köré szervezett ellenségképen alapul a rendszerek legitimációja. Nem egy jövőre irányuló pozitív utópia, hanem egy bosszút, törlesztést tételező, érületileg motivált negatív tudás áll a középpontban, melyet a múlt határoz meg, hiszen a gyűlölet jó eséllyel az előző rendszer (vélt) képviselőire irányul. Pontosabban: létezik valamilyen utópikus jövőkép, mely lényegében a múlt sérelmei által motivált jelenbeli ellenségképek víziójának jövőbe projektált inverze, legyen szó akár a magyar nemzeti nagyság és függetlenség visszaszerzéséről (mint a Horthy- és az Orbán-rezsimben), akár a kommunizmus víziójáról (mint a Kádár-rezsimben).

A Trianon-sokk által megbabonázott Horthy-rendszerben a gyűlölet tárgya először a külső ellenségekre (mindenekelőtt a szomszéd nemzetekre) irányul, majd következik a belső ellenség: a zsidó. A kommunista periódusban hidegháború folyik, melyben a Nyugat és a kizsákmányolók lesznek a fő ellenségek, illetve ezeknek hazai képviselői: a gazdag parasztok, a polgárok és a már amúgy is hatalmukat veszítő arisztokraták. A kommunizmus összeomlását követően a kommunisták lesznek a fő bűnbakok, hogy aztán egy emberöltő után – kísértetiesen ismételve a történelmet – ismét megjelenjen a zsidó, majd a „migráns”. Aztán persze az összes korszakban itt vannak a saját underclassunk tagjai, a cigányok, akiket tetszés szerint gyűlölhettek. *A magyar nemzet ily módon mindhárom korszakban gyűlöletközösséggé válik*, melyet a közös nyelv használata mellett mindenekelőtt a közös gyűlölet érzülete kovácsol egybe.

E háborús készítettség és ellenségkép ebben az első két korszakban megegyezik az aktuális szövetségi rendszerbe tartozó országokéval (a két világháború közötti Németországgal, majd a Szovjetunióéval), vagyis mentségként fölhozható, hogy ezek a konstrukciók külső kényszer hatására (is) születnek. A 21. század második évtizedében kialakított ellenségkonstrukció sajátossága, hogy immár nincs külső kényszer, nincs külső nyomás; a magyar hatalmi elit saját kezdeményezéséből, saját céljait szem előtt tartva fönna tartja fönna a kvázi háborús állapotokat. Az Orbán-rendszer egy *civilizatorikus* és egy *kvázi függetlenségi háborút* generál. Ennek újdonsága a korábbiakhoz képest, hogy a célcsoportok lényegében fikciók; a politikai elit a saját világregndszerre ellen folytatja a retorikai háborút („*állítsuk meg Brüsszelt*”), miközben élvezzi a világregndszerhez tartozás (vagyis az uniós támogatások) valamennyi előnyeit. A civilizatorikus háború is fikció, hiszen Magyarországon alig vannak menekültek, ám a szinte példátlanul gonosz és cinikus, páratlan intenzitású kormánypropaganda képes elérni, hogy az állampolgárokat mégis félelem és gyűlölet járja át velük kapcsolatban. Ez a kampány képes újraéleszteni a nyilas korszak legborzalmasabb reflexeit is, midőn Soros (és általa a zsidók, a kapitalisták, a Nyugat, és ezek hazai bérencei) ellen hergeli az erre fogékony közvéleményt – ijesztő hatékonysággal.

E maskulin világrépen alapuló szimbolikus vagy tényleges háborús szellemiség és közérzet része az a meghökkentő hasonlóság is, mely a három korszak hatalmi eliteinek sportpolitikáját jellemzi. E politika lényege, hogy a szerves társadalmi dinamika szimbolikus túlinvesztícióiból származó, sporttudásban objektíválódó szimbolikus tőkét és profitot az állam kisajátítja, ily módon is saját hatalmát igyekezőn legitimálni. A hivatalos állami diskurzusokban a sportok a magyar nemzeti kiválóság hordozóiként tűnnek föl, azt a célt

szolgálva, hogy hozzájáruljanak az önlegitimáló, öndicsőítő nemzeti mitológiák, valamint egy hazafias kiváltság- és felsőbbrendűségi tudat megteremtéséhez. A kisebbségi komplexusokkal áthatott, sérelmi politikán és ellenségeképpen alapuló félperiferikus rezsimek jellegzetesen férfiközpontú stratégiájáról van ez esetekben szó – e tekintetben Magyarország hasonlít a többi, saját különlegességére büszke, ugyanakkor kicsi és sokszor komplexusokkal terhelt, félperiferikus nemzethez, melyeknek társadalom-lélektani értelemben van mit ellensúlyozniuk. Vagyis jó esélye van a *pávaeffektus* érvényesülésének, melynek szellemében a politikai elit a valóságosnál többnek, nagyobbaknak, kiválóbbnak, díszesebbnek kívánja föltüntetni a nemzeti közösséget.

Kétségtelen, a sportsikerek a huszadik század elején még szervesen kapcsolódnak az egyes társadalmi csoportok stratégiáihoz. Ennek gyönyörű példája – megint Karády Viktort idézve – a zsidók és a németek között zajló „asszimilációs versenyfutás”, amelynek pontos indikátora a túlnyomórészt zsidó sportolókat tömörítő MTK és a zömmel svábok által létrehozott Fradi közötti versengés (megjegyzendő, hogy a közhiedelemmel ellentétben az MTK-ban is találhatóak nem zsidók, miképpen a Fradiban is vannak zsidók!). A huszadik század elején a magyar futballválogatott túlnyomórészt e két csapat játékosából áll. Mi több, az is előfordul, hogy egy-egy osztrákok elleni „örökrangadón” a magyar nemzeti tizenegyben csupa zsidó játékos focizik, miközben a mérkőzést a sportsajtó „kuruc-labanc” szimbolikus háborúként találja.

A két világháború közötti Magyarországon Klebelsberg Kunó így foglalja össze a rendszer sportpolitikájának lényegét: „*Gondoskodnunk kell arról, hogy azt a testedző munkát, amelyet korábban az egész férfi népességgel a hadsereg végzett, most a magyar sport végezze el. Abban a különleges helyzetben tehát, amelybe Trianon következtében kerültünk, a sportnak még fokozottabb a jelentősége*” (Nemzeti Sport, 1928. december 24.). A sportsikerek kiemelten fontosak a kommunista politikusok számára is, hiszen a sportoló az egész nemzettel (sőt a „szocialista világrendszerrel”) kapcsolatos szimbolikus jelentéstartalmak hordozója. E sikerek révén a kommunista rezsimek több legyet üthetnek egy csapásra: miközben befelé, saját állampolgáraik számára pozitív identifikációs mintákat kínálhatnak, és a sportolói karriert csábító és realitásnak tűnő mobilítási alternatívaként megjelenítve a politikai rendszer kellő flexibilitását igazolhatják, *kifelé* az egész világ számára szemléltethetik a „szocialista világrendszer kapitalista világrendszer fölötti felsőbbrendűsége” elvének érvényességét. (Egy hitelesnek tűnő anekdota szerint például 1949-ben, egy hétfői reggelen Rákosi megkérdezi titkárától az előző napi Fradi–Vasas-meccs végeredményét. A titkár nem tudja, mivel – úgymond – „*sokkal fontosabb politikai kérdésekkel kellett foglalkoznia*”. Rákosi válasza: a sport fontos politikai kérdés, különösen, ha egy „baloldali” és egy „jobboldali” futballcsapat játszik egymással.) Az Orbán-rendszer ezermilliárdos nagyságrendű sportpolitikája – a maga stadionépítési lázával, korrupciógyanús beruházásaival és TAO-rendszerével, nemzetközi sportesemények szervezésével, valamint az olimpiarendezéssel kapcsolatos irracionális vágyálmokkal – ijesztő összhangban áll ezzel az évszázados trenddel.

Kollektív stratégiák és objektivációk

A makacsul visszatérő viselkedési mintázatok megragadása érdekében jó kiindulópontként szolgálhatnak a közismert hirschmani kategóriák: a *kivonulás* (exit), a *tiltakozás* (voice) és a *hűség* (loyalty). Hangsúlyozandó, hogy az alábbi, ideáltipikus értelemben fölvázolt stratégiák

között nincs éles határ. Egyrészt azért nincs, mert egyes megnyilvánulások joggal sorolhatók több csoportba is, hiszen például Bartók vagy Kossuth emigrációja fölfogható tiltakozásként is. Másrészt – ismét a bartóki és kossuthi példánál maradva – az egyéni stratégiák időben válthatják egymást: a kivonulás követheti az eredménytelennek bizonyult tiltakozást. Harmadrészt, a kivonulás önpusztító vagy alámerülő formái összemosódhatnak a lojalitással, illetve lojalitás lehet a következményük. Negyedrész, az egyéni ideológiák és a rendszerintű következmények eltérhetnek egymástól: az alámerülő azzal áltathatja magát, hogy ő tulajdonképpen passzív rezisztenciát alkalmaz, miközben elmaradt cselekedetei a rendszer fönntmaradását szolgálják.

Kezdjük a *tiltakozókkal*, mely a legkevésbé népes kategória a föntiek közül! Forradalom kevés akad a magyar történelemben – a szó szoros értelmében vett sikeres forradalom pedig egyáltalán nem létezik. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az 1848-as és az 1956-os forradalmak a magyar történelem legnagyobb eseményei közé tartoznak, amelyek ugyan elbuknak, mégis meghatározó szerepük van abban, hogy rövid időn belül viszonylag sikeres konszolidációs periódusok következnek utánuk (mi több, a kiegyezéssel létrejövő duális monarchia a magyar történelem legdinamikusabb fejlődését produkáló periódusa – akármit is állít ezzel kapcsolatban Bibó!).

Legkorábban a parasztság próbál meg harcolni a „szabadságaiért”: gondoljunk csak a Budai Nagy Antal- vagy a Dózsa-féle parasztfelkelésekre! Itt említhetők a katonáskodó szabad parasztok, a határvidékek lakói, a „vitézlő rend” maradékai, a Bocskaitól nyert kiváltságaiikat őrző Hajdú Kerület és a Jászkun Kerület népei, Erdélyben a szász falvak szabad parasztjai, és a nem paraszti sorban létező közszekelyek egy része. E csoportok képesek a szívós, makacs, konok, következetes ellenállásra a faluközösségekben; e stratégiák kétségkívül elősegítik a paraszti mobilitást, egyes kommunális jogok megszerzését és a kizsákmányolás „szorításának” enyhítését. (Erdei így ír a *Magyar Faluban*: „A falusi szegénységben megvan a harcos ellenkezésnek legalább egy szikrája, mivel azonban sem a nyílt lázadásra, de még az öntudatos ellenkezésre sem nyílik lehetőség, a lázadás és ellenkezés csak torz és néma formákban nyilatkozhatik meg s leggyakrabban a menekülés mindenféle formájában: a születésszám csökkenése, a kivándorlás, a városba özönlés, a szektásság és a szüntelen várakozás, hogy valaminek történnie kell.”)

Ha végigtekintünk a magyar történelem forradalmain, s a forradalmak többé-kevésbé ikonikus alakjain, szinte kivétel nélkül kudarcos egyéni sorsokat láthatunk. Részben azért, mert a radikális forradalmárok kevesen vannak, elszigetelődnek, s az eleinte velük tartó mérsékeltbbség elpártol tőlük, részben pedig azért, mert a külső, idegen erők előbb-utóbb legyőzik őket. Budai Nagy Antal az erdélyi nemesi seregek ellen vívott harcokban veszti életét; Dózsa György rettenetes kínhalálra ítéltetik, II. Rákóczi Ferenc rodostói magányában hal meg, Petőfi a csatatéren végzi, az aradi vértanúk tragikus sorsa szintén közismert. Tánacsics Mihály a bujdosás és a börtönévek után periferikus személlyé válik; Széchenyi István és Semmelweis Ignác elmeógyógyintézetbe kerülnek, ahol az előbbi valószínűleg megölik, az utóbbit pedig az ápolók agyonverik. Kossuth Lajos emigrációra kényszerül; Nagy Imrét, Maléter Pált és számos más ötvenhatos forradalmárt halálos ítélet sújtja, Ady vérbajos és alkoholista, József Attila öngyilkos lesz, Bartók Béla és Ligeti György kivándorol, Kassák belső száműzetésbe vonul. A Kádár-rendszer művész és közéleti forradalmárai pedig vagy alkoholistákká válnak (mint Hajnóczy és Petri), vagy szerencsésebb esetben periferikus szubkultúrák mágusai lesznek (mint Erdély Miklós vagy Halász Péter). Talán Jancsó Miklós

az egyetlen nagy formátumú alkotó, akit, kivételt erősítő szabályként, számottevő nemzetközi karrierje mellett a hazai szakmai közvélemény és a hivatalos kultúrpolitika is magasra értékelt. (Persze ez a névsor irritálóan sommás; nevek tucatjaival volna bővíthető, de talán alkalmas annak érzékeltetésére, hogy Magyarországon szinte lehetetlen forradalmárként sikeres pályáivet befutni.)

A következő, jóval népesebb, többmillióos csoport a *kivonulóké*. A magyar történelemben a kivonulás négy alaptípusát különböztethetjük meg: az elvándorlást (migrációt), a kívándorlást (emigrációt), az önpusztítást és az alámerülést. Az eme csoportot alkotók skálájának egyik végpontján a tiltakozóból kényszerkivándorlóvá lett kevesek találhatók (mint Kossuth vagy Bartók), a másik végpontján pedig az alámerülő lojálisok táborába tartozó milliók. Jellemző, hogy az 1437-es Budai Nagy Antal-féle erdélyi parasztfőlkelés egyik kiváltója a szabad költözés korlátozása. Az *elvándorlás* joga ugyanis a 14. század elejétől megilleti a magyar parasztot, így már a középkor végétől létezik menekülési útvonal, mely a magyar népesség 90 százalékát kitevő parasztság legmobilabb csoportjai számára a rájuk háruló terhek csökkentésének esélyével kecsegtet. Mindazonáltal a belső elvándorlás (az ún. „horizontális mobilitás”) csak a 19. századtól kezdődően válik tömeges jelenséggé.

A kívándorlás a magyar történelemben először a dualista periódusban ölt jelentős mértéket, amikor magyar állampolgárok milliók nagyságrendben kezdenek „kitántorogni” az országból. A Horthy-rendszerben némileg csökken az emigráció intenzitása, ám a folyamat nem áll le. Csupán saját szűkebb tudományterületemnél maradva: az 1920-as éveket követően drámai mértékű a zsidó szellemi és művészeti elit emigrációja: olyan, később világhírűvé váló személyek távoznak Magyarországról, mint Mannheim Károly, a tudásszociológia megalapítója, a brit szociológia egyik alapító atyja; Hauser Arnold, a művészetszociológia létrehozója; Polányi Károly és Polányi Mihály, hatalmas nemzetközi karriert befutó társadalomtudósok. (Az emigrációs veszteség a második generációra is kihat: Polányi Mihály Berlinben született fia, Polányi János például kémiai Nobel-díjat kap; a New Yorkban 1912-ben született Nobel-díjas közgazdász, Milton Friedman szintén magyar zsidó kivándorlók gyermeke. És e két példa csupán a jéghegy csúcsa.) Aztán ott vannak a világhírű zenészek Solti Györgytől Kálmán Imréig, vagy a nagy formátumú természettudósok és matematikusok Neumann Jánostól Szilárd Leóig (hogy az olyan magyar zsidó származású világhírességekről ne is beszéljünk, mint a Weisz Erikként Budapesten született Harry Houdini szabadulóművész, vagy Guttmann Béla, a világhírű futballedző, aki többek között Eusebio fölfedezője, s máig az első magyar, akit a lisszaboni taxisofőr megemlít). Az 1945-ben, 1956-ban, majd a 21. században emigrált magyar tömegekkel a kivándorlás mértéke több millióra növekszik.

Az exit sajátos magyar formái közé tartoznak az önpusztítás és önsorsrontás gyors és lassú formái az öngyilkosságtól az *alkoholizmusig*. Magyarországon az öngyilkosságok aránya nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően magas: közismert, hogy e tekintetben csupán négy szovjet utódállam, Litvánia, Fehéroroszország, Oroszország és Kazahsztán előz meg bennünket. A mortalitási statisztikák szerint pedig a krónikus májbetegség és májcirrózis okozta halandóságot illetően Magyarország a leginkább érintett európai országok közé tartozik – különösen a férfiak esetében. Ám ezek az adatok is csupán a jéghegy csúcsát jelzik: az italozás kultúrája, az 52 fokos pálinkával kezdett napok, a családi ebédek alkalmával elfogyasztott alkoholmennyiség, a bánat „borba fojtása” mélyen ágyazódó szokások a magyar kultúrkörben – szinte valamennyi társadalmi osztályban.

Az Antall József megfogalmazásának köszönhetően elhíresült „kibekkelés” vagy *alámerülés* olyan létforma, amikor az állampolgár nem azonosul ugyan a felső hatalommal, ám nem fordul szembe vele, és nem tesz lépéseket a *status quo* megváltoztatása érdekében. Tiltakozása, egyet nem értése az informalitás világára, a zárt baráti és családi körre szűkül, mivel az alámerülő úgy ítéli meg, nincs lehetősége a fönnálló állapotok megváltoztatására. Ha ideologikusabb hajlandóságú, azzal a mítosszal ámitja magát, hogy ő tulajdonképpen a hagyományos magyar passzív rezisztenciát gyakorolja. Vagyis a „hatalom útjából kiáll”, „meghajlik előtte, de nem enged”, „az adót nem fizeti”, „vagyonát, jövedelmét be nem vallja”. Deák Ferencre hivatkozva a „világtörténelemben egyedülálló tüneménynek” tartja, hogy a „passzivitás politikájával” a „magyar nemzet a szenvedőleges ellenállás” révén képes meg-
törni az elnyomás erejét.

Az alámerülő stratégiái lényegében csupán az ideológiai legitimáció igényében különböznek az *engedelmeskedőtől*, a magyar állampolgárok túlnyomó többségét magában foglaló kategóriától. Természetesen a lojálisok között is széles a skála az ímmel-ámmal beilleszkedőtől a lelkesedés látszatát keltő, s hűségét alkalomadtán látványos, „nagy nyelvcsapásokkal” kinyilvánító stréberekig. Erdei írja a *Magyar Parasztnban*, hogy a „*mozdulatlanság és állandóság nem akart vagy alakított hagyományosság, hanem sokkal kíméletlenebb valami: kötöttség és tehetetlenség. Életmódjának rideg primitívsége és világszemléletének faluhatárnyi zártsága a szükségnek és a kötöttségnek a következménye*” (62–64. old. Erdei ugyan mindezt a magyar parasztról írja, ám úgy gondolom, megfogalmazása szélesebb érvényűen is fölfogható). Az alámerülő és az engedelmeskedő úgy gondolja, nem maradt számára más lehetőség, mint a morgás, a duzzogás, a panaszkodás és a hangerő segítségével nyomatékosított verbális akrobatika. És miközben keményen képes robotolni (vagyis hagyja magát kizsákmányolni), a nyilvánosság előtt nem meri vállalni a családi körben vagy a kártyaasztalnál sutto-gva megfogalmazott nézeteit.

Évszázados tapasztalatai alapján a politikát úri huncutságnak, a politikusokat csalók gyülekezetének tartja, ezért úgy áll rajtuk bosszút, hogy ő is ott próbál csalni, ahol csak tud, következőképpen úgy gondolja, minden magyar tisztességtelen csaló. Ezért, ha módja van rá, adót nem fizet, jegyet nem lyukaszt a villamoson, és mindezért rettentően sajnálja magát, és úgy érzi, megbűnhődte már a múltat s jövődőt. A kocsmában sírva vigad, mert nem élhet muzsikaszó nélkül, az alkoholfámas pillanatokban néha nekiveselkedik, és bátran azt mondja, „ácsi”, ám amikor eljő a hajnal, a deres, visszahőköl – hirtelen kialszik benne a lelkesedés. Konokul ragaszkodik a megszokotthoz, és a maga békaperspektívájából kibámulva azt hiszi, az ő kiskertje a világ közepe („*Nagy öröm a kiskert*” – hirdeti a Kádár-korszakban egy népszerű kézikönyv címe). Hivatalos helyzetekben alattvalói tisztelettel viseltetik a hatalmon lévőkkel szemben, ám lelke mélyén a tehetetlenségbe süppedt elnyomottak megvetését érzi irántuk. De nem csupán a hatalmon lévőket, hanem mindenkit hajlamos lenézni és megvetni, aki nem illeszthető behatárolt életvilágának rendszerébe. S miután így szinte egész környezetét megvetni kénytelen, magányossá válik, és ezért igencsak sajnálja magát. Mindenkinél jobban tud mindent, senkiben sem bíz, különösen nem bíz a másik magyarban, így gyűlölködésre mindig kapható. Ezt pontosan tudják a politikai alkímia mesterei is, akiknek csak annyi a dolguk, hogy e gyűlöletkereslet számára megtalálják az aktuális projekciós felületeket.

Ugyanakkor az alámerülő és engedelmeskedő magyar ember rendkívül kreatív a slamos és kvázi diktatúrák mindennapi élethelyzeteinek túlélési gyakorlatai során. Briliánsan előzi

meg a forgóajtón előtte belépőt, tehetségesen jogászkodik, kiválóan csúri-csavarja a szót, ügyesen vág be a szomszéd sávban haladó autó elé, és utolérhetetlen a simli, a seft, a buhera, a kavarás, a trükközés és a hétköznapi kisvilágában kikristályosodó maszkuin leleményesség, a *kreácsolás* (a kreatív barkácsolás, copyright: Kuczi Tibor) dimenzióiban. Ha tetszik, e tevékenységek révén nyilvánul meg a *par excellence* magyar nemzeti gényusz. E beállítódási és praxiselemek ikonikus tárgyi objektívációja a *csettegő*, vagyis Kádár-korszak és esetenként a mai vidéki magyar világ házilagos készítésű, platós lassú járműve. Ennek a kvázi népművészeti rangú, egyedi gyártású terméknek az elkészítésekor a virtuóz ezermester mindent fölhasznál, amit a kert végi sufnyiban vagy a haver műhelyében megtalál: üzemképtelenné vált egykori harci járművek vas alkatrészeit, Dodge-ok, Jeepek, Gazok és Ziszek futóművét, a fater Trabantjának újrafényezett karosszériáját, kerékpárláncot, eredetileg szivattyúk, daralók vagy szalagfűrészek hajtására használt MIA-, Pannónia, MIB- és egyéb motorokat, legyenek azok egyhengeres dízelek vagy kéthengeres benzinesek; háromsebességű Gaz-váltót vagy ZSUK-hátsóhidat; felújított UAZ-fékmunkahengert, hajtókarcsapágyat, felcsiszolt szelepeket, újratekeresztelt dinamót, fölturbózott önindítót és ékszíjtárcsákat, Pannónia-kereket és kombájláncot – hogy a Kamaz-kormányról és az Iveco kisteherautó billenőplatójáról ne is beszéljünk...

E kontextusba illeszthetők a jellegzetes magyar népi hősök Lúdas Matyitól Rózsa Sándoron, Jelky Andráson át a viszkis rablóig, miképpen ide sorolhatók a Puskás-féle aranycsapat tagjainak népi legendákká kristályosodott hőstettei: az orkánkabátokkal történő seftelések, a szívatások, az átverések és az ugratások, melyek része, hogy a csatárok *viccversenyre* hívják ki a védőket, vagy hogy a focisták kártyázással, lóversenyezéssel, biliárdozással töltik szabadidejüket. E kultúrában a gyermekkori *labdalopás* nem annyira a szegénység, mint az élelmesség és ügyesség jele, a *piálás* pedig a mindennapi életvitel nélkülözhetetlen tartozéka. Megkockáztatható: a hétköznapi praxis eme összetevőinek is komoly szerepük van a magyar futball taktikai és játéktílusbeli tradícióinak alakulásában, vagyis abban, hogy az aranycsapat a világ legjobbja lesz az ötvenes években (erről részletesebben is írok a *Replikában* 1999-ben megjelent *Stílus és karakter* című „futballhabituológiai traktátusomban”).

A magyar magas- és populáris kultúra alkotásai is alapvetően a vidéki Magyarországról élményvilágából táplálkoznak, s ezáltal a városi publikum számára is az eredet, az otthon nosztalgiajának reminiscenciáit nyújtják. (Ne feledjük, a huszadik századi Budapest lakosságának 90 százaléka vidéki eredetű, és alig akad olyan család a fővárosban, amelyben ne lennének vidéki szülők vagy nagyszülők.) Mindenekelőtt így van ez a legmagyarabb műfaj, a *magyar nóta* esetében, amelyet ugyanolyan gyakran húznak a cigányok budapesti éttermekben, mint a falvak és kisvárosok vendéglőiben és kocsmáiban. A magyar nóta a paraszti eredetű falusi nép életvilágából merít; közös vonása a nosztalgia, a szomorú múlt utáni vágyakozás, a tehetetlenség – egyfajta magyar *saudade* –, a megváltoztathatatlanság való beletörődés, az áldozati szerep fölvállalása, megélése. Erre az érzelmi alapra épül a zenei szerkezetét tekintve a nótához hasonlatos városi műdal is, mely a negyedik pálinka után sírásra készíti a kocsmában a kérges kezű férfiakat. A „*Szomorú vasárnap*”, az „*Akácos út*”, a „*Fizetek, főúr*” (stb.) a reménytelenség, az önsajnálát, a tehetetlenség dalai, amelyek mintegy legitimálják, megideologizálják a kisszerű létbe bezáruló, alámerült és eljelentéktelenedett maszkuin hő kudarcos életét. A harmadik populáris magyar műfaj, az operett szintén a vidékre pozicionálja narratíváját: a „*Csárdáskirálynő*”, a „*Marica grófnő*”, a „*Lili bárónő*” vagy a „*Mágnás Miska*” hősei révén a dzsentri és az arisztokrácia világa jelenik meg referenciaként a fölfelé törekvő illúzióját dédelgető, falusi gyökerű városi (kis)polgárság számára.

Ebben a kontextusban az is érzékeltethető, hogy a huszadik század derekáiig a magas irodalom és a magas zene is mindenekelőtt a vidéki Magyarország viszonylataiban találja meg tárgyát. A 19. század utolsó harmadáig ez nem is igen lehetne másként, hiszen azt megelőzően nem létezik egy olyan városi kultúra, mely reflexió és ábrázolás tárgya lehetne. Eötvös, Kemény, Jókai, valamint az Erkel-féle nemzeti opera túlnyomórészt az arisztokrácia és a nemesség megemelt, felelősséggel áthatott létével és problémáival foglalkozik, melynek során a vidéki élet reprezentációja mintegy észrevétlenül mosódik össze a múlt reprezentációjával. És ha Mikszáthnál egyre nagyobb hangsúllyal jelenik is meg a jelen, nem kétséges, hogy ő is elsősorban a vidéki Magyarország ábrázolója. Kodály törekvései, melyek alapján a tiszta forrást a paraszzenében kell keresni, ugyancsak a romantikus antiurbánus kánon részei. (Idesorolható a Kodály hatása alatt pályáját kezdő Bartók is, aki azonban a tízes évektől egyre inkább eltávolodik a kodályi dogmáktól – amit Kodály soha nem is fog megbocsátani neki.) A fentiek alapján törvényszerűnek tarthatjuk, hogy az urbánus létből táplálkozó nagy formátumú művészek recepciója, hatása elsősorban külföldön, s nem Magyarországon érvényesül – gondoljunk csak Kassákra, Moholy-Nagyra, Korda Sándorra vagy Molnár Ferencre.

Aztán itt van Krúdy, a magyar irodalom zsenije, aki – szemben Adyval – nem kíván „megfeszült lényeglátó” lenni, és aki túlnyomórészt szintén a vidék reminiscenciáit jeleníti meg prózájában (mi több, a huszadik század első felének Budáját is elsősorban vidéki élettérként látatja). Talán megkockáztatható, hogy az ő tragédiája, alkoholizmusa, boldogtalan sorsa, elszegényedése is abból származik, hogy egy archaikus, vidéki dzsentri világ diszpozícióival próbálja beélni az urbánus világot. Vagyis elfut a feje fölött a történelem. Figyelemre méltó, hogy a Szindbád alapján 1971-ben készült Huszárik-alkotás, mely a Kádár-kori értelmiség kultuszfilmje lesz, képes föléleszteni a mélyben lappangó igényt a dzsentrivilág reminiscenciái iránt. A Latinovits-féle Szindbád az anómia helyzetében újjászületett látens ellenhős, aki a szó szoros értelmében megtestesíti az ideológia által a társadalmi tudatalattiba söpört konnotációkat. Az ő fantáziavilágából a vászonra vetülő meztelen nőalakok régi és új férfi-generációk dzsentroid-macsoid vágyfantáziáit hozzák működésbe, legitimmé stilizálva a hétköznapi mikrovilágának férfiuralmát.

Összegzés

Magyarország geopolitikai beágyazottsága, vagyis az a tény, hogy a környező nagyhatalmak világrendszerének perifériáján helyezkedik el, alapvetően megszabja lehetőségeit és mozgásterét. Az országnak nincs hová terjeszkednie, így gyarmatosítani is csak befelé és lefelé tud. E régióban rövidebb idő alatt, évszázados késéssel és többnyire kívülről és fölülről generálva zajlanak le a modernitás irányába mutató társadalmi változások. Következésképpen bizonyos strukturális elemek hiányoznak – mindenekelőtt a polgárság, a szerződészerű rendies viszonyok, a civilizált hűbéri udvarok, a lovagi miliő és a lovagi irodalom, valamint az ezek által gerjesztett, középkortól kikristályosodó nyelv- és irodalomközpontú magaskultúra. Ugyanakkor egyes társadalmi rétegek és intézmények túldimenzionáltak: mindenekelőtt a nemesség, mely a túlhatalmú állam bázisát alkotja, s mely a Nyugatra jellemző egyszázalékos arány helyett a népesség négy-öt százalékát teszi ki; ráadásul a magyar nemesek jelentős hányada műveletlen, birtokkal és jobbaggyal sem rendelkező kisnemes vagy kurialista. A magyar népesség kilencven százalékát pedig az alávetett, robotra kényszerített és kizsákmányolt parasztság képezi.

Magyarországon a városok hiányából adódóan a középkortól kezdődően nem alakul ki a folyamatos egyeztetési kényszerekből fakadó, kooperatív együttélést lehetővé tévő, racionális és teleologikus elemeken nyugvó polgári érénykánon. Mindez csupán bő fél évezredes késéssel kezd szerveződni a 19. század második felében, mindenekelőtt a rendkívül gyorsan fejlődő Budapesten. Csakhogy a városi léthez kapcsolódó habituális elemeket a zsidó és a német polgárság képviseli, akikhez egyre növekvő ellenérzésekkel viszonyul a magyar társadalom többsége. Az 1873-ban alapított Budapest szűk másfél évszázados múltja nem elegendő arra, hogy az újonnan megjelenő diszpozicionális elemeket a nemzeti habitus részévé tegye. Ehhez sokkal több időre volna szükség, hiszen a nemzeti beállítódás mintázatai hosszú évszázadok során internalizálódnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a tradicionális nemzeti habitus immunrendszere lép működésbe, amikor ezeket az idegen elemeket igyekszik kitaszítani. Vidékről nézve ez a hatalmas vízfejje növekedett, kozmopolita, multikulti (nagy- és kis)polgári, proli Budapest egyfajta protézis a nemzet testében. Mintha nem is Magyarországon volna. *Mintha nem Magyarországon volna.* Nem véletlen, hogy a magas- és populáris kultúra alkotásai a huszadik század derekáiáig túlnyomórészt a vidéki Magyarország léthelyzetéből és élményvilágából táplálkoznak.

A geopolitikai beágyazottság és a hosszú távú struktúrák hatása a 20–21. században is érvényesül. Magyarország 1919-ben, 1945-ben és 1990-ben is egy bukott világrendszer tagjaként, korábbi ellenségek előtt kapitulálva kényszerül újrakezdeni az életet. Mindhárom korszakban politikai és irányítási tapasztalattal nem rendelkező, alulról érkező, parvenü elitek ragadják magukhoz a hatalmat, amelyek autoriter állami apparátusokat építenek ki, egy maskulin politikai kultúrát termelve újra. A politikai elitet alkotó férfiak jórészt arra vannak hajlamosítva, hogy életük különböző területein harcoljanak, vagyis olyan tevékenységeket végezzenek, amelyeknek határeseti formája a háború. E klímában a sportsikerek a nemzeti kiválóság meghatározóiként tűnnek föl, azt a célt szolgálva, hogy hozzájáruljanak az öndicsőítő nemzeti mitológiák, valamint egy hazafias kiváltság- és felsőbbrendűségi tudat megteremtéséhez. A politikai rendszerek legitimitációja egy gyűlöletideológia köré szervezett ellenségképen alapul, következésképpen a *magyar nemzet gyűlöletközösséggé válik*, melyet a közös nyelv használata mellett a mindenkori közös ellenséggel szembeni zsigeri negatív érzületek kovácsolnak egybe.

Az állampolgári viselkedési stratégiák közül, melyek szintén reflektálatlan maskulin diszpozíciókon alapulnak, legszűkebb a *tiltakozók* csoportja: ők kivétel nélkül elbuknak, a magyar történelemben ugyanis nincs sikeres, alulról megvívott forradalom. A következő, jóval népeesebb, többmillió csoport a *kivonulóké*, amelyen belül négy altípust különböztethetünk meg: az elvándorlást, a kivándorlást, az önpusztítást és az alámerülést. A harmadik csoportba az önmagukat a passzív ellenállás ideológiájával nyugtató *alámerülők* tartoznak. A negyedik csoportba a túlnyomó többség sorolható: ők az *engedelmeskedők*, akik olykor rendkívüli képességekről tesznek tanúbizonyságot a hétköznapi kisvilágában kikristályosodó maskulin leleményesség, a *kreácsolás* dimenzióiban.

A társadalom szövedékeiből hiányzik az évszázadok rendi viszonyai közepette kialakult szerződészerűség, ami az alávettettek kötelezései mellett jogaikat és a feljebbvalók kötelezettségeit is szabályozná. Az egyes társadalmi csoportok között, mi több, csoportokon belül is, szinte áthidalhatatlanok a távolságok: a nemes nemcsak a parasztot, hanem a nála alacsonyabb rangú másikat is lenézi, és ezt lépten-nyomon érzékelteti. Hasonlóképpen, a gazdagparaszt is magasabb rendűnek tartja magát az alatta elhelyezkedő és erősen rétegzett

paraszti csoportok tagjainál. A nemes nem csupán lenézi a másik nemest, hanem bizalmatlan is vele szemben. A parasztgazda is gőgös bizalmatlansággal viselkedik a birtoktalanokkal, és patriarchális módon érintkezik családtagjaival, miközben, mint Erdei megjegyzi, számára „*a legnagyobb magasság a falu tornya és legnagyobb mélység a falu kútja, s a horizont szélessége nem nagyobb, mint a falu körül belátható világ*”. A történelmi beszorítottság békaperspektívája azt eredményezi, hogy Magyarországon hús írni tudó ember öt folyóiratot létesít, és a falu kocsmájában létrehozott párt a szomszéd falu kocsmájában létrehozott pártot tekinteli legnagyobb ellenségének. Eme „kísértetiesen visszahajló” strukturális sajátosságok által kondicionált, makacsul visszatérő maskulin gondolkodási, érzelmi és cselekvési mintákban kikristályosodó alakzatokat a *bizalmatlanság kultúrája* fogalmával jelölhetjük.

Abstracts

Body, Mind, Society. The Doctor-Patient Relationship from a Social Science Perspective

Eszter Pál: The Rebellion of the Sick: Doctors, Patients, Societies

Numerous traditionally defined social roles have undergone changes during the past couple of decades in late modern society. The complementary concepts of 'doctor' and 'patient' are ones to have become blurred and somewhat controversial. In this introductory text, I address a few questions related to the changing terminology and expectations in different fields of the health system, while emphasizing the social and cultural embeddedness of the problem. The purpose of this paper is to introduce the historical and sociological articles to follow that situate the issue in different contexts and explore various aspects of the doctor-patient relationship.

Katalin Simon: The Doctor-Patient Relation in Hungary before Modernization (from the 16th to the 19th Century)

Although the relationship between the doctor and his patient is of primary importance in regard of the healing process, in historical context it became a relevant issue in medical historical researches just a few decades ago. As after medical achievements, illustrious doctors, then famous patients, finally patients in general became a relevant topic, so new sources also had to be examined in the research processes. The study briefly presents the international historiography of the issue, then analyzes the main changes of the doctor-patient relationship from the 16th to the 19th centuries in Hungary, based on different kinds of sources.

Eszter Pál: No More Pain: Alternative Methods of Anaesthesia in 1840s Britain and Hungary. A Sociological Analysis

The article explores a unique chapter of medical history from a comparative angle. It focuses on the first forms of surgical anaesthesia: the writing discusses the so-called magnetic

(or mesmeric) and narcotic pain relief methods in Great Britain and Hungary. The overview describes the circumstances of the emergence and diffusion of these two medical innovations in the two countries. The analysis is sociological, that is, it emphasizes social aspects in the historical overview. Hence, the article argues for a broader sociological horizon in the history of science studies.

Melinda Kovai: How We Treat Ourselves – What the History of Psychology is Good for. Group-psychology in Hungary, 1945–1986

This paper explores the way the context of psychology changed after 1945, during the decades of state-socialism, and how the discipline shaped the Hungarian psychotherapeutic field of the time. It also discusses the intellectual habitus of psychologists, including their visions on the aims and meanings of psychology. My analysis concentrates primarily on group psychotherapy. I made this choice because during the 1960s, group techniques imported from the West vastly contributed to the formation of the Hungarian professional field, and therefore, during this process, were adapted to its needs. Furthermore, the group psychotherapy of the 1960s offers us a lens to the process in which the psychotherapeutic field and therapeutic techniques mutually formed each other in a given social context, and it also exemplifies the fate of an imported technology in state-socialist Hungary which was originally developed according to the needs of Western societies.

Eszter Nádasdy: Doctor-Patient Relationships in American Hospital Dramas

As a television genre, hospital drama has been popular since the 1950's, and it has evoked a considerable media and academic interest since then. The paper overviews the general characteristics of these series and the main directions their academic studies have taken. By focusing on the characteristics of doctor-patient relationships, the article then provides a content analysis of *Grey's Anatomy*; the popular ABC-produced American prime-time hospital series that currently has thirteen complete seasons. This series focuses on surgical cases. The protagonists represent various surgical fields and occupy different professional positions in the hospital hierarchy. Patients of the presented fictional hospital can be categorised in several ways – these categories will be introduced in this study. The analysis also focuses on physicians' efforts to save the lives of their patients. As it seems, these television doctors are willing to cross boundaries if at stake is the patient's life. They are ready to overcome legal-ethical, scientific and economic barriers; and, in some cases, doctors and patients develop intimate emotional relationships. All these points are illustrated by story-lines, characters and scenes from the series, and their messages and potential effects on the audience are also analysed.

Charlotte Baarts and Inge Kryger Pedersen: Derivative benefits: exploring the body through complementary and alternative medicine

Since the 1960s, in Western societies, there has been a striking growth of consumer interest in complementary or alternative medicine (CAM). In order to make this increased

popularity intelligible this paper challenges stereotypical images of users' motives and the results of clinical studies of CAM by exploring bodily experiences of acupuncture, reflexology treatments, and mindfulness training. The study draws on 138 in-depth interviews with 46 clients, client diaries and observations of 92 clinical treatments in order to identify bodily experiences of health and care: experiences that are contested between forces of mastery, control and resistance. We discuss why clients continue to use CAM even when the treatments do not help or even after they have been relieved of their physiological or mental problems. The encounter between the client and CAM produces derivative benefits such as a fresh and sustained sense of bodily responsibility that induces new health practices.

Changing Szeklerland

Ágnes Patakfalvy-Czirják and Csaba Zahorán: Changing Szeklerland

The first paper serves as a theoretical and social introduction to the thematic block on Szeklerland. During the last decades Szeklerland became the authentic territorial representation for the "real" Hungarian ethnicity, on the other hand became the scene of symbolical conflicts in the Hungarian–Romanian relations. Although Szeklerland's borderland-character was evident already in the period of historical Hungary, it is forming – through the cultural differences – the region's identity as well. The articles are shading these processes in different case studies.

Gábor Egy: Encounters in the Jungle. Ethnicity and Identity in Szeklerland, 1918–1940

The article analyses practices of identification in everyday contexts in interwar Szeklerland. While the region was symbolically close to Hungary and Szeklers were perceived as the most authentic Hungarians, in practice distance dominated relations, due to backwardness and geography. For Greater Romania Szeklers were the archetypal other, but the state aimed to eliminate this distance through extreme nationalizing measures. However, Szekler-Romanian differences were manifested as Hungarian-Romanian divisions.

Behind this powerful discursive and political differentiation everyday practices and interactions revealed mostly contingency and situationality of ethnicity. The article, borrowing from the concepts of identification, everyday ethnicity, and using the typologies of Rogers Brubaker et al. and Jon Fox and Cynthia Miller-Idriss, shows how individual understandings of Hungarianness and Romanianness were connected to certain social milieus, how it brought to light the complexity of a nationalizing state, and how practices associated with ethnicity were used to delineate groups within one's own nations. In the rural world people and state agents had to deal with indifference and customs that were not ethnic for locals but were seen as such by external observers. Middle-class practices, on the other hand, were dominated by what was understood as expressions of Hungarian ethnicity, due to the ethnic and social composition of the region, but these were accepted as signifiers of social status and prestige by the few Romanians too. Thus, they could even express their difference from Old Kingdom Romanians.

Ágnes Patakfalvi-Czirják and Csaba Zahorán: Borders of the Romanian Nation – Region and Identity in the Szeklerland and the Republic of Moldova

In our study we examine the interactions between the current (post-1989) Romanian nation- and state-building politics and policies and the local, regional identity politics in the region of Szeklerland in Romania and in the Republic of Moldova. Through border-creation mechanisms and practices we try to grab the essence of these processes and the parallels and differences between them. Based on an anthropological fieldwork in the Republic of Moldova (in 2015) and the Szekler region (continuously) and on the comparative study of the historical contexts we try to understand some contradictions experienced in both regions: integration and differentiation, intervention and indifference, familiarity and strangeness. We focus on such issues as the local/regional identity-building and symbolical practices, nationalist discourses, relations of the minority groups with their kin states, nation-building policies of concerned countries through citizenship etc.

Julianna Bodó and Zoltán Biró A.: Changing Role of the Practice of Using Symbolical Space

Our study analyzes the symbolical space using practice in the period from the social-political turnaround of Romania in 1989 to the present in Szeklerland. Our aim is to present the trended changes in the symbolical space using practice in the public space since the regime change. The study is based on results of individual and group research programs conducted at WAC – Centre for Regional and Anthropological Research. These researches were conducted through anthropological, social-historical and sociological methods.

In the first part of the study, we briefly describe the characteristics of the period before 1989, which determined the symbolical place using practice after the Romanian social-political turnaround. Analyzing the results of the research programs, we determined three intervals from 1990 to the present. In the first interval, symbolical space using practice was dominated by rehabilitation processes. In the second interval, creating new symbolic spaces and events was more typical. In the last interval, new processes have emerged, such as integration and individualization. In addition to analyzing the changes, we also aim at presenting the social function of symbolical space using practice in different time intervals.

Ágnes Patakfalvi-Czirják: Nationalist Subculture and Community-Building – The Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom in Transylvania

The paper analyzes the structure of the Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom (HVIM), a radical right-wing youth subculture of the Hungarian minority in Romania and its position in the Romanian social and political field. On 1st December 2015, right before the Romanian national holiday, the main Romanian counter-terrorist agency has arrested the local head of the HVIM in Târgu-Secuiesc. After a few weeks the regional head of the network has been arrested as well. The locals interpreted these actions as an open abuse of power against the Hungarian minority from the part of the Romanian state, so they organized daily protests against the use and abuse of power and provocation in the entire area of Szeklerland. In the paper – based on an anthropological fieldwork – I show the everyday social and political practices between the Romanian authorities, the Hungarian parties from Transylvania

and the members of the radical right-wing organization, and the ways in which they are embedded in the local community, where the HVIM has a charitable and civic activity.

Essay about the Hungarians

Miklós Hadas: What is (a) Hungarian? Reloaded – After Seventy-Eight Years

This essay, the genre of which is scientific prose, offers a historically embedded birds-eye-view-analysis about the long term transformation of Hungarian society. Following the process sociological approach of Norbert Elias, the author intends to reconstruct the main characteristics of the persistently recurring macro-structural institutions, habitus patterns, life strategies (social practices) and symbolic representations that condition the political climate and the everyday life from the Middle Ages to the 21th century. It is pointed out that the nobility and the peasantry are over-represented in Hungarian society, thus national identity and “national genius” are generally defined against the modernising efforts of enlightened absolutist rulers and urban middle classes of mainly foreign origin.

Szerzőink

CHARLOTTE BAARTS

Szociológus, University of Copenhagen (Koppenhága, Dánia)

BODÓ JULIANNA

Társadalomkutató, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar,
KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (Csíkszereda, Románia)

BIRÓ A. ZOLTÁN

Társadalomkutató, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar,
KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (Csíkszereda, Románia)

EGRY GÁBOR

Történész, Politikatörténeti Intézet (Budapest)

HADAS MIKLÓS

Szociológus, BCE TNKK (Budapest)

KOVAI MELINDA

Szociológus, ELTE TÁTK (Budapest)

NÁDASI ESZTER

Kommunikációkutató, BME GTK (Budapest)

PATAKFALVI-CZIRJÁK ÁGNES

Szociológus-antropológus, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkuta-
tó Intézet (Budapest), PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem BTK Kultúrakutatás Dok-
tori Program (Pécs)

PÁL ESZTER

Szociológus, ELTE TÁTK (Budapest)

INGE KRYGER PEDERSEN

Szociológus, University of Copenhagen (Koppenhága, Dánia)

SIMON KATALIN

Történész, Budapest Főváros Levéltára (Budapest)

ZAHORÁN CSABA

Történész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Trianon 100 Kutatócsoport (Budapest)